ТАРАСОВА ГОРА

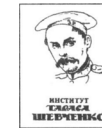
ІНСТИТУТ
ТАРАСА
ШЕВЧЕНКО

MOSCE SAPIENTIAM

НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА ЖУРНАЛІСТІВ УКРАЇНИ

ШЕВЧЕНКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК

ЧЕРКАСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

ЧЕРКАСЬКА ОБЛАСНА ОРГАНІЗАЦІЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

«ТАРАС ШЕВЧЕНКО: НЕЗЛАМНА ПОСТАТЬ НА ШЛЯХУ ДО ВОЛІ»

Канів, 2018

ЧЕРКАСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ

УКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТР НАУКИ І КУЛЬТУРИ ПРИ ЄВРАЗІЙСЬКОМУ
НАЦІОНАЛЬНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ ІМЕНІ ЛЬВА ГУМІЛЬОВА

ГРОМАДСЬКИЙ НАУКОВО-ПРОСВІТНИЦЬКИЙ «ІНСТИТУТ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА»

МАТЕРІАЛИ
П’ятих Міжнародних Шевченківських читань,

присвячених 160-річчю від часу повернення
Тараса Шевченка
із заслання (1847–1857 роки)

12 вересня 2017 року

УДК 1(478)
ББК 87 (4 Укр)
Т 19

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:
Брижицька С. А. (*голова*), кандидат історичних наук, заступник генерального директора Шевченківського національного заповідника з наукової роботи (м. Канів, Україна); **Мельниченко В. М.,** кандидат історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, голова Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Черкаси, Україна); **Нестеренко В. І.,** завідувач науково-методичним відділом Черкаського обласного краєзнавчого музею (м. Черкаси, Україна); **Сіренко Ю. В.**, кандидат педагогічних наук, співробітник Громадського науково-просвітницького «Інституту Тараса Шевченка» (Уфа, Республіка Башкортостан, РФ); **Чабан А. Ю.**, доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, перший секретар Посольства України у Казахстані (2003–2006 рр.) (м. Черкаси, Україна); **Чернієнко Д. А.** (*секретар)*, кандидат історичних наук, координатор Громадського науково-просвітницького «Інституту Тараса Шевченка» (м. Уфа, Республіка Башкортостан, РФ).

РЕЦЕНЗЕНТИ:
Вербіцька О. І., к.філос.н., вчений секретар науково-методичної ради Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (Київ, Україна).
Бабенко В. Я., к.і.н., співробітник Громадського науково-просвітницького «Інституту Тараса Шевченка» (Уфа, Республіка Башкортостан, РФ).

Тарас Шевченко: незламна постать на шляху до Волі: Матеріали П'ятих Міжнародних Шевченківських читань, присвячених 160-річчю від часу повернення Тараса Шевченка із заслання (1847–1857 роки), 12 верес. 2017 р. Канів / Упорядники Брижицька С. А., Чернієнко Д. А., Сіренко Ю. В. – Черкаси: Видавець Олександр Третяков, 2018. – 204 с.: іл. – Текст укр., рос.

ISBN 978-617-7318-**65-0**

У збірнику уміщено матеріали П'ятих Міжнародних Шевченківських читань «Тарас Шевченко: незламна постать на шляху до Волі», присвячених 160-річчю від часу повернення Тараса Шевченка із заслання (1847–1857 роки), які відбулися 12 вересня 2017 р. у м. Канів.

Учасники читань акцентували увагу на художній та літературній творчості Тараса Шевченка періоду солдатчини; на музейних і бібліотечних зібраннях, що розкривають тему поетового заслання; на вивченні сучасними шевченкознавцями як в Україні, так і за кордоном періоду заслання митця в казахстанських степах.

Книга адресована науковцям, шевченкознавцям, краєзнавцям, освітянам.

ББК 87 (4 УКР)

Друкується згідно ухвали читань.
Коштом авторів статей та Брижицької С. А.

ISBN 978-617-7318-**65-0**

© Колектив авторів, 2018

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА
Мельниченко Василь, кандидат історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, голова обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Черкаси, Україна) 9

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО
Мельниченко Володимир, доктор історичних наук, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка, академік Національної академії педагогічних наук України, почесний академік Національної академії мистецтв України, заслужений діяч науки України (м. Київ, Україна) 13

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО
Колектив Громадського науково-просвітницького «Інституту Тараса Шевченка» (Оренбург – Уфа, РФ) 18

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО
Тимощенко Юрій, депутат Мажилісу Парламенту Республіки Казахстан, голова Республіканського об'єднання юридичних осіб «Рада українців Казахстану» (м. Астана, Казахстан) 20

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО
Скрипник Володимир, співголова громадської ради при Посольстві України в Республіці Казахстан, член координаційної ради Республіканського об'єднання юридичних осіб «Рада українців Казахстану», член ревізійної комісії Української Всесвітньої Координаційної Ради (м. Астана, Казахстан) 22

СТАТТІ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

ХУДОЖНЯ ТА ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ
ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ЗАСЛАННІ

Чернієнко Денис
«Воля» у поетичній спадщині Тараса Шевченка
орсько-оренбурзького періоду заслання……...24

Клімкіна Ольга, Сиволап Лариса
Історичні пам'ятки у художній творчості Тараса Шевченка
періоду заслання: музейний ракурс висвітлення теми 35

Беценко Тетяна
Поетика простору ліричних творів Тараса Шевченка
періоду заслання 40

Соколюк Юлія
Історичне підґрунтя образу покритки в прозі Тараса Шевченка
(за матеріалами метричних книг Сквирського повіту
Київської губернії) 51

ТЕМА ЗАСЛАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
В МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЯХ І БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДАХ

Долгіч Надія, Бойко Світлана
Період заслання Тараса Шевченка мовою
образотворчого мистецтва у фондовій колекції
Шевченківського національного заповідника 61

Веретільник Олена
Тема заслання Тараса Шевченка в мистецькій колекції
музею «Кобзаря» 73

Косенко Ольга
Окремі видання творів Т. Г. Шевченка періоду заслання
у фондах Черкаського музею «Кобзаря» 80

Голиш Григорій, Лисиця Лариса
Сучасні шевченкознавчі студії з проблеми життя
і творчості поета в період заслання у фондах наукової
бібліотеки імені М. Максимовича Черкаського
національного університету імені Б. Хмельницького 87

ПЕРІОД ЗАСЛАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
В СУЧАСНОМУ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВІ

Лебідь-Гребенюк Євгенія
Метатекст «Журналу» Тараса Шевченка 95

Нестеренко Валентина
Записи Щоденника Тараса Шевченка періоду заслання:
душевний стан та творчі плани 106

Савенко Євген
Шевченко в Казані: минуле й сьогодення 118

Поліщук Володимир
Тема Шевченкового заслання у творах черкаських поетів 127

Дробязко Наталія
Родина Кочубеїв у творчості Тараса Шевченка 135

Мельниченко Василь
Участь Національної спілки краєзнавців України
у вшануванні пам'яті Т. Г. Шевченка 145

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ
«ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ:
ДОСВІД МИНУЛОГО ТА СУЧАСНИЙ СТАН»

Чабан Анатолій
Діяльність дипломатичних установ України у Республіці
Казахстан із увічнення пам'яті Тараса Шевченка 154

Суйин Нурсулу, Черниенко Денис
Вклад Есбола Умирбаева в развитие шевченковедения 165

Большакова Татьяна
Дневник о «Дневнике» (к истории создания «Комментария
к Дневнику Тараса Шевченко» Л. Н. Большакова) 173

Лебединская Татьяна
Судебные процессы по поводу издания «Кобзаря»
Т. Г. Шевченко между Кожанчиковым и Лисенковым 185

Токар Петро
Шевченко – совість українців світу
і вічний образ на картині «Україна» 190

Ухвала П'ятих Міжнародних Шевченківських читань
«Тарас Шевченко: незламна постать на шляху до Волі»
м. Канів, 12 вересня 2017 р. 199

Відомості про авторів 201

ПЕРЕДМОВА

Життя і творчість видатного сина українського народу Т. Г. Шевченка мали і мають значний вплив на історію та державотворення України, розвиток української національної культури. В умовах незалежної України, коли шевченкознавство набуло якісно нового змісту і стало дієвим засобом формування історичної свідомості громадян України, національно-культурні ідеї Шевченка сприяють поглибленню нашого розуміння національного духу українського народу. А його творчість стала неоцінимим внеском у процес національного відродження, утвердження в народній свідомості звитяжних ідей прийдешньої державності України.

Цього року виповнилося 160 років від часу повернення Тараса Шевченка із заслання (1847–1857). Роки заслання підірвали його здоров'я, що згодом позначилося на загальному фізичному стані й призвело до передчасної смерті. Знущання і наруга над людською гідністю завдавали Шевченкові неймовірних моральних мук і страждань. Однак у ці найтяжчі роки життя зміцнів і загартувався його дух і воля. Незважаючи на жорстоку кару і суворі репресії, у важких умовах підневільного солдатського життя поетичний геній Шевченка не згас, а проявився з новою силою у багатьох прекрасних творах.

Перші три роки заслання, як свідчать дослідження, були за кількістю написаних поезій найпліднішим періодом творчості поета і стали своєрідним творчим вибухом. За цей час Шевченко написав понад 100 поезій – більше, ніж за усі інші періоди своєї творчості. Жанровість цього періоду також різноманітна: від ліро-епічної до соціально-побутової та історичної поезії. Зокрема, цикл «В казематі», написаний навесні 1847 року в умовах ув'язнення та допитів у Петербурзі, відзначається глибоким ідейним змістом і високою художньою майстерністю.

Чекаючи у в'язниці вироку, поет вболіває не за себе – його хвилює доля «окраденої» й замученої царським пануванням України.

Любов'ю до України пронизані поезії «Мені однаково», «В неволі тяжко» та «Чи ми ще зійдемося знову». Останній вірш закінчується словами:

Свою Україну любіть.
Любіть її… во врем'я люте,
В остатню, тяжкую минуту
За неї Господа моліть!

На засланні свою творчість поет почав поезією «Думи мої, думи мої», в якій підкреслена незмінність його ідейно-поетичного світогляду та нерозривність зв'язку з рідним краєм і народом. Поет у своїх наступних творах продовжував таврувати самодержавно-кріпосницький лад та поневолення народів Російської імперії. Зокрема, відгуком поета на революційні події в Західній Європі була сатирично-політична поема «Царі», одна з найзначніших політичних поезій Шевченка часів заслання. У ній звучить заклик до повалення царату:

Бодай кати їх постинали,
Отих царів, катів людських.

Розвиток мотивів цієї поеми бачимо й в інших творах Т. Г. Шевченка, написаних на засланні.

Мемуарно-публіцистичний характер має і написаний в останній рік заслання Щоденник (Журнал) Шевченка, у якому впродовж року зафіксовані найважливіші події у житті поета, його спостереження, роздуми, наміри і спогади. Щоденник має велике значення для вивчення біографії і творчості поета, а також для характеристики його революційних, суспільно-політичних, філософських та естетичних поглядів.

Відзначення 160-річчя повернення Т. Г. Шевченка із заслання є доброю нагодою для розширення знань про Кобзаря, постать якого – символ волі, мужності та справедливості для кожного українця. Серед наукових та просвітницько-виховних заходів, присвячених цій даті особливе місце посідають П'яті Міжнародні Шевченківські читання з промовистою назвою «Тарас Шевченко: незламна постать на шляху до Волі».

Відрадно, що цей авторитетний науковий форум відбувся у вересні 2017 року на Черкащині, де народився Т. Г. Шевченко, землю

якої сходив «малими, босими ногами», де скуштував гіркого сиріт-ського хліба, звідки пішов у великий світ, щоб стати «володарем у царстві духу», національним генієм і духовним пророком України.

У Каневі він знайшов свій вічний спочинок. І цілком логічно, що саме тут, в Шевченківському національному заповіднику, зібралися відомі науковці для обговорення актуальної шевченкознавчої проблеми. Адже за час свого існування заповідник став знаковим місцем, пов'язаним з постаттю Кобзаря, важливим науково-просвітницьким центром вивчення та популяризації його життя, творчого доробку та вшанування пам'яті. Діяльність заповідника не обмежується науково-дослідною та експозиційною роботою, а спрямовується на виховання у громадян, передусім молоді, любові до рідного краю, поваги до культурних надбань українського та інших народів. Тут відбувається вручення Національних премій України імені Т. Г. Шевченка, проводяться науково-практичні конференції, зустрічі з науковцями, письменниками, презентації книг, виставки творів образотворчого мистецтва та інші пізнавально-виховні заходи.

У центрі уваги учасників П'ятих Міжнародних Шевченківських читань перебували актуальні проблеми дослідження життя і творчості Тараса Шевченка у період заслання, а сам захід став ще одним кроком у науковому осягненні феномена його художньо-творчої спадщини – незбагненно високої, правдивої, світлої і водночас сучасної. Передусім, вчені України та зарубіжжя всебічно обговорили сторінки біографії та обставини життя Тараса Шевченка на засланні, джерелознавчі та історіографічні засади вивчення його творчості цього періоду та її місце в освітньо-виховному процесі. У доповідях та повідомленнях учасників читань не залишилася поза увагою такі важливі теми, як заслання Тараса Шевченка у музейних колекціях та бібліотечних фондах, діяльність громадських організацій зі збереження його спадщини, зарядженої потужною енергетикою загальнолюдських гуманістичних цінностей.

Свідченням інтересу наукової громадськості до Шевченківських читань є географія їх учасників, широка тематична та хронологічна палітра повідомлень і виступів, які вміщені у пропонованому збірнику матеріалів.

Представляючи читачам збірник «Тарас Шевченко: незламна постать на шляху до Волі», бажаю, щоб вміщені у ньому матеріали сповна служили розвитку шевченкознавства, згуртуванню зусиль у дослідженні його теорії і практики, дали поштовх для зародження та реалізації нових ідей.

Василь МЕЛЬНИЧЕНКО,
кандидат історичних наук,
професор Черкаського національного
університету імені Богдана Хмельницького,
голова Черкаської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України
(м. Черкаси, Україна)

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

доктора історичних наук, лауреата
Національної премії України імені Тараса Шевченка,
академіка Національної академії педагогічних наук України,
почесного академіка Національної академії мистецтв України,
заслуженого діяча науки України
Володимира Юхимовича МЕЛЬНИЧЕНКА

Шановні колеги, говорячи по-шевченківськи, братія моя!

Пані та панове!

Дуже хотілося привітати вас Шевченковими рядками, і мені згадався вірш, духовно пов'язаний з поезіями циклу «Молитва» (1860), з істинно християнськими словами, зверненими до людей праці:

Роботящим умам,
Роботящим рукам
Перелоги орать,
Думать, сіять, не ждать
І посіяне жать
Роботящим рукам.

Отже, зичу вам успішної роботи знову-таки, по-шевченківськи, адже Тарас Григорович писав про себе: «Орю / Свій переліг… / Та сію слово».

У цьому високому контексті заторкну не стільки вже зроблене з означеної в програмі читань теми перебування Тараса Шевченка в засланні, скільки те, що необхідно зробити в цій царині в масштабах українського шевченкознавства. Власне, лише два, проте дуже важливих питання.

Перше. Нагадаю, що видатний шевченкознавець Леонід Большаков свого часу задумав опублікувати по окремому тому на кожен із десяти років заслання Тараса Шевченка, але встиг видати лише перший–третій том[1] та енциклопедичну працю з цієї проблеми[2]. Погодьтеся, що задум абсолютно правильний, і важливу наукову роботу треба достойно завершити. Для цього є наукові кадри і певний дослідницький заділ. Зокрема, знайомство з темами доповідей на

пленарному і секційних засіданнях переконує, що період Шевченкового заслання плідно й різнобічно досліджується учасниками П'ятих Міжнародних Шевченківських читань. Привертає увагу тематика виступів про художню та літературну творчість Тараса Шевченка на засланні, а також актуальний підхід до стану вивчення цього періоду в сучасному шевченкознавстві.

Звичайно, масштабну роботу можна виконати не лише силами тих, які реально і віртуально присутні в цьому залі, а неодмінно шляхом залучення інших спеціалістів і створення колективних праць та збірників статей. Не виключено, що значну частину проблеми зможуть осилити і окремі дослідники в авторських монографіях.

У будь якому випадку, **без вашої участі не мислю реалізацію цього большаковського замислу**. Кожна цікава знахідка кожного з вас ляже цінним елементом у велике мозаїчне панно майбутніх видань. Скажімо, радію з того, що в програмі читань є секція «Тема заслання Тараса Шевченка в музейних колекціях і бібліотечних фондах». Адже, прийшов час розповісти в узагальнюючих наукових працях, як висвітлюється цей період в експозиціях національних і закордонних шевченківських музеїв, а також краєзнавчих музеїв. Особливо важливо широко використати ваші знання і таланти у створенні енциклопедичного видання про заслання Тараса Шевченка.

Одним словом, багато чого під силу саме вам – науковцям і музейним працівникам, які постійно беруть участь у канівських читаннях і конференціях.

Отже, **зусилля шевченкознавців необхідно об'єднати, буквально, зібрати в один кулак у всеукраїнському, більше того, міжнародному масштабах**, задля виконання конкретної наукової мети. Безперечно, що це можна зробити лише спільно з провідними науковими установами в Києві, передусім, Інститутом літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України. Втім, так само важлива ініціаторська, організаторська і конкретна наукова участь Шевченківського національного заповідника в Каневі та шевченкознавців, уже згуртованих навколо нього. Такий концептуальний підхід підтримують і директор Інституту, академік Микола Жулинський, і його заступник з наукової та видавничої роботи Сергій Гальченко.

Друге питання. Хочу привернути увагу до наукової проблеми,

що фактично присутня у присвяті наших читань, але спеціально сьогодні не розглядається – **повернення Тараса Шевченка із заслання**. Петро Жур назвав цей період «довгим шляхом повернення», а Іван Дзюба – «загальмованим поверненням». І справді – майже вісім місяців у дорозі з Новопетровського укріплення до Петербурга, понад 230 Шевченкових днів, мало не п'ята частина життя, відведена поетові долею після заслання.

Щоб не бути декларативним і голослівним, обов'язково зіпруся на власний досвід і свої праці. Так от, уже згаданий Леонід Большаков сорок років тому видав книгу «Їхав поет із заслання…»[3], а на початку цього століття – маловідому нині, але надзвичайно цікаву працю «Дневник Тараса Шевченко с комментариями Л. Н. Большакова»[4]. Цей учений уповні розумів, що в поетовому Щоденнику, який Тарас Григорович вів з червня 1857 р. до травня 1858 р., а в липні подарував М. М. Лазаревському, найкраще та найповніше відтворено його повернення з заслання.

Була в тій книзі й така фраза щодо московського періоду Шевченкового шляху: «А мені в мріях-планах вбачається книга-хроніка, в якій московські дні поета-революціонера простежуються один за одним – у всій різноманітності, у всій багатобарвності»[5]. Мені вдалося написати авторську енциклопедію-хроноскоп «Шевченківська Москва» і ще кілька монографій[6], які докладно розкривають, як і мріяв Леонід Большаков, кожен московський запис у поетовому Щоденнику.

Упевнений, що спеціального поглибленого дослідження, в тому числі монографічного, чекають й інші сторінки Шевченкового «загальмованого повернення». Крім того, необхідно нарешті повністю зінтегрувати результати осмислення поетових записів авторами коментарів і приміток, опублікованих у радянські часи в кількох Зібраннях творів Тараса Шевченка[7] та окремих виданнях його Щоденника[8] – І. Я. Айзенштока, В. С. Бородіна, Ю. О. Івакіна, С. М. Шаховського, С. П. Шестерикова. Особливе значення мають коментарі С. О. Єфремова, який 90 років тому заявив, що Шевченків Щоденник є «не тільки одно з найцінніших до його життєпису джерел, а разом і ключ до його творчості…»

Отже, Щоденник, як історичний документ, вимагає нині нового прочитання.

Взявшись за цю роботу, зробив уже понад 2 тис. коментарів, що вдвічі більше, ніж в академічному п'ятому томі Повного зібрання творів Тараса Шевченка у дванадцяти томах, в якому Щоденник опубліковано.

Концептуально важливим є підхід до Щоденника Тараса Шевченка, як «*серцем продиктованого*» документа, втечища його душі, дорогоцінного свідчення та підтвердження високої, справді європейської освіченості поета, безпрецедентного вмістилища його світоглядних одкровень про життя, мистецтво та Бога, а також побутових уявлень і суперечливих людських оцінок, що вкупі розкривають єство національного Генія, незводиме ні до яких кон'юктурно-політичних схем і примітивно-пересічних тлумачень.

Ця масштабна і відповідальна робота вимагає зосередження й уваги багатьох спеціалістів, зокрема, музеєзнавців і краєзнавців. У ваших працях зібрано, безперечно, чимало цікавих фактів, архівних знахідок, які можна використати в новітньому коментуванні Шевченкового Щоденника. Скажімо, мені вдалося видобути з Центрального історичного архіву Москви справу канцелярії Московського військового генерал-губернатора по секретній частині «О рядовом Оренбургского батальона Шевченко», заведену якраз 160 років тому – 25 вересня 1857 р., що супроводжувала перебування засланця в Москві дорогою в Петербург[9], інші не запроваджені до наукового вжитку джерела.

На мою думку, доцільно присвятити чергові Шевченківські читання чи наукову конференцію в Каневі сучасному стану вивчення Шевченкового Щоденника, тим більше, що наступного року виповнюється 160 літ з часу його закінчення. Сподіваюся, що доповіді та виступи на цьому науковому форумі сприятимуть істинно новому, глибинному прочитанню Щоденника Тараса Шевченка.

На закінчення побажаю вам успішних читань і знову залюбки повернуся до Шевченкового заповіту, котрий, здається, нині найменше згадується – «перелоги орать». Національний геній найповніше втілив його у безсмертно-вичерпній максимі, дарованій нам на всі часи:

«**Но, братія, не вдавайтесь в тугу, а молітесь Богу і работайте разумно, во ім'я матері нашої України безталанної. Амінь**».

1. Большаков Л. Быль о Тарасе. Книга первая. Яман-Кала. Книга вторая. На Арале. Книга третья. Оренбург / Л. Большаков. – М.-Оренбург : Кора, 1993.
2. Большаков Л. Н. Оренбургская Шевченковская энциклопедия. Тюрьма. Солдатчина. Ссылка / Л. Н. Большаков. – Оренбург : Печатный дом «Димур», 1997.
3. Большаков Л. М. Їхав поет із заслання… Пошуки. Роздуми. Дослідження / Л. Большаков. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1977.
4. Дневник Тараса Шевченко с комментариями Л. Н. Большакова. – Оренбург: Издательство «Оренбургская губерния», 2001.
5. Большаков Л. М. Їхав поет із заслання… С. 254.
6. Мельниченко В. Ю. Тарас Шевченко: «Моє перебування в Москві» / В. Ю. Мельниченко. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2007; Його ж. «На славу нашої преславної України» (Тарас Шевченко і Осип Бодянський) / В. Ю. Мельниченко. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2008; Його ж. Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін» / В. Ю. Мельниченко. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2009; Його ж. Шевченківська Москва. Авторська енциклопедія-хроноскоп / В. Ю. Мельниченко. – М. : ОЛМА Медиа Групп, 2009; Його ж. Тарас Шевченко в Москві / В. Ю. Мельниченко. – К. : Либідь, 2009; Його ж. Тарас Шевченко: «Друзі мої єдині» / В. Ю. Мельниченко. – М. : Домашня бібліотека, 2013; Його ж. Москва у творчій долі Тараса Шевченка / В. Ю. Мельниченко. – М. : Домашня бібліотека, 2015; Його ж. Михайло Грушевський: «Шевченко – святий національний прапор»: 100 історій і розповідей про двох українських геніїв / В. Ю. Мельниченко. – К. : Либідь, 2017. Усі ці книги подаровані мною Шевченківському національному заповіднику.
7. Повне зібрання творів Тараса Шевченка. Т. 4. Щоденні записки (Журнал). – К. : Державне видавництво України, 1927; Тарас Шевченко. Собрание сочинений в пяти томах / Т. Шевченко. Т. 5. – М. : Государственное издательство художественной литературы, 1949; Тарас Шевченко. Повне зібрання творів у десяти томах / Т. Шевченко. Т. 5. – К., 1951; Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в шести томах / Т. Шевченко. Т. 5. – К. : Видавництво Академії наук УРСР, 1963; Тарас Шевченко. Собрание сочинений в четырех томах / Т. Шевченко. Т. 4. – М. : Издательство «Правда», 1977; Тарас Шевченко. Твори в п'яти томах / Т. Шевченко. Т. 5. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1979.
8. Шевченко Т. Дневник / Т. Шевченко. – Харьков : Пролетарий, 1925; Шевченко Т. Г. Дневник / Т. Г. Шевченко. – М.-Л. : Академия, 1931; Шевченко Т. Г. Дневник / Т. Г. Шевченко. – М. : Государственное издательство «Художественная литература», 1939; Шевченко Т. Дневник / Т. Шевченко. – М.: Государственное издательство художественной литературы, 1954; Шевченко Т. Г. Дневник. 1857–1858 / Т. Г. Шевченко. – К. : Издательство ЦК ЛКСМУ «Молодь», 1963.
9. Центральний історичний архів Москви. – Ф. 16, оп. 47, спр. 130.

Громадський науково-просвітницький Інститут Тараса ШЕВЧЕНКА
http://it-shevchenko.ru/

Общественный научно-просветительский Институт Тараса ШЕВЧЕНКО
http://it-shevchenko.ru/

м. Канів, 12 вересня 2017 року

Учасникам П'ятих Міжнародних Шевченківських читань

ШАНОВНІ КОЛЕГИ!

Від товариства шевченкознавців, об'єднаних навколо традицій Інституту Тараса Шевченка, прийміть найщиріші привітання з нагоди проведення П'ятих Міжнародних Шевченківських читань!

Організація змістовного наукового форуму вже уп'яте поспіль свідчить про актуальність продовження роботи в обраному напрямку, необхідність збереження спільних зусиль заради подальшого розвитку шевченкознавчих студій в Україні та за її межами, підтримку дослідників та громадських активістів, небайдужих до творчої спадщини Кобзаря, і збереження культурно-історичної пам'яті Шевченка в Урало-Казахстанському регіоні та ареалі східної української діаспори.

Доцільно згадати, що ідея читань, саме у такому форматі, який ми намагаємось зберігати і вдосконалювати, з'явилась у серпні 2011 року на П'ятому Всесвітньому Форумі українців у Києві за особистої ініціативи та всебічної підтримки, у той час Надзвичайного та Повноважного Посла України в Республіці Казахстан, Олега Дьоміна та співголови Республіканського національно-культурного центру українців Башкортостану Василя Бабенка. На найвищому науковому рівні було проведено вже чотири заходи в Астані (2012, 2014), Оренбурзі (2013), Каневі (2015). За підсумками кожного заходу надруковано збірники праць, які мають визнання і високу оцінку в шевченкознавчих наукових колах. Безпосереднім продовженням ідеї міжнародних Шевченківських читань стало поновлення у 2014 році діяльності Інституту Тараса Шевченка до 200-ліття Кобзаря у формі створення вільного громадського об'єднання зацікавлених осіб – науковців, просвітників, педагогів, представників українських громад.

Висловлюємо щиру подяку Шевченківському національному заповіднику за те, що науковий форум знайшов тут, на святій для кожного українця землі, опіку і натхнення для нових пошуків та інтелектуальних здобутків!

Тому сьогодні своєрідний маленький ювілей є найкращим доказом того, що проведення читань – добра за змістом і духом справа. Ця справа вже потрохи перетворюється у певну традицію і обов'язково має жити далі, оскільки вона надихає, підтримує, не дає згорнутися шевченкознавчим студіям поза Україною. Шанувальники Великого Кобзаря в Урало-Казахстанському регіоні не повинні залишатися осторонь сучасного шевченкознавства, бо ми прагнемо і, ймовірно, багато у чому гідні бути його змістовною складовою частиною.

Колектив
Інституту Тараса Шевченка

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

депутата Мажилісу Парламенту Республіки Казахстан,
голови Республіканського об'єднання юридичних осіб
«Рада українців Казахстану»
Юрія Євгеновича ТИМОЩЕНКА

Доброго дня, шановні учасники Міжнародних Шевченківських читань. Наш сьогоднішній захід – це данина пам'яті та поваги генію, великому синові українського і казахського народів Тарасу Григоровичу Шевченку, який підніс українське слово до недосяжної висоти і слави, а також став одним з перших поетів і художників казахського народу.

Тарас Шевченко – це духовна величина, що об'єднує наші народи. 10 років свого життя він провів у засланні в степах Казахстану, де образи казахів, картини природи Приаралля і Західного Казахстану втілив у художній і літературній творчості. Поет користувався величезною повагою серед місцевого населення. Казахи шанобливо називали його «акин Тарази».

У Казахстані, на півострові Мангишлак, у невеликому місті Форт-Шевченка знаходиться найбільший музей Тараса Шевченка за межами України. В експозиціях музею знайшла відображення історія Форт-Шевченка, обставини перебування тут Тараса Григоровича. Сама назва міста навічно пов'язана з пам'яттю про великого Кобзаря, адже саме тут у 1850-1857 роках він перебував у засланні. Це єдиний музей Тараса Шевченка за межами його батьківщини, де настільки повно представлена пам'ять про українського поета і художника. На території комплексу досі, незважаючи на брак води в цих місцях, ростуть посаджені ще при ньому дерева. Тут же встановлений і пам'ятник великому Кобзареві. Він оспівав красу нашої землі, її чудових людей і гідно представляє Україну і Казахстан усьому світу.

Минуло понад двісті років з дня народження Тараса Шевченка, але й сьогодні його слово живе між нами. Українські етнокультурні об'єднання Казахстану зберігають спадщину Великого Кобзаря: щорічно проводять круглі столи, творчі вечори, шевченківські читання, концерти, виставки декоративно-прикладного мистецтва, присвячені дню його народження. Мета цих заходів спрямована на збереження історичної пам'яті про видатного сина українського і казахського народів Тараса Григоровича Шевченка – поета, письменника, художника, з метою залучення уваги до спадщини Великого Кобзаря, а також популяризації культурних цінностей етносів Республіки Казахстан, які сприяють зміцненню міжетнічного діалогу і єдності, формування казахстанського патріотизму. Кожен з присутніх на цих заходах має можливість поринути у світ таланту українського поета, художника і мелодійності українських пісень.

І сьогодні ми вдячні всім присутнім на П'ятих Міжнародних Шевченківських читаннях за те, що разом з нами вшановують пам'ять сина українського і казахського народів.

ВІТАЛЬНЕ СЛОВО

співголови громадської ради при Посольстві України в Республіці Казахстан, члена координаційної ради Республіканського об'єднання юридичних осіб «Рада українців Казахстану», члена ревізійної комісії Української Всесвітньої Координаційної Ради Володимира Миколайовича СКРИПНИКА

Шановні друзі!

Дуже радий нагоді привітати Вас з подією, що є значною для кожного українця! Сьогодні нашого Шевченка згадують в Україні, Казахстані та ще в багатьох країнах світу. Для казахів Шевченко живе в пам'яті народній як акин – народний співак, пісні, вірші та духовне надбання якого передаються з покоління в покоління.

Ця пам'ять живе в дітях, яких називають його іменем: Таразі. Дякуючи Шевченку, який вперше змалював життя і побут казахів в картинах, ми можемо побачити людей того часу, які оточували його під час заслання. По його картинах, як по кресленнях, сучасні казахи, дбаючи про свою національну пам'ять, відновлюють у степах старовинні казахські пам'ятники – поховання – *бал бали*.

Дбайливо зберігається все, що пов'язано з поетом, в музеї Т. Г. Шевченка у Форті-Шевченка в Мангистауській області, де він перебував під час заслання.

Хочу повідомити, що музей відзначатиме 85-річчя в цьому році, святкування відбудеться 10-12 жовтня. Ми збираємось у форті Шевченка 10 жовтня, запрошуємо всіх, хто має змогу та відчуває в собі потребу долучитися до святкування, взяти участь у ньому.

Хочу сказати, на підтвердження своїх слів про шанування казахами пам'яті Тараса Шевченка, що в цьому році в Києві під егідою Міжнародної Ліги «Матері і сестри – молоді України», відбувся, вже вдруге, Міжнародний проект-конкурс «Шевченко єднає народи». У ньому взяв участь і представник Казахстану, доктор історичних наук, професор, директор інституту історії та етнографії Казахстану Зіябек Кабульдінов. Він прочитав Заповіт Шевченка казахською мовою та отримав почесний диплом другого ступеня серед 93 учасників у своїй номінації. Він також видав підручник для школярів 8-го класу, в якому цілий параграф присвятив перебуванню Шевченка в Казахстані.

Ще раз хочу передати вітання всім учасникам сьогоднішнього заходу, побажати плідної роботи та нагадати про 85-річчя музею Шевченка в Казахстані. Дякую!

ХУДОЖНЯ ТА ЛІТЕРАТУРНА ТВОРЧІСТЬ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА НА ЗАСЛАННІ

УДК 82.09: 001.891 + 94(477.4)
Денис Чернієнко (Уфа)

«ВОЛЯ» У ПОЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ОРСЬКО-ОРЕНБУРЗЬКОГО ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ

У статті розглядається сприйняття Шевченком стану волі і неволі у період перебування на засланні на Південному Уралі (1847–1850) та участі в Аральській експедиції 1848–1849 рр. Звернення до поетичної спадщини вказаного часу підтверджує думку про полісемантичність філософської категорії «Воля». Спираючись на конкретно-історичні обставини у біографії Кобзаря, зроблено висновки про певну еволюцію поглядів Шевченка на проблеми особистої та народної свободи.

Ключові слова: *Воля, заслання, концепт, поезія, світогляд, символ, творчість, Шевченко.*

Тілько й тяжко, що в пустині
У неволі жити;
Та й там живуть, хоч погано,
Що ж діяти маю?
Треба б вмерти. Так надія,
Брате, не вмирає.
Тарас Шевченко. «Не додому вночі йдучи…»

У сучасному шевченкознавстві етично-філософський концепт «Воля» у творчості Тараса Шевченка неодноразово ставав предметом наукових досліджень. Так, І. Дзюба зазначає, що мотив Волі як універсальної категорії мислення й сприйняття навколішнього світу у Шевченка має багато аспектів значення (політичний, соціальний, національно-героїчний, народний, індивідуальний, Божий), він є одним із найпоширеніших у творчості Шевченка й у динаміці творчості наповнюється дедалі багатшими змістами. При тому цей мотив має суто шевченківську семантику, що відповідала його світогляду і

світопочуванню у різні періоди життя. Воля ототожнюється з іншими світоглядними категоріями – Доля, Слава, Правда, Добро та ін. [1, 76-77]. У цьому сенсі варто звернути увагу на твердження в одному з новітніх досліджень про те, що Воля знаходиться серед трьох (разом із Розумом і Етикою) визначальних і взаємопов'язаних параметрів натури Шевченка, що робить цю видатну особистість власно генієм. Саме тому поет сповідує не теоретично-споглядальну, а дієву етику, поєднуючи вказані параметри своєї геніальності в органічну цілість [3, 17, 25]. В іншій праці зазначається, що «етично-філософське спрямування поезії Шевченка… обертається, по суті, довкола таких буттєвих універсалій, як Доля, Воля, Правда. Саме інтегральна, постійна приявність цих «концептів» у Шевченка, сила їхнього екзистенційного переживання і «життєзабезпечення» робить їх достоту світоглядними і філософськими» [5, 96-97].

Однак, далеко не у всіх працях окрема увага приділяється аналізу сприйняття Волі саме у період заслання (за словами І. Дзюби, це «трагічний злам у всій поетовій долі»), коли знову опісля багатьох років кріпацтва воля ще раз набула для Шевченка значення здобуття особистої свободи в опозиції з мотивом неволі (відсутність свободи фізичної і духовної). Але на принципову відміну від доби його кріпацтва для Кобзаря зараз постало питання не просто позбавлення статусу невільника і отримання звичайних громадянських прав, а насамперед збереження людської свідомості і найголовніше – безпосереднього фізичного виживання. Тому слід погодитись із тим, що «солдатська каторга… озивається і новим звучанням слова Воля. Тепер Воля персоналізується і на багато років стає ще більш, ніж раніше, постійною тінню господаря становища – неволі» [1, 81].

Мотив Волі, з одного боку, продовжує цикл казематної поезії, з іншого боку – розвиває цю тему далі, оскільки ув'язнення в Петербурзі «за вірші» мало для Шевченка зовсім непередбачувані наслідки у вигляді термінового переведення його у південно-уральські степи «у Богом забутий край». Достатньо тривалий орсько-оренбурзький період заслання 1847–1850 рр. можна розділити на три послідовні етапи: 1) перебування Шевченка в Орській фортеці (червень 1847 р. – травень 1848 р., також у жовтні 1849 р. і в квітні – вересні 1850 р.); 2) участь в Аральській експедиції (травень 1848 р. – жовтень 1849 р.);

3) повернення в Оренбург (жовтень 1849 р. – травень 1850 р., так звана «оренбурзька зима»). Події кожного з цих етапів надихали Шевченка до осмислення свого становища із врахуванням нових обставин життя. Тому концепт «Воля» цілком можна аналізувати із точки зору певних еволюцій у поглядах поета.

Украй важкі умови служби в Орській фортеці не змогли не відбитися на світогляді Шевченка, сприйнятті нового буття. У поезії цього часу поет не приховує своїх сумних настроїв: «*Ось слухай же, мій голубе, / Мій орле-козаче! / Як канаю я в неволі, / Як я нужу світом […] / Щоб не довелося, брате, / І йому каратись. / Як я тепер у неволі / Караюся, брате […] / – Айда в казарми! Айда в неволю! / Неначе крикне хто надо мною. / І я прокинусь. Поза горою / Вертаюсь, крадуся понад Уралом, / Неначе злодій той, поза валами*» («А. О. Козачковському»).

Найбільші побоювання через перебування у безстроковій неволі пов'язані із можливістю загинути тут, далеко від рідного дому, від своєї улюбленої України, збожеволіти або втратити будь-яку надію на врятування: «*О доле моя! Моя країно! / Коли я вирвусь з цієї пустині? / Чи, може, крий Боже, / Тут і загину […] / А малась воля, малась сила, / Та силу позички зносили, / А воля в гостях упилась / Та до Миколи заблудила... / Та й упиваться зареклась*» («А. О. Козачковському»); «*І ні у кого не прошу я, / Нічого не прошу. Отак, / Мій сину, друже мій єдиний, / Так і загину на чужині / В неволі*» («Варнак»); «*Як же його у неволі / Жити без надії? / Навчіть мене, люди добрі, / А то одурію...*» («Ой гляну я, подивлюся…»).

Перебуваючи у гарнізоні на декілька сотень осіб, Шевченко водночас найбільш гостро відчув саме самотність духовну, що наштовхнуло його до переважно прихованої, таємної, але достатньо активної поетичної творчості. Оскільки у реальності глибоке, людське спілкування із місцевими товаришами по службі майже виключалось, роздуми про Долю, Волю і Неволю та інші фундаментальні категорії світобудови для поета-філософа були доступні, перш за все, у формі внутрішнього діалогу або діалогу із навколишнім світом, суворою місцевою природою: «*Зоре моя вечірняя, / Зійди над горою, / Поговорим тихесенько / В неволі з тобою*» («Княжна»); «*Неначе злодій, поза валами / В неділю крадуся я в поле. / Талами вийду понад Уралом / На степ широкий, мов на волю*» («А. О. Козачковському»); «*І подибало тихенько / Попід*

чужим тином / Аж за Урал. Опинилось / В пустині, в неволі... / Як же тебе не проклинать, / Лукавая доле?» («А нумо знову віршувать…»).

Бажання знайти пояснення тому, що з ним сталося протягом останніх місяців, спонукають Шевченка у цій ситуації звернутися, перш за все, до пошуку Божої присутності, маючи впевненість, що волю надає і забирає сам Бог. Поет прагне отримати відповідь на, мабуть, найхвилюючe питання – «*За що мене Господь карає?*»: «*Може, Бог так хоче? / Боже! Боже! Даєш волю / І розум на світі, / Красу даєш, серце чисте... / Та не даєш жити*» («Княжна»); «*Благаю Бога, щоб смеркало, / Бо на позорище ведуть / Старого дурня муштровати. / Щоб знав, як волю шанувати, / Щоб знав, що дурня всюди б'ють*» («А. О. Козачковському»); «*Які ж мене, мій Боже милий, / Діла осудять на землі? / Коли б ті діти не росли, / Тебе, святого, не гнівили, / Що у неволі народились / І стид на Тебе понесли*» («Один у другого питаєм…»); «*Та не дай, Господи, нікому, / Як мені тепер, старому, / У неволі пропадати, / Марне літа коротати*» («Та не дай, Господи, нікому…»); «*Ой гляну я, подивлюся / На той степ, на поле; / Чи не дасть Бог милосердий / Хоч на старість волі*» («Ой гляну я, подивлюся…»).

Окрім потреби звернення до Господа однією із найбільш глибоких та дієвих сил, що допомагають зберегти світлий розум і стимули до життя, є приємні, але й водночас, здавалось, незабутні спогади про рідну Україну, яка нерідко прямо асоціюється із Волею: «*І я ніби оживаю / На полі, на волі. / І на гору високую / Вихожу, дивлюся, / І згадую Україну*» («А. О. Козачковському»); «*Так ти, і Украйна, / І Дніпро крутоберегий, / І надія, брате, / Не даєте мені Бога / О смерті благати*» («А О. Козачковському»); «*Пішов би я в Україну, / Пішов би додому, / Там би мене привітали, / Зраділи б старому…*» («Ой гляну я, подивлюся…»); «*Так Дніпро крутоберегий / І надія, брате, / Не дають мені в неволі / О смерті благати*» (Лист до М. Лазаревського 20.12.1847).

Але, незважаючи на усі фізичні і моральні труднощі, поезія орського періоду показує небажання Шевченка миритися із несподівано жорстоким поворотом свого життя, прагнення боротися із несправедливістю долі: «*Минають літа молодії, / Минула доля, а надія / В неволі знову за своє, / Зо мною знову лихо діє / І серцю жалю завдає. / А може, ще добро побачу? / А може, лихо переплачу?*» («А. О. Козачковському»); «*Отакий-то на чужині / Сон мені приснився! / Ніби знову*

я на волю, / На світ народився» («Сон»); «*Не проклену ж тебе, доле, / А буду ховатись / За валами. Та нищечком / Буду віршувати, / Нудить світом, сподіватись / У гості в неволю / Із-за Дніпра широкого / Тебе, моя доле!*» («А нумо знову віршувать…»).

Отже, в орському поетичному циклі мотив Волі/Неволі посідає не просто помітне, але й одне з ключових місць у всій семантичній структурі, оскільки проблема особистої свободи є для Шевченка у цей час першочерговою. Кобзар, яскраво описуючи свої страждання, жаліє про втрачену свободу і страшиться смерті, знаходячи розраду і духовний порятунок у зверненнях до Бога, віддаючи своє життя у руки Всевишнього, і спогадах про Україну. Разом із тим, хоча поки слабо, але простежується намір поета не покладатися на милість долі, а можливо й «нищечком» знову побачити свою свободу.

Але на невизначений термін така можливість відкладається. У лютому 1848 року Шевченко дізнався про майбутню експедицію за його участю вглиб Середньої Азії – заході вкрай важкому і небезпечному: «*Предстоит весною поход в степь, на берега Аральского моря, для построения новой крепости. Бывалые в подобных походах здешнюю в к[репости] О[рской] жизнь сравнивают с Эдемом. Каково же должно быть там, коли здесь Эдем!...*» (лист до В. Рєпніної 25-29.02.1848). Єдиним плюсом було те, що за походних умов найсуворіший нагляд за поведінкою поета не буде забезпечено і з'являться нові можливості для творчості. Тому Шевченко хоч і побоювався нового повороту своєї долі, але мріючи про книжки, папір та малярські інструменти в дорогу, які мали надійти від друзів, очікував цю подію із душевним тремтінням: «*…тойді я і тяжкого походу, і Аральського моря, і безлюдного степу киргизького не злякаюсь*» (лист до А. Лизогуба 07.03.1848); «*Я тепер веселий йду на оте нікчемне море Аральське. Не знаю, чи вернуся тілько!... А іду, єй-богу, веселий… і в той самий день прийшло мені розрішеніє малювать… Беру з собою усю твою малярську справу; не знаю тілько, чи доведеться малювать!*» (лист до А. Лизогуба 09.05.1848).

Під час експедиції, завдяки дружньому ставленню командирів, Шевченко міг не лише малювати, а й більш-менш вільно писати вірші. Тому аральський цикл вельми представницький, і мотив Волі посідає у ньому, як і раніше, одне з центральних місць. Достатньо тривале перебування на Косаралі й у Раїмі, в повній невизначеності свого

майбутнього і невпевненості у благополучному поверненні з походу, спонукали поета створювати чимало хвилюючих рядків, як своєрідний реквієм про колишню свободу: «*Немає гірше, як в неволі / Про волю згадувать. А я / Про тебе, воленько моя, / Оце нагадую. Ніколи / Ти не здавалася мені / Такою гарно-молодою / [І] прехорошою такою…*» («Г. З.»); «*… Я в неволі, ти вдовою, / Не живем, а тілько ходим / Та згадуєм тії годи, / Як жили колись*» («І широкую долину…»); «*…Мені здається, що се я, / Що це ж та молодість моя. / Мені здається що ніколи / Воно не бачитиме волі, / Святої воленьки. Що так / Даремне, марне пролетять / Його найкращії літа…*» («І золотої й дорогої…»).

І знову душа поета рветься, насамперед, до Бога: «*А я, доленько, в неволі / Помолюся Богу*» («Г. З.»); «*Шукаю Бога, а нахожу / Таке, що цур йому й казать*» («В неволі, в самоті немає…»); як до сили, яка чи не єдина здатна карати або милувати: «*І праведно Господь великий, / Мов на звірей тих лютих, диких, / Кайдани повелів кувать, / Глибокі тюрми покопать*» («Пророк»).

Як і в Орську, головне натхнення надають мрії про Україну: «*Хочеться хоч подивиться / На свій край на милий! / На високії могили! / На степи широкі! / На садочок! На жіночку, / Кралю карооку! […] Дністре, водо каламутна, / Винеси на волю! / Або втопи принамені, / Коли така доля*»» («Меж скалами, неначе злодій…»); «*Так, як тепер на чужині, / Та ще й в неволі. Доле! Доле! / Моя ти співаная воле! / Хоч глянь на мене з-за Дніпра…*» («Г. З.»).

В аральському поетичному циклі загальна тематика віршів стає більш різноманітною, ніж в умовах Орського гарнізону. Але роздуми Шевченка про Волю/Неволю зберігають свій переважно сумно-ліричний тон. Разом з тим, з'являються і деякі відмінності – у низці віршів постають нові образи, неодноразово використовуються історичні мотиви боротьби козаків за свободу ціною свого життя, а також визволення козаків з неволі, ворожого полону («Ой чого ти почорніло…», «Заступила чорна хмара» та ін.). Як вже зазначалося, у такий спосіб Шевченко переходить у цей період від проблеми особистої волі, сміливо переживаючи її, до розгляду свободи в ключі загальноісторичних тем [4, 49]. Ще одна відмінність полягає в тому, що з'являється нове ставлення до неволі – це вже не суцільний страх, а, можливо, навіть вже легка сумна іронія. Так, звертаючись до героя свого вірша – одного з раніше вже знайомих учасників походу,

поет пише: *«Чого ж тепер заплакав ти? / Чого тепер тобі, старому, / У цій неволі стало жаль / Що світ зав'язаний, закритий! / Що сам єси тепер москаль, / Що серце порване, побите, / І що хороше-дороге / Було в йому, то розлилося…»* («Ну що б, здавалося, слова...»).

Нарешті, на місце розгубленості починає приходити все більш тверде розуміння і впевненість того, що *«…Де нема святої волі, / Не буде там добра ніколи»* ([Царі]). А порятунок від повсякденної нудьги надає саме творчість: *«Оці вірші віршую я. / Для себе, братія моя! / Мені легшає в неволі, / Як я їх складаю, / З-за Дніпра мов далекого / Слова прилітають. / І стеляться на папері, / Плачучи, сміючись, / Мов ті діти. І радують / Одиноку душу / Убогую. Любо мені»* («Не для людей, тієї слави…»).

Після повернення з Аральської експедиції в Оренбург мотив Волі/Неволі у творчості Шевченка зберігся, не дивлячись на в цілому вдале завершення небезпечної кампанії, перебування у більш спокійному міському середовищі, можливість дружнього спілкування і навіть улюбленого малювання. Поет надалі тяжіє невідступно відраховувати томливу тривалість і відчутну безвихідь свого покарання: *«І четвертий рік минає / Тихенько, поволі, / І четверту начинаю / Книжечку в неволі / Мережати, – змережаю / Кров'ю та сльозами / Моє горе на чужині, / Бо горе словами / Не розкажеться нікому / Ніколи, ніколи, / Нігде на світі! Нема слов / В далекій неволі!»* («Лічу в неволі дні і ночі…»); *«А воленьку добрі люде / І не торговали, / А без торгу закинули / В далеку неволю! / Щоб не було свободного / На нашому полю!»* (Лист до О. Бодянського 03.01.1850).

У поезії періоду «оренбурзької зими», як і в орському, і аральському циклах, Шевченко звертається до пошуку причин свого теперішнього положення і вони, як і раніше, бачаться у Божественному провидінні, у тому, що Бог покинув «грішника в кайданах»: *«Немає слов, немає сльоз, / Немає нічого. / Нема навіть кругом тебе / Великого Бога!»* («Лічу в неволі дні і ночі…»); *«Лучше було б не родити / Або утопити, / Як мав би я у неволі / Господа гнівити»* («Не молилася за мене…»); *«А так здається... сам єси... / (Бо без Твоєї, Боже, волі / Ми б не нудились в раї голі). / А може, й Сам на небесі / Смієшся, батечку, над нами…»* («Якби ви знали, паничі…»).

Незважаючи на здавалось би безпросвітний стан самотності на чужині – *«Нема на що подивитись / З ким поговорити»* – поет знаходить в собі сили жити і боротися за своє життя. Одним з найбільш могутніх стимулів є неодмінне бажання знову побачити рідну землю – Україну: *«Може, ще я подивлюся / На мою Украйну... / Може, ще я поділюся / Словами-сльозами / З дібровами зеленими! / З темними лугами!»* («Лічу в неволі дні і ночі…»). Побоювання більше ніколи не повернутися додому, бути похованим тут, у далекому краї, надихає Шевченка написати ці пронизливі рядки: *«…А не даси, то донеси / На мою країну / Мої сльози; бо я, Боже! / Я за неї гину! / Може, мені на чужині / Лежать легше буде, / Як іноді в Україні / Згадувати будуть! […] / Як подумаю, що, може, / Мене похоронять / На чужині, – і ці думи / Зо мною сховають!... / І мене на Україні / Ніхто не згадає!»* («Лічу в неволі дні і ночі…»).

Думи про Україну із новою силою занурюють Шевченка у роздуми про героїчне минуле своєї землі. Воля постає тут вже не як його особиста мрія, а як надбання всього народу, риса національного характеру, те, чим можна щиро «похвалитися» навіть перед Господом. Для цього поет використовує вже знайому йому алегорію сну і мотив могили як найбільш виразний символ славетної історії, нескінченної народної боротьби, символ усіх загиблих у боях за свободу: *«[…] – на всій Україні / Високі могили, дивися, дитино, / Усі ті могили усі отакі. / Начинені нашим благородним трупом, / Начинені туго. Оце воля спить! / Лягла вона славно, лягла вона вкупі / З нами, козаками! Бачиш, як лежить – / Неначе сповита!.. Тут пана немає, / Усі ми однако на волі жили! / Усі ми однако за волю лягли, / Усі ми і встанем, та Бог його знає, / Коли-то те буде»* («Буває, в неволі іноді згадаю…»).

Не менш важливим в умовах неволі, ніж духовний зв'язок із батьківщиною-Україною, для Шевченка є підтримка однодумців у колі його спілкування. Так, один з найближчих друзів М. Лазаревський за проханням самого поета посприяв пересилці йому творів М. Лермонтова, що стало для Шевченка справжнім ковтком свіжого повітря: *«Ти переслав мені в неволю / Поета нашого... На волю / Мені ти двері одчинив! / Спасибі, друже! Прочитаю / Собі хоть мало... оживу... / Надію в серці привітаю, / Тихенько-тихо заспіваю / І Бога Богом назову»* («Мені здається, я не знаю…»).

Окрім того, мотив Волі поєднується із пошуком своєї чистої, непорочної, святої душі – *«Алмаз мій чистий, дорогий»*, який вкрали і *«В*

багно погане заховали…». У неволі поет опинився ніби через те, що «люті вороги-нехристияне»: *«[…] мене з святого неба / Взяли меж себе – і писать / Погані вірші научили. / Ви тяжкий камень положили / Посеред шляху... і розбили / О йóго... Бога боячись! / Моє малеє, та убоге, / Та серце праведне колись! / Тепер іду я без дороги, / Без шляху битого... а ви! / Дивуєтесь, що спотикаюсь, / Що вас і долю проклинаю, / І плачу тяжко, і, як ви... / Душі убогої цураюсь, / Своєї грішної душі!»* («Чи то недоля та неволя…»).

Отже, в оренбурзькій поезії Шевченка мотив Волі також явно присутній, але вже не є безперечною домінантою, як в орсько-аральський період. Зберігаючи свою семантичну основу (Страждання – Бог – Україна – Віра/Надія), цей мотив доповнюється новими смисловими фарбами – народною героїкою, дружнім спілкуванням, глибокою внутрішньою саморефлексією.

Таким чином, під час першого (орсько-оренбурзького) періоду заслання слово-концепт-образ «Воля» є ключовим у Шевченковому світогляді.

По-перше. Теза про багатоаспектність семантики фундаментальних філософських категорій у Шевченка, на прикладі використання мотиву Волі у поезії заслання, знаходить своє ґрунтовне підтвердження. Воля постає перед читачами віршів Кобзаря не лише як Свобода (сама по собі різноманітна), а також як життєва мета, цінність, прагнення, риса особистого та народного характеру, особлива сила (енергія), що керує загальносвітовими процесами. Імовірно, саме в ситуації довготривалого ув'язнення поет (та й напевно, будь-яка людина) відчув більш глибокі сенси цього феномену, які є поза доступом для людського розуміння за звичайних умов життя. Підтвердженням цього є й частота використовування слів «воля», «неволя» у поетичнтх текстах заслання і показова низка дивовижних асоціацій, порівнянь та епітетів, до яких приходить Шевченко. Воля для нього, наприклад, це й «козацкая слава», «боротьба», «сила», «чисто/широке поле», «надія», воля «святая», «молодая», «братерська» тощо. У свою чергу, неволя – це «пекло», «казарма/тюрма», «кайдани», «самота», «ув'язнення», «нудьга», «знемога», вона «вража», «люта» тощо.

По-друге. Поезія Шевченка орсько-оренбурзького періоду заслання 1847–1850 рр. має певну внутрішню змістовну еволюцію. В Орську у настроях поета, ймовірно, домінують жах перед Долею, розгубленість, невизначеність майбутнього. На Аралі, і ще більше в

Оренбурзі, такий лад сприйняття світу значною мірою коригується: до суто особистих переживань додаються роздуми про долю (волю) свого народу, батьківщини. Поетика у цій темі стає, як здається, більш оптимістичною, розгубленість змінюється не просто сподіванням, а саме: твердим наміром, за будь-яких умов, робити свою справу – віршувати, малювати.

По-третє. Перебуваючи на засланні в уральсько-казахстанських степах протягом трьох років, Шевченко навіть не міг собі уявити, які ще випробування чекають на нього попереду. Тому осмислення свого стану, Волі/Неволі, багатьох інших світоглядних категорій у наступні сім років його життя в неймовірно суворому краї – у Новопетровському укріпленні на Мангишлаку – набувають нових значень у нових формах – цього разу прозових і епістолярних [6].

На завершення необхідно підкреслити, що у разі інтерпретації творів, пошуку сенсів завжди необхідно спиратися на знання їхнього хронологічного та біографічного контексту, обставин виникнення. В іншому випадку «втрата Шевченкового змісту слова веде до втрати Шевченка… потрібно дбати про те, щоб у Шевченковому слові сприймався Шевченків зміст» [2, 9].

У багатовимірних поетичних роздумах Шевченка щодо Волі і Неволі періоду заслання присутні усі можливі ланки розуміння цих життєвих феноменів (від суспільно-політичного до Божого). Звісно, яскравість і виразність їхнього тлумачення відрізняються з абсолютно зрозумілої причини – найбільш актуального сенсу набуває саме особиста свобода і можливість жити, що для Шевченка власне й означає – творити.

Джерела та література:

1. Дзюба І. Воля / І. Дзюба // Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка. – К. : Наукова думка, 2008. – С. 76–85.

2. Дзюба І. Тарас Шевченко / І. Дзюба. – К. : Альтернативи, 2005. – 701 с.

3. Пахаренко В. І. Поетичний геній Тараса Шевченка: природа, своєрідність та стратегії інтерпретації : автореф. дис. ... д-ра філол. наук/ В. І. Пахаренко; НАН України, Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка. – Київ, 2015. – 40 с.

4. Поцюрко О. Ю. Концепт Свободи в поезії Т. Шевченка / О. Ю. Поцюрко // Гуманітарний часопис. – 2012. – № 4. – С. 46–53.

5. Соловей Е. Українська філософська лірика / Е. Соловей. – К. : Юніверс, 1999. – 368 с.

6. Чернієнко Д. Тема Свободи у світогляді Тараса Шевченка Новопетровського періоду заслання / Д. Чернієнко // Тарас Шевченко і Михайло Грушевський: у пошуках шляху до незалежної України : матеріали Міжнар. наук. конф., присвячені святкуванню 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського, 23 верес. 2016 р., Канів. – Черкаси : Видавець О. Третяков, 2017. – С. 181–187.

Денис Черниенко (Уфа)

«ВОЛЯ» В ПОЭТИЧЕСКОМ НАСЛЕДИИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО ОРСКО-ОРЕНБУРГСКОГО ПЕРИОДА ССЫЛКИ

В статье рассматривается восприятие Тарасом Шевченко состояния воли и неволи в период пребывания в ссылке на Южном Урале (1847–1850) и участия в Аральской экспедиции 1848–1849 гг. Обращение к поэтическому наследию указанного времени подтверждает мнение о полисемантичности философской категории «Воля». С опорой на конкретно-исторические обстоятельства биографии Кобзаря, сделаны выводы о некоторой эволюции взглядов Шевченко на проблемы личной и народной свободы.

Ключевые слова: *Воля, ссылка, концепт, поэзия, мировоззрение, символ, творчество, Шевченко.*

Denis Chernienko (Ufa)

«LIBERTY» IN THE POTENTIAL HERITAGE OF TARAS SHEVCHENKO ORSK-ORENBURG PERIOD

The article deals with the will perception by Shevchenko during exile in the Southern Ural (1847–1850) and participation in the Aral expedition 1848–1849. Appeal to the poetic heritage in the certain period confirms the idea of polysemantic philosophical category of «Will». Based on specific historical circumstances in the biography of Kobzar, author made conclusions about a certain evolution of Shevchenko's views on the issues of personal and national freedom.

Key words: *Will, exile, concept, poetry, world outlook, symbol, creativity, Shevchenko.*

УДК 904:908(477) + 727:69

Ольга Клімкіна, Лариса Сиволап (Черкаси)

ІСТОРИЧНІ ПАМ'ЯТКИ У ХУДОЖНІЙ ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ: МУЗЕЙНИЙ РАКУРС ВИСВІТЛЕННЯ ТЕМИ

Історико-краєзнавчий напрямок художньої творчості Тараса Шевченка періоду заслання широко представлений у спеціальних проектах Черкаського краєзнавчого музею. Через увесь цей період Тарас Шевченко проніс професійний інтерес до стародавніх пам'яток. Його художні твори, виконані у жанрі документальних замальовок, котрі передували винайденню та використанню фотофіксації у роботах дослідницьких експедицій, мають величезне історико-культурне значення, особливо з точки зору можливої достовірної реконструкції втрачених пам'яток та змінених часом і людьми історичних ландшафтів.

Ключові слова: *історичні, краєзнавчі, археологічні, печерні, жанр, реконструкція, курган, заслання.*

Дослідження історико-краєзнавчої діяльності та художньої творчості Тараса Шевченка показало, що він усе своє життя цікавився пам'ятками давнини, брав участь у їх науковому вивченні. Виконані художником замальовки історичних пам'яток мають значний потенціал, як достовірна образотворча фіксація, яка зберегла для майбутніх поколінь істориків цінну наочну інформацію середини XIX ст. Фактично Тарас Григорович започаткував та поширив у живописній традиції українського мистецтва документально-краєзнавчий жанр, і такі його роботи й досьогодні успішно використовуються науковцями, як надзвичайно цінне джерело для історичної, архітектурної та топографічної ідентифікації нині вже втрачених та забутих історичних пам'яток та ландшафтів [3, 213-214].

Великий Кобзар був неабияким знавцем історії та культури свого та інших народів, протягом усього життя цікавився давніми пам'ятками і широко відобразив їх у своїй мистецькій творчості. У роботі Івана Шовкопляса та Ганни Шовкопляс «За покликом серця» вдало було підмічено, що значне місце у житті Шевченка займали вивчення й популяризація пам'яток історії. Спочатку в рідному краї, а потім і в

інших місцевостях, куди закидала нелегка доля, за власним бажанням чи за службовими обов'язками. Шевченко вивчав, описував і замальовував різноманітні пам'ятки історії та культури, які, випереджуючи час, цілком справедливо розглядав як наукові першоджерела для висвітлення минулого. До періоду заслання можна співвіднести художні роботи Тараса Шевченка, де зображені пам'ятки історії та культури Казахстану та інших тодішніх підвладних російській юрисдикції територій: Оренбуржя, Поволжя та історичних центрів деяких міст, через які проходив шлях повернення Великого Кобзаря з вимушених мандрів. У Казахстані це – укріплення Іргиз, Карабутак, Косарал і Раїм в Приараллі та Новопетровський форт на березі Каспійського моря, поховальні і навіть печерні споруди казахів і туркменів [7; 8], а також пам'ятки Астрахані і Казані, Нижнього Новгорода і Орська, Саратова і Самари, Симбірська, Чебоксар та інших міст [8; 9].

Художня творчість Тараса Шевченка періоду заслання, де у повній мірі проявився його дослідницький азарт та жагучий інтерес до автентичних культурних традицій, стала невід'ємною частиною музейного висвітлення теми історико-краєзнавчої діяльності Великого Кобзаря. Цей напрямок музейної шевченкіани став одним із провідних у науково-просвітницьких проектах відділу археології Черкаського обласного краєзнавчого музею.

Черкаський обласний краєзнавчий музей завжди позиціонувався як один з головних історико-культурних центрів Шевченкового краю, і життю та творчості Т. Г. Шевченка тут присвячено окремий меморіальний зал [2, 67-73], де експонуються цінні матеріали, (у тому числі про участь у археологічних розкопках), видання, твори українських митців, серед яких можна виділити живописні роботи І. С. Їжакевича «Мені тринадцятий минало…» (Ж–37) [5], В. І. Клименка «Шевченко в Черкасах» [5, 44], скульптуру Е. М. Кунцевича (СК–18) [5]. Гордістю не тільки нашого міста, а й усієї України є відділ нашого музею, єдиний у світі музей однієї книги – «Кобзаря», співробітники якого на чолі із заслуженим працівником культури України Ольгою Михайлівною Шарапою впродовж багатьох років розробляють та успішно реалізують відповідні науково-просвітницькі програми [6].

Новим у висвітленні шевченківської тематики для відвідувачів у нашому музеї стало створення комплексних музейних проектів, які

включають у різних конфігураціях предметні та електронні виставки, меморіальні куточки, «фотосушки» (для виїзних варіантів, наприклад для «ШеФесту»–2016, 2017), археологічні ігри та майстер-класи, конкурси та вікторини за напрямками «Шевченко і молодіжна культура», «Живий Шевченко серед нас», «Шевченко і археологія», «Історико-краєзнавча діяльність Тараса Григоровича Шевченка», «Науково-містичний злам у житті Шевченка» тощо.

Проект «Історико-краєзнавча діяльність Тараса Григоровича Шевченка» створений як продовження теми «Шевченко і археологія». Лейтмотивом звучить тут тема любові Тараса Григоровича до рідного краю, до могил-курганів, які згадуються у його поетичних та прозових творах більш як 200 разів, підкреслюється історико-культурна цінність багатьох художніх робіт, виконаних із фотографічно-документальною точністю, у тому числі в ході роботи в складі Археографічної комісії, розповідається про участь Шевченка як художника-замальовника в археологічних розкопках знаменитого кургану Переп'ятиха, у дослідницьких експедиціях узбережжя Аральського моря (1848–1849) та в гори Каратау (1851) [10, 133-139]. Учасники проекту мають змогу переконатися, що Тарас Григорович залишив свій слід в історії не тільки як художник, мислитель, поет, велику цінність мають його «Археологічні замітки» [4, 231-244] та історико-пам'яткоохоронні дослідження для вивчення минувшини України та інших, відвіданих Шевченком у період заслання, територій.

У ході здійснення музейного проекту «Знайомий і незбагненний Тарас Шевченко» у березні 2014 року внаслідок розміщення поруч репродукцій двох художніх творів було помічено подібність зображень. Утім, це різні місцевості. У олівцевій зарисовці «Могила Переп'ят. Інші зарисовки» (1846) [7, 207, 489], виконаній в с. Фастівець Фастівського повіту Київської губернії під час роботи на розкопках скіфського підкурганного поховання Шевченко зобразив самого себе, як він замріяно-щасливий відпочиває обабіч кургану. Помітно, що власне курган добре промальований, себе ж автор зобразив буквально кількома штрихами. Подібний курган з аналогічними обрисами зображений ще на одній олівцевій зарисовці Т. Г. Шевченка – «Понад Россю» (1859) [9, 252-253, 375], виконаній в містечку Межиріч Канівського повіту Київської губернії. Ностальгічні спогади про розкопки

стародавнього кургану привернули увагу Тараса Григоровича до стародавньої могили, і він намалював її після повернення із заслання.

Отже, через увесь період заслання Тарас Шевченко проніс професійний інтерес до стародавніх пам'яток. Його художні твори, виконані у жанрі документальних замальовок, котрі передували винайденню та використанню фотофіксації у роботах дослідницьких експедицій, мають величезне історико-культурне значення, особливо з точки зору можливої достовірної реконструкції втрачених пам'яток та змінених часом і людьми історичних ландшафтів.

Джерела та література:

1. Большаков Л. Їхав поет із заслання… Пошуки, роздуми, дослідження / Л. Большаков. – К., 1977. – 338 с.

2. Кайдалова Т. І. Науково-просвітницька та виставкова діяльність Черкаського обласного краєзнавчого музею / Т. І. Кайдалова // Черкаський обласний краєзнавчий музей. – Черкаси, 2008 – 80 с.

3. Куштан Д., Ластовський В. Археологія та рання історія Черкас / Д. Куштан та ін. – К., Черкаси. – 2016. – С. 213–214.

4. Левицкий О. Археологические экскурсии Т. Г. Шевченка в 1845–1846 гг. / О. Левицький // Киевская старина. – 1894. – Т. XLIV. — С. 231–254.

5. Фонди Черкаського обласного краєзнавчого музею.

6. Шарапа О. М. Музей «Кобзаря» Т. Г. Шевченка / О. М. Шарапа. – Черкаси. – 2004. – 20 с.

7. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2013. – Т. 9 : Мистецька спадщина. Живопис і графіка 1847–1850. – 542 с.

8. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2014. – Т. 10 : Мистецька спадщина. Живопис, графіка і скульптура 1851–1857. – 559 с.

9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Т. Г. Шевченко / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2014. – Т. 11: Мистецька спадщина. Живопис і графіка 1857–1861. – 401 с.

10. Шовкопляс Г. М., Шовкопляс І. Г. За покликом серця: Пам'ятки історії та культури в житті та творчості Т. Г. Шевченка / Г. М. Шовкопляс, І. Г. Шовкопляс. – К., 1990. – 168 с.

Ольга Климкина, Лариса Сиволап (Черкассы)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТВОРЧЕСТВЕ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО ПЕРИОДА ССЫЛКИ: МУЗЕЙНЫЙ РАКУРС ОСВЕЩЕНИЯ ТЕМЫ

Историко-краеведческое направление художественного творчества Тараса Шевченко периода ссылки широко представлено в специальных проектах Черкасского краеведческого музея. Через весь этот период Тарас Шевченко пронёс профессиональный интерес к древним памятникам. Его художественные произведения, выполненные в жанре документальных зарисовок, которые предшествовали изобретению и использованию фотофиксации в работах исследовательских экспедиций, имеют огромное историко-культурное значение, особенно с точки зрения возможной достоверной реконструкции утраченных памятников и измененных временем и людьми исторических ландшафтов.

Ключевые слова: *исторические, краеведческие, археологические, пещерные, жанр, реконструкция, курган, ссылка.*

Olga Klimkina, Larisa Sivolap (Cherkasy)

HISTORICAL REMEMBRANCES IN ARTISTIC WORK OF TARAS SHEVCHENKODURING EXILE PERIOD: MUSEUM RACURS OF THEME ILLUSTRATION

The studding of local-historical direction of Taras Shevchenko's artistic work during the exile period is widely presented in the special projects of the Cherkasy Regional Museum. Throughout whole this period, Taras Shevchenko carried a professional interest to ancient monuments. His artistic works, performed in the genre of documentary sketches, which preceded the invention and use of photographic fixation in the work during research expeditions, have a great historical and cultural significance, especially in terms of a possible reliable reconstruction of lost monuments and historical landscapes which were changed by time and people.

Key words: *historical, local history, archeology, spelean, genre, reconstruction, mound, exile.*

УДК 811.161.2:82.1
Тетяна Беценко (Суми)

ПОЕТИКА ПРОСТОРУ ЛІРИЧНИХ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ

Стаття присвячена розгляду мовно-стильових особливостей поетичної творчості Тараса Шевченка періоду заслання. Здійснено спробу проаналізувати специфіку відтворення митцем простору. Класифіковано номени з просторовою семантикою, засвідчені в творах художника слова. Схарактеризовано в загальних рисах просторову картину світу, представлену в поетичних творах митця.

Ключові слова: *простір, локатив, картина світу поетичного твору, мовно-образна система.*

Тарас Шевченко – визнаний національний геній, виразник думок і почуттів народу. Національна значущість особистості митця осмислюється по-різному. На нашу думку, велич Тараса Шевченка полягає в тому, що його слово, думка – позачасові: вони були актуальні на момент життєдіяльності митця, вони не втрачають своєї ваги сьогодні, так само злободенними, визнаними, болючими, животрепетними і насущними будуть доти, доки існуватиме український етнос. Справедливо, що «генія трудно убгати в стисло окреслені рами. Геній прямує до найповнішого розкриття своєї особистості, до створення власного «космосу» – непереможно і всебічно. Тому часто живе відразу в кількох добах і йде в кількох напрямках» [8, 32-33]. Шевченкові поезії (вислови) можна кваліфікувати як універсальні, життєво незаперечні, реальні, як своєрідні канонічні зразки – знаки дійсності (наприклад: *Ну що б, здавалося, слова… Слова та голос – більш нічого. А серце б'ється-ожива, Як їх почує; Здається – кращого немає Нічого в бога, як Дніпр Та наша славная країна… Аж бачу, там тільки добро, Де на нема; А ще поганше на Украйні Дивитись, плакать – і мовчать!?; Садок вишневий коло хати, Хрущі над вишнями гудуть… ; І передо мною Ніби море заступають Широкії села з вишневими садочками…).* Тарас Шевченко не лише художньо увіковічнив болі та страждання, сум і поневіряння нації, простої людини.

Більше того – він відтворив життєритм етноносія у просторі буття. Митець здебільшого використовував віршовий розмір ямб – як і в українських народних піснях. Народна творчість, як відомо, шліфована поколіннями етномовців, відображала духовно-психічну (емоційно-чуттєву) й фізичну природу індивіда – творця текстових зразків. Щоб пізнати ментальність народу – треба насамперед ознайомитися з його фольклорною спадщиною, проникнути в таємницю фольклорного (етнічного) мовотворення. Отже, ритм Шевченкових віршів корелює з ритмом народнопісенних зразків, відтак є відображенням життєвого ритму етноособистості – українця. Тому Шевченкові вірші так легко сприймаються і запам'ятовуються.

Мовностилістичний аспект поетичної творчості Кобзаря є невичерпним для вивчення, національно-канонічним у вимірі його вартісності, виразово потужним і позачасовим, тобто завжди зрозумілим, вражаючим і безмежним у плані сприйняття, естетичної ваги та поцінування. (Це дало підстави Є. Маланюкові висловити міркування «про таємницю постаті Шевченка» [8, 56]). Писати про мову творів Т. Г. Шевченка доволі відповідально: геніальність національного митця не підвладна докінечному і вичерпному осмисленню. Однак не говорити про сприйняття його мовомисленнєвих поетичних образів у певний відтинок часу також негоже. **Актуальність** нашого дослідження вбачаємо у потребі вкотре узагальнити ключові, базові художньо-образні способи, прийоми поетизації світу національного буття, представлені у поетичній мовотворчості Кобзаря.

Про мову творів Тараса Шевченка, що схвально, написано чимало ґрунтовних розвідок, окремих статей. Фактично, немає в українознавстві вченого-філолога, який би не намагався доторкнутися до пізнання вічної таїни слова великого Кобзаря. Лінгвістичний аспект мовотворчості Тараса Шевченка висвітлено у розвідках В. Ващенка, В. Русанівського, Св. Єрмоленко, А. Мойсієнка, Л. Мацько та ін.

Закономірно, що інтерес до мовно-образної системи поетичної творчості Т. Шевченка є незаперечно одвічним, що виправдано, як уже наголошувалося, феноменом поетичної особистості митця. Слушно з цього приводу відзначив Євген Маланюк: «Реєстрування метафор чи ритмічних ходів, клясифікування епітетів чи розгляд

навіть синтакс Шевченка – дає вже багато, але не дає (і не може дати) істотного. Скажу коротко і просто –

н а в ч и т и с я Ш е в ч е н к а н е м о ж н а» [8, 57].

Мета нашої розвідки – схарактеризувати специфіку реалізації художнього простору в поетичних творах Тараса Шевченка періоду заслання.

Основне **завдання** – узагальнити та конкретизувати мовні засоби, активізовані художником слова для позначення просторової дійсності.

Шевченкова лірика часів заслання позначена широким тематично-жанровим діапазоном. Цей період творчості представлений автобіографічною, пейзажною, побутовою, політичною, філософською лірикою. До ліричних творів автобіографічного характеру належать «Мені тринадцятий минало», «А. О. Козачковському», «І виріс я на чужині», «Хіба самому написать», «І золотої й дорогої», «Лічу в неволі дні і ночі» та інші; автобіографічні мотиви звучать і у поезіях громадсько-політичного звучання («Сон» («Гори мої високії») та «Якби ви знали, паничі»); до пейзажної лірики, у якій засвідчено настрої, думки і спогади митця, зараховують твори «Сонце заходить, гори чорніють», «І небо невмите, і заспані хвилі» та інші.

На засланні Шевченко написав і декілька лірично-епічних поем, що відзначаються новими формами зображення подій і свідчать про творчий розвиток поета, також повісті російською мовою. Основними мотивами поезій періоду заслання були сум та невимовна туга за рідним краєм, палка любов до України, її простого люду, селянства, вболівання за долю співвітчизників, самотність, боротьба за волю, сподівання на звільнення від самодержавства в тодішній Російській імперії. Поезію періоду заслання називають «невольничою поезією» Тараса Шевченка.

Для поетичних творів означеного періоду характерним є послідовне, притаманне мовомисленнєвій діяльності митця звернення до традиційних, канонічних образів-символів (ключових понять) фольклорного походження, інтерпретованих на глибинному рівні світосприйняття, інтелектуально та емоційно осмислених, відчутих в часопросторовій проекції. Показовими виступають просторові номени: найменування просторових понять, що стосуються описуваної

подієвості, вказують на місце розгортання дій **(Україна, земля, шлях, ліс, байрак, сад, чужина, неволя та ін.).**

Поняття художнього простору є невідємним складником художнього твору. Художній простір – «простір, відтворений у літературному творі» [7, II, 565]. Тараса Шевченка, попри все, можна також вважати співцем національного простору (українського пейзажу, етнічного буття, рідної природи).

У Шевченкових творах фіксуємо простір горизонтальний (**степ, поле, річка, море**) і простір вертикальний (**небо** із зорями, хмарами, місяцем, сонцем); простір реальний (у межах якого відбувається дія) і простір уявний, мислений (очікуваний, про який мріє ліричний герой), простір земний (**степ, поле, гай, ліс**) і надземний (**гори**) та простір водний (**криниця, ставочок, річка, море**) і підводний (**дно** моря), простір конкретний (**сад, гори, долина, луг, могила**) і простір абстрактний, чітко не окреслений: **воля, неволя, чужина** (у неволі, на волі, на чужині). Простір митець може позначати як загальними (**вулиця, село, діброва, гора**), так і власними найменуваннями (**Україна, Дніпро, Дунай, Січ, Чигирин**).

Тезаурус Тараса Шевченка засвідчує корпус номенів на позначення просторових реалій. Мікропростір представлений лексемою **хата** (біла хата, біленька хата) з такими атрибутами, як **поріг, піч, запічок, світлиця** та ін. (коло хати, біля хати, до хати, на порозі, у запічку, у світлиці): *…Не хочу я у запічку Дітей годувати* («Не хочу я женитися») [10, 2, 154], *Сидить сотник на причілку* («Сотник») [10, 2, 171], *Вечеряли у світлиці* («Ой крикнули сірії гуси») [10, 2, 187], поезія «Ой сяду я під хатою…», макропростір також співвіднесений з поняттям **двору**, з атрибутами **клуня, тин** та ін. (у дворі, з двору, у двір, біля двору, тину, за тином): *Коло клуні походжає* («Сотник») [10, 2, 171], *А за городами, за тином Могили чорнії ростуть* («Чума») [10, 2, 156]. Невід'ємним складником українського обійстя є також город. Шевченко надзвичайно полюбляє своєрідні міні-образки з ключовим номеном хата та його атрибутами: *Отут, бувало, із-за тину Вилась квасоля по тичині, І з оболонками вікно В садочок літом одчинялось, І хата, бачите, була За тином, сотникова хата* («Сотник») [10, 2, 171]. Кількома штрихами він змальовує простір українського світу (українське село, національний пейзаж, національну картину

світу): Село! І серце одпочине: *Село на нашій Україні – Неначе писанка, село. Зеленим гаєм поросло. Цвітуть сади, біліють хати, А на горі стоять палати, Неначе диво. А кругом Широколистії тополі, А там і ліс, і ліс, і поле, І сині гори за Дніпром. Сам Бог витає над селом* («Княжна») [10, 2, 24]. *З біленької хати Вийшла погуляти У гай на долину* [10, 2, 192].

До позначених митцем мікропросторових реалій зараховуємо номен **сад** (садок, садочок): *По садочку Пташкою літає* («Сотник») [10, 2, 173], *у садочок Вийшли погулять* («Сотник») [10, 2, 174], До речі, це одна із суттєвих прикмет українського обійстя. Фактично, Шевченко опоетизував сад і гай із ставочком як реалії українського побуту: *А я дивлюся... і серцем лину В темний садочок на Україну. Лину я, лину, думу гадаю, І ніби серце одпочиває. Чорніє поле, і гай, і гори, На синє небо виходить зоря* («N. N.») [10, 2, 35]. Мікропростір представлений також номенами **вулиця** (на вулицю, по вулиці, вулицею): *По улицях воли Ревуть голодні* («Чума») [10, 2, 156], поезія «На улиці невесело…», **криниця** (до криниці, біля криниці, з криниці), фітоодиницями: **верба** (під вербою, біля верби), **калина** (на калині): *Як діточок двоє, Під тую калину Прийшли, посідали І поціловались.* [10, 2, 192].

Поетичний макропростір Тарас Шевченко моделює з допомогою понять **гай, ліс, діброва, луг, байрак, яр, гора, долина, шлях, дорога, стежка, поле, степ, річка, село, місто** (город) та ін. Означені просторові реалії можна згрупувати за деякою синонімічною близькістю, як-от: насадження дерев (**сад, гай, ліс, діброва**); ороніми (**байрак, яр, гора**), позначення низинної місцевості (**долина, луг**), найменування рівнинної місцевості (**поле, степ**), водні об'єкти (**криниця, ставок, річка, море**), найменування смуги землі, призначеної для пересування (**шлях, дорога, стежка**), назви одиниць адміністративно-територіального поділу (**місто, город, село**): *Чи городом, чи то селом* («Чума») [10, 2, 157], *А люди біднії в селі* («Чума») [10, 2, 158].

Художньо-виразовою деталлю українського пейзажу є **діброва**, що пов'язується з українською природою, з її розкішною красою, мальовничістю, величчю: *Полетіла б у діброву, У зелений гай* («Сотник») [10, 2, 171]. Тарас Шевченко опоетизував діброву так само, як і гай та сад: *Ой діброво – темний гаю! Тебе одягає Тричі на рік...* [10, 2, 335].

Локативи **луг, долина** – поетичні символи привілля, мальовничості, барвистого краєвиду, затишку в довколишньому світі, етнознаки української дійсності: поезії «Туман, туман долиною…», «І широкую долину…», «Зацвіла в долині» та ін.: *І вийшов до неї З зеленого гаю Козак молоденький; Цілує, вітає, І йдуть по долині І йдучи співають* [10, 2, 192].

Простір (просторовий пейзаж у Шевченка) малюється не тільки з допомогою зорових образів, а й слухових. Відтак світ наповнений різними звуками, що створює відчуття пульсування життя, безпосереднього споглядання дійсності (читач стає співучасником описуваного). На цю дивовижну майстерність Кобзаря вказував Іван Франко. Художник малює українську природу реалістично і разом з тим з великою любов'ю, пристрастю, навіть ніжністю.

Невід'ємний складник національного простору в поезії Тараса Шевченка – локатив **поле** (часто уживаний з фольклорним означенням **чисте**): *Мов оазис, в чистім полі Село зеленіє* («Чума») [10, 2, 156]. Часто дія відбувається *у полі*. **Поле** співвідноситься з безкінечністю, невідомістю, волею: *О Боже мій! Якеє ти, поле! Своє поле! Яке то ти Широке... широке!.. Як та воля* [10, 2, 114]. З полем пов'язаний ще один просторовий об'єкт – могила.

Значущим в мовно-образній системі творів періоду заслання є етнознак **степ**, що асоціюється з роздоллям, безкінечністю, волею (степ, з одного боку, реалія простору України, з другого – символ козацької вольниці – Січі); хоча степ водночас – і безкрайність, і невідомість, і небезпека, і місце звитяг, боротьби. Семантика лексеми **степ** у Шевченковому сприйнятті своєрідно консолідована, переплетена. У Кобзаря знак-символ степ, що унікально (так само й інші знакові величини з просторовою семантикою), набуває максимального узагальнення, конденсуючи досвід і пам'ять предків: *Хочеться хоч подивиться На свій край на милий! На високії могили! На степи широкі! На садочок!...* [10, 2, 113-114].

Символічною просторовою реалією у поетичному Шевченковому світогляді є **могила** – ознака краєвиду поля чи степу: знак-символ історичного минулого, національно-визвольної боротьби нашого народу; ознака страдницької долі, суму, розлуки, смерті, плачу, горя (на могилі козак сидить, на могилі садять калину, явір як пам'ять про загиблого):

поезія «Чого ти ходиш на могилу?…», *Коли ж згинув чорнобривий, То й я погибаю. Тогді неси мою душу Туди, де мій милий, Червоною калиною Постав на могилі* («Думка») [10, 2, 80], *Чабан вранці з сопілкою Сяде на могилі* («Тополя») [10, 2, 113], *Дніпро висихає, Розсипаються могили, Високі могили* («Чигрине, Чигрине») [10, 2, 80].

Улюбленим у Шевченка є образ **моря** (атрибути хвилі, дно), що є символом водної стихії, безкінечності, бурхливих подій, небезпеки, змінності та плинності буття, невідомості: *Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориш* («Думка») [10, 2, 80]. Для стильової манери Тараса Шевченка характерним є «перехід» з однієї просторової площини в іншу, їх інтегрування, як-от: *А надію... Вітер по полю розвіяв, Хвиля морем рознесла* («Чигрине, Чигрине») [10, 2, 254]. *За байраком байрак, А там степ та могила. Із могили козак Встає сивий, похилий* [10, 2, 12].

Одним з основних локативів-гідрооб'єктів у поетичній творчості Кобзаря є Дніпро (як і хоронім Україна): *Ніколи, братія, ніколи З Дніпра укупі не п'ємо!* [10, 2, 12]. Дніпро – символ України, її краси, величі та мальовничості.

Простір України – це простір волі, дому, рідного краю: *Думи мої, думи мої, Квіти мої, діти! Виростав вас, доглядав вас – Де ж мені вас діти?.. В Україну ідіть, діти! В нашу Україну* («Думи мої, думи мої») [10, 2, 124], *Заснула Вкраїна, Бур'яном укрилась, цвіллю зацвіла, В калюжі, в болоті серце прогноїла І в дупло холодне гадюк напустила, А дітям надію в степу оддала* («Чигрине, Чигрине») [10, 2, 254]. Полярним до простору України є простір **чужини** (**неволі** – у ліриці періоду заслання): *На чужині не ті люде – Тяжко з ними жити!* («Думка»), поезії «Не гріє сонце на чужині…», «В неволі тяжко, хоча й волі…». Простором чужого краю, неволі є **пустеля**: *Караюсь я в оцій пустині* («І знов мені не привезла») (Кос-Арал, 1848) [10, 2, 158].

Показово, що простір у поетичному творі Т. Шевченка, як правило, різноманітний, всеохопний, масштабний, об'ємний і у зв'язку з цим художньо виразний. Письменник володіє неперевершеною, унікальною (феноменальною!) вправністю інтеграції різних просторових планів. Митець тяжіє до максимального охоплення локусу в одному контексті (міні-контексті, висловленні). Шевченкові вдається логічно, вмотивовано пов'язувати просторові реалії в одному ряду і створювати монументальні картини національного макросвіту з

деталями, уточненнями: *Коли ми зійдемося знову На сій зубоженій землі? – Ніколи, братія, ніколи З Дніпра укупі не п'ємо! Розійдемось, рознесемо В степи, в ліси свою недолю* («В казематі»), *За байраком байрак, А там степ та могила* («В казематі», II) [10, 2, 12], *Серце рвалося, сміялось, Виливало мову, Виливало, як уміло, За темнії ночі, За вишневий сад зелений, За ласки дівочі... За степи та за могили, Що на Україні* («Думи мої, думи мої») [10, 2, 140], *Став на самій могилі, На Дніпро позирав, Тяжко плакав, ридав, Сині хвилі голосили, З-за Дніпра із села Руна гаєм гула* («В казематі», II) [10, 2, 12], *Ой три шляхи широкії Докупи зійшлися. На чужину з України Брати розійшлися… Посадила стара мати Три ясени в полі. А невістка посадила Високу тополю. Три явори посадила сестра при долині… Не вертаються три брати, по світу блукають, А три шляхи широкії Терном заростають* («В казематі», VI) [10, 2, 14], *…У садочку темному ягнята пасуться… І в гаї ставочок чистий висихає… В яру криниця завалилась, Верба усохла, похилилась, І стежечка, де ти ходила, колючим терном поросла* («В казематі», IV) [10, 2, 14]. Як правило, художник не акцентує увагу на якомусь одному просторовому об'єкті. Для нього важливо показати їх взаємозалежність, одночасну «співдію». Так формується Шевченків «всесвіт буття» (всесвіт національного буття): *Сонце заходить, гори чорніють, Пташечка тихне, поле німіє* («N. N.») [10, 2, 35], *Чорніє поле, і гай, і гори, На синє небо виходить зоря. Ой зоре! зоре! – і сльози кануть. Чи ти зійшла вже і на Українї? Чи очі карі тебе шукають На небі синім?* («N. N.») [10, 2, 35].

Означені поняття з просторовою семантикою характерні для фольклорного слововживання. Проте у Шевченковій інтерпретації вони значно конкретизовані, зіставлювані з реальною суспільною дійсністю, осмислені не просто як складники буття людини, а й як атрибути етнопростору (ментальної дійсності). Скажімо, згадка про сад, гай, ставок не просто є констатацією факту існування цих реалій в дійсності, а слугує своєрідним джерелом пізнання культури побуту, культури господарювання українців, їх життєвого укладу. Відтак у Шевченка – це глибинні знаки етнокультурної дійсності.

Номени з просторовою семантикою, подібно до фольклорно-пісенної традиції, митець активізує у зачинах, оформлених фігурою паралелізму: Ой крикнули сірії гуси В яру на ставу; *Стала слава на*

все село Про тую вдову («Ой крикнули сірії гуси») [10, 2, 187]; *Ой по горі роман цвіте, Долиною козак іде Та у журби питається, Де та доля пишається?* [10, 2, 304].

Художня виразовість просторового відтворення у тексті, подібно до народнопісенних канонів, може будуватися на градаційному звуженні локативу: *Коло гаю, в чистім полі, На самій могилі, Дві тополі високії Одна одну хилить* («Коло гаю, в чистім полі…») [10, 2, 122].

Помітно, що простір у Т. Шевченка – живий, одухотворений, співвіднесений з емоціями та переживаннями людини: *Провалився козак, Стрепенувся байрак, А могила застогнала* («В казематі», II) [10, 2, 12], *Сині хвилі голосили.* [10, 2, 13], *І гай сумує, похилився* («В казематі», IV) [10, 2, 14], *Аж хвиля синяя реве* [10, 2, 111].

Простір, відтворений Шевченком, органічно близький кожному українцеві. Очевидно, Шевченкові просторові реалії – то генетично успадковані клітини пам'яті, що визначають національну належність особистості.

Шевченкові твори є улюбленими й близькими для українців, тому що в них естетизовано реалії колишнього (минулого, етнічного) побутового укладу предків: *Не пускають саму мене У садочок гулять* («І багата я») [10, 2, 125], *По вулиці вітер віє Та сніг замітає* («По вулиці вітер віє») [10, 2, 130], *Ой сяду я під хатою, На вулицю гляну* («Ой сяду я під хатою») [10, 2, 131], *Закувала зозуленька В зеленому гаї* («Закувала зозуленька») [10, 2, 132], *Із-за гаю сонце сходить, За гай і заходить* («Із-за гаю сонце сходить») [10, 2, 139], *На вгороді коло броду Барвінок не сходить* («На вгороді коло броду») [10, 2, 152].

Просторове тло ліричних творів Тараса Шевченка періоду заслання можна розглядати і в іншій іпостасі: як ідилію (згадка про рідний край – як опозиція до чужини) («Садок вишневий коло хати», частково у поезії «N. N.» («Сонце заходить, гори чорніють») і в драматичному розрізі (простір чужини, неволі) («Мені однаково, чи буду»).

Отже, художній простір Шевченкових творів періоду заслання національно маркований, етноестетизований. Це масштабна картина світу, за якою ідентифікується національний митець і етнічна картина світу – «український космос». Це етнодійсність в різних часових планах, консолідована народною пам'яттю.

Слідом за Є. Маланюком можемо говорити не тільки про таємницю (одвічно непоясненну таємницю) Шевченкової творчості, а й про її магію (магічний вплив на читача чи слухача), яка полягає у здатності тонко проникати в душу і серце етномовця. Нерозгаданий код Шевченкових творів, можливо, частково співвіднесений із їх ритмоладом.

Просторове тло поетичних творів періоду заслання, як і вся творчість митця, наскрізно пронизані естетизацією національно-просторової картини світу. Крім того, національно-просторова дійсність осмислена як соціальний фон буття етносу.

Масштабність просторового охоплення дійсності у поетичному мисленні Тараса Шевченка зумовлена його майстерністю в міні-контексті актуалізувати макси-простір з окремими об'єктами. Органічність поєднання локативів – неперевершена вправність митця.

Шевченко з притаманним лише йому вмінням на глибинному рівні інтегрує символічну семантику просторових номенів.

Мовотворчість Шевченка ґрунтувалася на народнопісенних джерелах. Відтак митець глобалізував, конкретизував, деталізував і соціально колоритизував національну дійсність на прикладі просторових реалій.

Джерела та література:

1. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури / С. Я. Єрмоленко. – К. : Інститут української мови НАН України, 2009. – 352 с.

2. Єрмоленко С. Нариси з української словесності (стилістика та культура) / С. Єрмоленко. – К. : Довіра. – 1999. – 431 с.

3. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова / С. Я. Єрмоленко. – К. : Наукова думка, 1987. – 242 с.

4. Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / Віталій Кононенко. – К. : Довіра, 2006. – 703 с.

5. Івакін Ю. Поезія Шевченка періоду заслання / Ю. О. Івакін. – К. : Наукова думка, 1984. – 237 с.

6. Колесник П. Безсмертний кобзар / П. Колесник. – К. : Державне видавництво дитячої літератури УРСР, 1961. – 74 с.

7. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 2 / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – К. : Академія, 2007. – 624 с.

8. Маланюк Є. Книга спостережень / Є. Маланюк. – К. : Атіка, 1995. – 236 с.

9. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : у 6 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Державне видавництво літ-ри, 1975. – Т. 6. – 476 с.

10. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001–2014. – Т. 2. Поезія 1847–1861. – 784 с.

Татьяна Беценко (Сумы)

ПОЭТИКА ПРОСТРАНСТВА В ЛИРИЧЕСКИХ ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО ПЕРИОДА ССЫЛКИ

Статья посвящена рассмотрению культурно-стилевых особенностей поэтического творчества Тараса Шевченко периода ссылки. Предпринята попытка проанализировать специфику воспроизведения художником пространства. Классифицированы номены с пространственной семантикой, засвидетельствованые в произведениях художника слова. Охарактеризовано в общих чертах пространственную картину мира, представленную в поэтических произведениях Тараса Шевченко.

Ключевые слова: *пространство, локатив, картина мира поэтического произведения, культурно-образная система.*

Tetyana Betsenko (Sumy)

POETICAL ASPECT OF SPACE IN LIRYC WORCS OF TARAS SHEVCHENKO DURING EXILE PERIOD

The article is devoted to the consideration of the linguistic-stylistic features of Taras Shevchenko's poetry during the period of exile. Author was made an attempt to analyze the specifics of the artist's reproduction of space. Numbers with spatial semantics are classified, the words are attested in the art works. The spatial picture of the world, which is presented in the works of the artist, is described in general terms.

Key words: *space, locative, world view of a poetic work, language-image system.*

УДК 821161.2-82:176

Юлія Соколюк (Київ)

ІСТОРИЧНЕ ПІДҐРУНТЯ ОБРАЗУ ПОКРИТКИ У ПРОЗІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА (ЗА МАТЕРІАЛАМИ МЕТРИЧНИХ КНИГ СКВИРСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

У статті висвітлено історичні основи виникнення і формування традиції «покривати» жінок, котрі народили дітей незаконно на теренах України. Джерельною базою є записи метричних книг Сквирського повіту Київської губернії та російськомовні повісті Тараса Шевченка.

Ключові слова: *архетип, Тарас Шевченко, покритка, метрична книга, позашлюбна дитина (байстрюк).*

З часу християнізації перед князівською владою і церквою стояла мета жорсткого регламентування сімейного і особистого життя своєї пастви. У давніх слов'ян стосунки не відрізнялись цнотою. Літописи свідчать, що вільні стосунки і багатожонство були досить поширені у дохристиянські часи.

На теренах України молоді люди, на відміну від мисливців чи пастухів, які крали або викуповували дружин, одружувалися за взаємною згодою. Кохання опоетизовувалося. Дотримання високого ідеалу моралі вимагала й суспільна думка. Аморальність засуджувалася і каралася презирством і навіть вигнанням.

Дівчина, котра народжувала позашлюбну дитину, зазнавала суспільного осуду і ганьби, переходила у статус покритки. Назва «покритка» пов'язана з обрядом покривання на весіллі голови дівчини хусткою. Це робить або вона сама, або інша жінка. Сам обряд покривання голови пов'язаний зі зміною стану – переходом від дівоцтва до жіноцтва. Жінка, на відміну від дівчини, вже не мала права ходити з неприкритою головою. Покритка ж не мала права носити обов'язковий для заміжніх головний убір.

В Україні народження дитини поза шлюбом гостро засуджувалося громадою. Так виникла традиція «покривати» винуватицю. Дослідниця Л. Пономар пише, що «за нормами звичаєвого права XVIII – поч. XIX ст. … покритка підлягала жорстокому осуду, вилучалася з

громади, а подекуди таку жінку навіть жорстоко карали – її могли прив'язати до стовпа, закидати камінням. Коли ж позашлюбну дитину охрещували, покритка повинна була стояти протягом всієї служби на колінах на певній відстані від церкви. Крім того, народний закон змушував відрікатися від покритки її батьків» [5, 1].

На поч. XX століття журнал «Киевская старина» опублікував серію «Нарисів народного життя в Малоросії у другій половині XVII ст.» О. І. Левицького. З описаних автором судових справ XVII ст. щодо жінок, котрі народили позашлюбну дитину і вбили її, можна дізнатися про види покарань, що на них чекали. Якщо консисторійний суд не міг довести вину матері у смерті небажаного немовляти, то її судили за перелюб. Жінку прив'язували до катівського стовпа-пранкира і шмагали мітлами, а потім обрізали поли довгого одягу і виганяли з міста.

Жорсткіші були методи проти перелюбниць-дітовбивць на Волині. Винну закопували живцем у могилу і пробивали кілком.

Волосся мало сакральний зміст для української жінки. Дівчаток не стригли з народження «аби долю не вкоротити». Дівки пишалися косою. Одружена жінка ховала волосся під очіпок від вроків. Обрізування волосся у покритки мало символізувати втрату цноти і жіночої привабливості. Додавало сорому і привселюдне обрізання довгого одягу. У деяких селах дівчину-покритку у такому вигляді водили селом.

У своїх творах Тарас Шевченко передусім спирався на усну історію народу, ідеологію громади, обрядову культуру. Так однією з центральних тем для нього стала тема долі покритки.

Зацікавленість Тараса Шевченка темою зганьбленого материнства, «покриток», досліджували українські науковці (П. Одарченко, С. Смаль-Стоцький, Б. Стебельський, Д. Чуб, О. Забужко) та зарубіжні (Г. Грабович).

Більшість українських дослідників вбачали у цьому явищі соціальний аспект, жорстокість у ставленні до жінки. Спокусником, зазвичай, змальовували пана, москаля. Проте Шевченко створив і абсолютно інші образи чоловіків, котрі співіснують з покриткою: Микита з «Титарівни» та Ярема з «Гайдамаків».

Г. Грабович, котрий розглядає творчість Шевченка як міф, зазначає, що базовою опозицією Шевченкового міфу є «опозиція чоловічого й жіночого начал», але вважає, що ця опозиція знімається за рахунок десексуалізації стосунків і витіснення дорослої чоловічої постаті [1, 63].

О. Забужко полемізує з Г. Грабовичем стосовно деяких аспектів прочитання міфу як архетипу: «...в теперішньому Україні архетипальна жінка – це «покритка», архетипальний чоловік – «москаль» [2, 95].

Психологічні аспекти формування образів покриток у творчості Т. Шевченка є темою статті М. Моклиці. Дослідниця звертається до архетипального образу Жінки-Матері-Батьківщини з точки зору психології Е. Фромма та К.-Г. Юнга. Як інтроверт, як людина, яка глибоко відчуває несправедливість, Шевченко цілком шанує модель Матері, запропоновану Е. Фроммом: «Різноманітні культи Великої Матері, культ Богородиці, культ націоналізму і патріотизму, – всі вони свідчать про інтенсивність цього пошанування. Емпірично легко довести, що між міцною прив'язаністю до матері й тими, хто відчуває надзвичайно міцну прив'язаність до народу, раси, крові та землі, існує тісна кореляція» [3, 71].

М. Сумцов справедливо зауважив у своїй розвідці «Етнографізм Тараса Шевченка», що «в основаніи всякаго этнографизма лежитъ народное слово, а Шевченко, какъ никто другой, прославилъ слово, какъ орудіе мысли и творчества, какъ могучую моральную силу, какъ защиту личнаго достоинства и охрану народности… Семейныя отношенія, положеніе дѣтей, особенно незаконно рожденныхъ, байструковъ, положеніе обманутыхъ дѣвушекъ покрытокъ – все это было хорошо извѣстно Т. Г. и обрисовано имъ во многихъ мѣстахъ...» [6, 90-91].

Усі свої російськомовні повісті Шевченко написав на засланні. Його раннє сирітство, відірваність від рідної землі, рідних і близьких йому людей, неможливість створити родину, чужий побут і солдатська муштра – все це стало психологічною передумовою для створення виразних образів жінок-покриток. «Сильна психічна напруга та еґо, що страждає від неї, у творчої людини виявляються як загострене сприйняття», – писав К. Юнг [27, 229]. М. Моклиця вважає, що «Шевченка як природну людину вражали проблеми соціуму, його морально-етичної недосконалості, дисгармонійність стосунків між людьми... головну причину він бачить в разючій недосконалості самої людини» [4, 38-39].

У повістях Шевченко не лише універсалізує, а й популяризує сюжет і образ покритки, прагнучи доступності його сприйняття для якомога більшої кількості читачів.

У повісті «Близнецы» молода жінка, народивши двох хлопчиків-близнюків, несе їх до хутора сотника Сокири: «Перед рассветом уже она вышла из жита на дорогу, неся на руках что-то, завернутое в серую свитку. Пройдя немного по большой дороге, она остановилась у поворота и, подумавши немного, кивнула выразительно головою, как бы решаясь на что-то важное, пошла быстро по маленькой, поросшей спорышем дорожке, ведущей к хутору старого сотника Сокиры» [26, 12].

Інакше вчинила героїня повісті «Наймичка»: «На могиле близ хутора каждое утро и вечер челядь видела таинственную молодыцю, и начали поговаривать, что это что-нибудь не просто. А оно было очень просто: бедная эта молодыця была не кто иной, как простая покрытка и мать маленького Марочка. Она, сердечная, не могла оторваться от того места, [где] вырастало ее бедное, ее прекрасное дитя. Сколько раз она приходила по ночам к самому хутору, обходила кругом его, проводила ночи бессонные в рову, или, по воскресеньям, когда челядь уходила в село, она невидимкою подкрадывалася к самым воротам, чтобы услышать хотя один звук своего милого дитяти. Сколько раз она покушалася взойти на двор и выпросить назад или, наконец, украсть свое дитя, потому что ей без него не можно было жить на свете, без него хлеб не елся, вода не пилася, солнце Божие не светило и не грело» [25, 67]. Попри сором і цькування оточуючих, вона знайшла сили не тільки зберегти свою дитину, але й наважилася стати для хлопчика справжньою матір'ю. М. Моклиця назвала героїню повісті «Наймичка» «цілком виправданою покриткою» [3, 27]. Дослідниця вказує на чіткі константи сюжету й образу покритки. На мотив повторення долі дочкою покритки (поеми «Слепая», «Відьма», балада «Лілея», повість «Капитанша») та на те, що незаконне материнство позбавило її звичного соціального статусу: «Покритка – це зганьблена мати. Структура образу вимальовується спочатку як міфологічна, з часом дедалі певніше – як архетипальна» [3, 27]. У міфологічній структурі важливе значення має обряд «покривання». Авторка вважає, що «головний сенс обряду – відрізування волосся, оскільки, як свідчать численні

міфології, ритуалові відрізування надається магічного значення на кількох етапах життя, особливо до обряду ініціації. Відрізування волосся – це акт, яким дівчина і позбавлялася захисту не тільки добрих містичних сил, а й цілком реального захисту: соціальний організм виштовхує дівчину за свої межі, оголошує її поза законом. Покривання чорною хусткою або ганчіркою символізує зміну соціального статусу: покритка урівнюється з жебрачкою» [3, 27]. Усе це супроводжується реготом. Процес покривання голови у такий спосіб – пародія весільного обряду покривання голови нареченої.

Показовою ілюстрацією глибоких Шевченкових переживань за долю дітей-бастрюків є повість «Капитанша». Герой твору солдат Яким Туман піклується про покинутого байстрюка, як про свою власну дитину, а пізніше, коли прийомна дочка виросла та повторила долю своє матері, він одружується з нею, аби узаконити її дитину.

Отже, в сюжеті про незаконнонароджених дітей автор сублімує, принаймні, дві ролі: сина перелюбниці – байстрюка й названого батька чужих байстрят.

Отже, у Шевченка образ покритки набуває архетипального змісту, коли виходить на змагання в колективному несвідомому (за Фроммом) з матріархальним пошануванням жінки. «Шевченків пристрасний захист зганьблених дівчат, його жаль і співчуття до покриток і жебрачок – органічний прояв емоційного психологічного типу», – переконана М. Моклиця [4, 40].

Записи метричних книг фіксують існування стосунків покриток з військовиками і як результат – народження позашлюбних дітей. Так, у селі Попєльня військовик возив за собою циганку, яка стала матір'ю позашлюбної дитини. Шляхтянка з с. Ставищ Доміцель, Йосифа Готка дочка, народила сина Николая. Хрещеним дитини став Принц-Оранського полку прапорщик граф Ревуський. У метричних книгах цих жінок не названо покритками [17, 179]. Показово, що ця ж панянка Доміцель у 1825 році зареєструвала у метричній книзі ще одного байстрюка – сина Іосифа. Восприемником (тобо хрещеним батьком) був Принц-Оранського полку штабс-ротмістр Іван Адамович [18, 42].

Кількість позашлюбних дітей різко зростала, коли в селі перебували військовики. У с. Кам'яна Гребля у 1825 році квартирував Гусарський полк Принца Оранського. У результаті дві шляхтянки і дві

селянки народили позашлюбних дітей [18, 421]. У селі Володарка 1825 року «селянка Марія Андрієва дочка народила незаконно младенця Сидора, восприемником виступив гусар Новалов Принц-Оранського гусарського полку» [18, 402].

Немало наробив лиха дівчатам Сквирського повіту цей славнозвісний полк. У містечку Сквира 1839 року стався навіть кримінальний випадок. Священик Олексій Шаргородський записав, що молода жінка була вбита солдатом цього полку [20, 620].

У метричних церковних книгах Середньої Наддніпрянщини збереглося достатньо записів про позашлюбних дітей. Протягом 1812 р. у селі Кирилівка священик записав аж 15 байстрюків, а це на той час, за словами В. С. Старусєввої, співробітника музею Т. Г. Шевченка в с. Моринці, вважалося значною кількістю. Порівняймо: у с. Буки Сквирського повіту на Київщині в 1813 році народилося п'ятеро позашлюбних дітей, а в попередні роки записали 1-2 таких дітей [10, 7].

Серед метричних записів на Київщині з 1797 по 1815 роки знаходимо лише декілька записів про народження покритками дітей. На початку XIX ст., за п'ять років, у 109 селах Київської губернії Чубинецької волості Сквирського повіту народилося усього п'ятеро байстрюків. Чи то ставлення до позашлюбних дітей було менш жорстоким, чи то була яка інша причина – невідомо.

До метричної книги священик записував усі дані про народження дитини, її хрещення, вінчання та смерть жителів села. Який же був стандарт запису про байстрюків? Читаємо: «У Мелании Иосифа Рудого дочки незаконно народилась младеница Уліанія» [9, 47]. Або інший запис з метричної книги с. Буки: «У крестьянки Мелании Матвея Махинди дочери покритки родился незаконний младенец Власий (восприемник был Грицько Москаль Кучерявки дворской)» [9, 50]. У записі від 2 січня метричної книги записі в селі Буки 1823 року констатовано: «У крестьянки Ксенії помѣщика Втѣнценного-Вталчинского служалой незаконно родился младенец Василий. Воспрѣемнік Григорий денщик» [17, 201]. Вірогідно, що служниця поміщика не мала вибору і не могла протистояти волі пана, котрий напевне був військовиком.

Іноді з покритками одружувалися. Наприклад, селянин Михайло Печеричка з села Буки у липні 1811 року «по первой жене вдов»

одружився з «покриткою Євдокією Семена Українця дочерею» [9, 60]. Знаходимо ще подібний запис від 1815 року: «Никифор Ониска Гуменного син холост с покриткою Меланією Іосифа Рудого дочерею» [8, 9]. Зберігся запис і за 1823 рік: «Селянин з с. Грузки Пантелеймон Михайличенко холост з покриткою Голяковською жителькою селянки Пелагії Голинчихи дочкою» [17, 175]. У 1839 році «Из отдаточных Строковских жителей, отставной солдатъ Исидоръ Емельяновъ Кучеренко первымъ его браком православного исповеданія 45 лѣт и покрытка Екатерина Агафіи Францишковой дочери умершего солдата Василія Ярошенка жены дочь православного исповеданія 20 лѣт» [20, 81]. Житель села Строкова Петро Василієв Запорожинський, 35 років, одружився з 28-річною покриткою Марфою Андрієвою Берцовською у 1859 році [27, 402].

Вивчення записів метричних книг Сквирського повіту Київської губернії свідчить, що не у всіх селах покриток виганяли з села. Іноді вони продовжували вести розпусний спосіб життя і чи не щороку знову народжували позашлюбних дітей. Так, мешканка села Буки покритка Меланія Махинда народила позашлюбних дітей: у 1811 році – Петра [9, 6], а у 1815 – Власія, [8, 9]. В с. Турбівка 1820 року позашлюбних дітей народили дві покритки [14, 358, 360].

Були випадки, коли покритками ставали і збіднілі дворянки. Показово, що рекруток, тобто солдаток, і вдів покритками ніколи не називали.

Дитяча смертність на початку XIX ст. була настільки високою, що потреби вбивати небажане і незаконне немовля у жінки не було. Наприклад, 13 липня 1838 року у жительки села Буки «Анинської церкви прихожанки, поміщика Валентія Абрамовича крестьянки, покритки Стахи, Ігнатовой дочки Ковальчучки, «представился» 1-річний син Іван «від сухоти» (туберкульозу. – Ю. С.) [19, 82].

Проте, були випадки, коли жінка, котра народила позашлюбне дитя, піддавалася справжньому цькуванню. І це ставало причиною трагедії. У селі Великі Єрчики селянка Євфимія-покритка народила дочку Євфимію. Дитина була охрещена 16 вересня 1820 року, а потім – убита своєю матір'ю [19, 382]. Це єдиний зафіксований випадок убивства матір'ю своєї дитини з 1800-го по 1825 рік у Сквирському повіті. Загалом за 24 роки у 105 селах виявлено тільки одне вбивство

дитини і те з необачності (жінка наштиркнулася на гострий кілок), декілька дітей потонуло, чотирьох «вбило громом», троє дітей загинуло з необачності у млинових жорнах.

У селі Строкові не був поширений звичай «покривати» жінок, що народили незаконно. Делікатний священик Григорій Мотилевич навіть не вписував до метричної книги слово «незаконно». У цьому селі народжували байстрюків часто, оскільки воно було розташоване на великому шляху до міста Сквира і дітей народжували «захожі» з інших сіл.

У деяких селах покритками ставали і дворянки, про що свідчать записи метричної книги села Попільня за 1823 рік: «У шляхтянки Марії Мартинової дочери Можаровщанки, покритки незаконно родился младенец Максим» [17, 132]; «У селі Дзюнькові у шляхтянки Іустинії, покритки, народився незаконно син Климент» [19, 109].

Священики записували до метричної книги усі відомості про батьків позашлюбної дитини, не зважаючи на їхній соціальний статус: «Майора Григорія Парноухова дочь Анна, православного вероисповедания незаконно родила сина Егорія» (село Ружин, 1841 рік) [21, 365]. Читаємо ще один запис за 1838 рік: «У Буковской жительки помѣщика Валентия Абрамовича крестьянки покрытки Евдокіи Дмитровой дочери Погребнючки родилась дочь Наталія» [19, 505].

Відомості про покриток і їхніх дітей знаходимо і в метричних книгах за 1841 рік. Наприклад: «Жителька села Терешків однодворка покритка Стефанія Иванова Патроцька незаконно родила дочь Екатерину». Восприемніками, тобто хрещеними батьками, виступили «житель села Терешок дворянин Лука Григоріев Демицкий и девица дворянка дочь Василия Корзуна» [21, 365]. Подібні записи збереглися й за 1850–1860-ті роки.

Покритками зазвичай ставали одинокі або соціально незахищені жінки. Рекруток, тобто дружин солдатів, ніколи не покривали у ганебний спосіб. Позбавлені були цього сорому і вдови. Лише священик мав право зробити запис до метричної книги про те, що дитина народжена «незаконно», тобто поза шлюбом.

Досліджені записи церковних метричних книг Сквирського повіту Київської губернії уповні та багатоаспектно розкривають історичне підґрунтя образу покритки, який виведений Тарасом Шевченком не

лише і у поезіях дозасланчого періоду життя, а й у повістях, написаних в казахстанських степах на засланні.

Джерела і література:

1. Грабович Г. Шевченко як міфотворець. Семантика символізму у творчості поета / Г. Грабович. – К. : Радянський письменник, 1998. – 211 с.

2. Забужко О. Шевченків міф України: Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К. : Абрис, 1997. – 150 с.

3. Моклиця М. Покритка в творчості Шевченка (Психоаналітична інтерпретація) / М. Моклиця // Слово і час. – 2000. – №3. – С. 24-31.

4. Моклиця М. Тарас Шевченко. Психологічний тип / Тарас Шевченко у приватному житті / М. Моклиця. – К. : Темпора, 2014. – 279 с.

5. Офіційний сайт ІМФЕ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:// www.etnography.org.ua

6. Сумцов М. Этнографизмъ Тараса Шевченка / М. Сумцов // Этнографическое обозрение. – 1913. – Кн. XCVIII–XCIX. – №3-4.

7. Фромм Э. Душа человека / Є. Фромм. – М. : Политическая литература, 1992. – 434 с.

8. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1398, 1815 р.

9. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1344, 1811 р.

10. ЦДІАУ: ф. 127, оп.1012, од. зб. 1371, 1813 р.

11. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1586, 1827 р.

12. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1344, 1811 р.

13. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1398, 1815 р.

14. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1475, 1820 р.

15. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1455, 1819 р.

16. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 3249, 1859 р.

17. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1519, 1823 р.

18. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1550, 1825 р.

19. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1882, 1838 р.

20. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1926, 1839 р.

21. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 2042, 1841 р.

22. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 3249, 1858 р.

23. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, од. зб. 1926, 1859 р.

24. ЦДІАУ: ф. 127, оп. 1012, д. 2296, ч. І, 1845 р.

25. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 3 : Драматичні твори. повісті. – 2003. – 592 с.

26. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Т.Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 4 : Повісті. – 2003. – 600 с.

27. Юнг К., Нойманн Э. Психоанализ и искусство / К. Юнг, Э. Нойманн. – М.; К. : Рефл-бук, Ваклер, 1996. – 304 с.

Юлия Соколюк (Киев)

ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБРАЗА ПОКРЫТКИ В ПРОЗЕ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО (ПО МАТЕРИАЛАМ МЕТРИЧЕСКИХ КНИГ СКВИРСКОГО УЕЗДА КИЕВСКОЙ ГУБЕРНИИ)

В статье освещены исторические основы возникновения и формирования традиции «покрывать» женщин, которые родили незаконно детей на территории Украины. Источником исследования стали записи метрических книг Сквирского уезда Киевской губернии и русскоязычные повести Тараса Шевченко.

Ключевые слова: *архетип, Тарас Шевченко, покрытка, метрическая книга, внебрачный ребенок (байстрюк).*

Yulia Sokolyuk (Kiyv)

HISTORICAL FOUNDATIONS OF THE POKRYTKA CHARACTER IN PROSE OF TARAS SHEVCHENKO (ON THE MATERIALS OF METRIC BOOKS OF THE SKVIRSKI COUNTY OF THE KYIVER GUBERNIA)

The article covers the historical foundations of the emergence and formation of a tradition of «covering» women, who illegally gave birth to a child on the territory of Ukraine. The source base are the records from metrical books of the Skvirski county of the Kyiver gubernia and Russian-speaking novels of Taras Shevchenko.

Key words: *archetype, Taras Shevechenko, pokrytka, metric book, extramarital child (baistriyk).*

ТЕМА ЗАСЛАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В МУЗЕЙНИХ КОЛЕКЦІЯХ І БІБЛІОТЕЧНИХ ФОНДАХ

УДК7.025.3:75.02+94(477.4)

Надія Долгіч, Світлана Бойко (Канів)

ПЕРІОД ЗАСЛАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА МОВОЮ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА У ФОНДОВІЙ КОЛЕКЦІЇ ШЕВЧЕНКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА

«Здавалося б, стільки поколінь розробляли
Шевченківську тематику, а кожне для себе
і для нас знаходить щось нове».
Олександр Мельник

Мистецька шевченкіана, яка є вагомою складовою фондової колекції Шевченківського національного заповідника, представлена різними групами збереження: живописом, графікою, скульптурою. Серед розмаїття тем мистецької шевченкіани – літопис життя Тараса Шевченка, зокрема період заслання поета і художника (1847–1857). Це роботи як вітчизняних так і зарубіжних митців.

Ключові слова: *шевченкіана, колекція, заслання, живопис, графіка, музей.*

Духовним скарбом українського народу була і залишається мистецька шевченкіана, в якій особливо цікавим є пласт, присвячений життєвому шляху Тараса Шевченка. Ця тема знайшла відображення у різних мистецьких жанрах: прозі, поезії, живописі, графіці, скульптурі. Вона хвилює як вітчизняних так і зарубіжних митців ось уже понад півтора століття. Вчитуючись у рядки біографії Тараса Шевченка, кожен художник через особисте відчуття, талант і власний почерк подає глядачеві часточку життєвого літопису митця. У фондовій колекції Шевченківського національного заповідника нараховується понад 200 творів живопису і графіки, присвячені цій темі.

Тема Шевченкового заслання, розглянута у статті, представлена у музейній колекції 42 роботами, які виконані 24 митцями.

Одними із ранніх робіт колекції є автолітографії з альбому харківських художників, що присвячений 125-річчю від дня народження Тараса Шевченка, святкування якого припало на 1939 рік. До цього ювілею група харківських митців, випускників Харківського, Київського художніх інститутів та Вищого художньо-технічного інституту (Ленінград), які працювали у Харкові, підготувала перший альбом «Тарас Шевченко. Автолітографії художників Харкова, присвячені 125-роковинам з дня народження великого поета-революціонера» (Харків, 1939). У передмові до видання було зазначено: «Харківські художники, відзначаючи 125-річчя з дня народження геніального сина українського народу Т. Г. Шевченка, прагнули показати в автолітографіях найголовніші епізоди з біографії великого поета» [1, 5]. Альбом було видано у Державному видавництві «Мистецтво». До редакційної колегії увійшли заслужений художник УРСР проф. М. Бурачек, І. Борейчук, О. Калєкіна. Художнє оформлення альбому здійснили художники В. Касіян, М. Скуратівський. Автолітографії було надруковано на 1-й хромолітографічній фабриці ім. Дзержинського у Харкові. Друкарські та оправні роботи виготовлено на фабриці художнього друку Державного видавництва «Мистецтво» у Харкові. У лютому 1939 року видання було підписане до друку тиражем у 1000 примірників. Ціна одного примірників в оправі – 200 карбованців. В альбомі представлено 31 авторську ілюстрацію, виконану 25 художниками. Теми, розкриті митцями, досить різні: дитинство поета, період перебування у Петербурзі, арешт. Представлено також і період заслання Тараса Шевченка. Ця тема розкрита художниками Михайлом Штаєрманом («Перший арешт Шевченка. 1847 р.»), Григорієм Бондаренком («Шевченко в Орській кріпості»), Любов'ю Джолос («Шевченко в землянці Новопетровського укріплення»), Григорієм Берковичем («Шевченко слухає народного киргизького співця»), Михайлом Хазановським («Шевченко і його друг Обеременко»), Євгенієм Жеваго («Повернення»).

Тараса Шевченка заарештували 5 квітня 1847 року. Після довготривалого слідства його призначили рядовим в Окремий Оренбурзький корпус на невизначений термін під найсуворіший нагляд із забороною

писати й малювати. Як небезпечного політичного злочинця його везли в Оренбург швидко, без перепочинку. Шлях довжиною 2500 км було подолано за вісім з половиною діб. У житті поета наступила смуга тривалої і тяжкої неволі в пустельній окраїні царської Росії. Надбанням музейної колекції стала робота художника Михайла Добронравова «На заслання… без права писати і малювати» (папір, гуаш) ювілейного 1961 року. Серед екслібрисів, які зберігаються у фондовій колекції музею, ця тема представлена в книжковому знаці «Въ солдаты подъ строжайшій надзоръ… Л. Н. Большакова Шевченкиана», виконаному у 1993 році харківським художником Миколою Неймишем у техніці лінограверюри для бібліотеки російського письменника, відомого шевченкознавця із Оренбурга Леоніда Большакова.

Час заслання Тараса Шевченка умовно ділиться на два періоди: перший (1847–1850) – Оренбург, Орська фортеця, Аральська експедиція; другий – Новопетровське укріплення (1850–1857). Про перше враження, яке справила на Шевченка Орська фортеця, дізнаємося з повісті «Близнецы»: «Так вот она, знаменитая Орская крепость! – почти проговорил я, и мне сделалося грустно, невыносимо грустно, как будто Бог знает, какое несчастие меня ожидало в этой крепости. А страшная пустыня, ее окружающая, казалася мне разверстою могилой, готовою похоронить меня заживо… Подъезжая ближе к крепости, я думал (странная дума), поют ли песни в этой крепости. И готов был бог знает, что прозакладывать, что не поют» [4, 89-90]. Це був початок десятилітнього невільничого життя Тараса Шевченка в оренбурзьких степах та степах Казахстану. В лінійні батальйони часто віддавали на «виправлення» непокірних дітей, політичних засланців. Цим певною мірою визначалися вкрай тяжкі умови служби: палочна дисципліна, виснажлива муштра, суворий казармений режим. Пригнічувала віддаленість та пустельність місць, в яких здебільшого дислокувалися батальйони. Дедалі життя ставало більш нестерпним. «Треба хилитися, куди нагинає доля, – писав поет 22 жовтня 1847 р. в листі до А. Лизогуба. – Ще слава Богу, що мені якось удалося закрепить серце так... що муштруюся собі та й годі» [3, 35]. У 5-му, як і в інших лінійних батальйонах Окремого Оренбурзького корпусу, служило багато польських засланців, які так чи інакше були в опозиції до самодержавства. Зрозуміло, що з

ними Шевченко відразу знайшов спільну мову, а з деякими щиро заприятелював. У 1992 році музейна колекція поповнилася живописним полотном «В казематі» (1982–1983, картон, темпера, лак) художника з Миколаєва Андрія Антонюка, яке відтворює сумні хвилини життя поета в неволі.

У 1848 році Тарас Шевченко став учасником Аральської експедиції, організованої Військовим міністерством для дослідження Аральського моря та вивчення його природних ресурсів і умов майбутнього судноплавства. Керував експедицією капітан-лейтенант Олексій Бутаков. В Аральській географічній експедиції Т. Г. Шевченко розкрив себе не тільки як художник, але й як географ-картограф. Цей період життя поета відтворили у своїх роботах такі художники: випускник Київського художнього інституту Георгій Киянченко у живописному полотні «Т. Г. Шевченко в Аральській експедиції» (полотно, олія); Сергій Кукуруза «Т. Г. Шевченко в Карабутаці» (1957, папір, лінорит); «Т. Г. Шевченко в укріпленні Кара-Бутак» (1963, папір, ліногравюра кольорова); Євген Соловйов «Т. Г. Шевченко в Аральській експедиції» (1964, папір, ліногравюра). Київський художник Володимир Куткін розкрив цю тему в роботі «Шевченко на Аралі» (1983, папір, вугіль, олівець), яка стала ілюстрацією до видання «Кобзар» Тараса Шевченка (1983). Заслужений художник України Олександр Шевченко, який народився в Ростовському краї і майже все життя прожив у Семипалатинську (Республіка Казахстан), представив аральський період життя поета кількома живописними творами, а саме: «Тарас Шевченко на Аралі» (полотно, олія), «Стихія і поет» (2000, картон, олія). Ці роботи входили до колекції, яку митець подарував музеєві 2003 року під час перебування у Каневі в складі делегації Республіки Казахстан.

Тарас Шевченко завжди цікавився традиціями, звичаями, обрядами інших народів. Казахський – не виключення. Робота Сергія Кукурузи «Т. Г. Шевченко прощається із самотнім деревом» (1963, папір, ліногравюра кольорова) зображує один із епізодів життя художника, пов'язаний із казахським повір'ям, яке пізніше він описав у повісті «Близнецы»: «В половине перехода, я заметил: люди начали отделяться от транспорта, кто на коне, а кто пешком. И все в одном направлении. Я спросил о причине у ехавшего около меня башкирского тюря, и он сказал мне, указывая нагайкою на темную точку: «Мана аулья агач» (здесь святое дерево). Это слово меня изумило. Как? В этой мертвой пустыне дерево? И уж, конечно, коли оно существует, так должно быть святое. За толпою любопытных и я пустил своего Воронка. Действительно, верстах в двух от дороги, в ложбине, зеленело тополевое старое дерево. Я застал уже вокруг него порядочную [толпу], с удивлением и даже (так мне казалося) с благоговением смотревшую на зеленую гостью пустыни. Вокруг дерева и на ветках его навешаны набожными киргизами кусочки разноцветных материй, ленточки, пасма крашених лошадиных волос, и самая богатая жертва – это шкура дикой кошки, крепко привязанная к ветке. Глядя на всё это, я почувствовал уважение к дикарям за их невинные жертвоприношения. Я последний уехал от дерева и долго еще оглядывался, как бы не веря виденному мною чуду. Я оглянулся еще раз и остановил коня, чтобы в последний раз полюбоваться на обоготворенного зеленого великана пустыни. Подул легенький ветерок, и великан приветливо кивнул мне своей кудрявой головою, а я, в забытьи, как бы живому существу, проговорил: «Прощай» – и тихо поехал за скрывшимся в пыли транспортом» [4, 95]. Це дерево Тарас Шевченко відтворив у своїй акварелі «Джангисагач» (1848, папір, акварель) та у поезії «У Бога за дверима лежала сокира» (1848).

По закінченню Аральської експедиції Тараса Шевченка залишили в Оренбурзі для оформлення художнього альбому-звіту. Саме тут поступив на нього донос про порушення царської заборони писати й малювати. Відбулося слідство. У жовтні 1850 року Шевченка у супроводі конвоїра відправили на півострів Мангишлак в Новопетровське укріплення (нині Форт Шевченка), встановивши найсуворіший нагляд із забороною листуватися з будь-якими особами. Цій темі присвятив свою акварель Михайло Добронравов «На заслання в Новопетровське укріплення» (1964, картон, акварель).

8 жовтня 1850 року, під час перевезення Тараса Шевченка з Орської фортеці до Новопетровського укріплення, він перебував у місті Уральську, адже саме тут містився штаб і склад 1-го Оренбурзького лінійного батальйону, в списках якого протягом семи років числилося прізвище поета. Цій темі присвятив свою кольорову ліногравюру художник Сергій Кукуруза «Т. Г. Шевченко в Уральську» (1963).

Згадки про це місто знаходимо у листах Тараса Шевченка до Броніслава Залеського в червні 1856 року та серпні 1857 року, до Михайла Лазаревського в липні та жовтні 1857 року, а також в його щоденнику.

Новопетровське укріплення знаходилося на півострові Мангишлак на східному березі Каспійського моря – найсуворішому за кліматичними умовами закутку Середньої Азії. Життя у Новопетровському укріпленні для Тараса Шевченка було значно гіршим, ніж у Оренбурзі, особливо у перші роки. «Одно, чего бы я просил у Бога, как величайшего блага, это хоть перед смертью взглянуть разочек на вас, добрих друзей моих, на Днепр, на Киев, на Украину, и тогда как християн[ин] спокойно умер бы я. И теперь неволя давит меня в этой пустыне, одиночество – вот мой лютейший враг! В этой широкой пустыне мне тесно – а я один. До вас, я думаю, не дошло сведение, где именно это Новопетровское укрепление, то я вам расскажу. Это будет на северо-восточном берегу Каспийского моря, на полуострове Мангишлаке. Пустыня, совершенная пустыня, без всякой растительности, песок да камень, и самые нищие обитатели – это кочуюшие кой-где киргизы», – напише Т. Г. Шевченко у листі до А. І. Лизогуба 16 липня 1852 року [3, 63]. Самотність, безнадія – такий настрій відображений у акварелях народного художника Казахстану, режисера, артиста, хореографа Аубакира Ісмайлова «Шевченко в степу Мангишлаку» (1948), «В степу Мангишлаку».

Щоденна муштра, умови, які мало чим різнилися від умов у в'язниці, хвороби (цинга, ревматизм та золотушні нариви на всьому тілі), заборона листування – все це ускладнювало й без того важке солдатське життя поета. Художники, ніби переживаючи разом із Тарасом Шевченком ті важкі часи, відтворили сумні сторінки його біографії. Це роботи таких митців: «На засланні» Григорія Галкіна, «Т. Г. Шевченко в Новопетровському укріпленні» (1963, папір, лінограюра кольорова) Сергія Кукурузи, «Т. Г. Шевченко на засланні в Новопетровському укріпленні» (1964, кольорова лінограюра) Олександра Тарасенка, «Солдатчина» (літографія) Олександра Хмельницького, [Шевченко на засланні] із серії «Шевченко і вічність» (1987, папір, офорт, акватинта) Володимира Гарбуза.

Найважчими були перші роки перебування у Новопетровському укріпленні. З часом Тарас Шевченко знаходить прихильність

коменданта укріплення Антона Маєвського, а після його смерті – Іраклія Ускова. Останній упорядковував територію форту та його околиць, і Тарас Шевченко допомагав йому саджати дерева у закладеному ще Маєвським Мангишлацькому саду. Тут же була збудована землянка, у якій поет усамітнювався та малював, писав повісті російською мовою. Цій темі присвячені автолітографія Людмили Джолос «Шевченко в землянці Новопетровського укріплення» (1939), лінограюра Євгена Соловйова «Т. Г. Шевченко в землянці» (1961) та олівцева робота львівського художника Дмитра Парути «Поет і Мангишлацький сад» (2002). Продовження ця тема знайшла у роботах художника Олександра Шевченка «Покарання» (полотно, олія), «Сум» (картон, олія).

У Новопетровському укріпленні Тарасу Шевченку бракувало спілкування, зокрема з українцями. Особливими були його відносини із солдатом-земляком Андрієм Обеременком. У щоденнику Шевченко згадував: «Независимо от его простого благородного характера, я полюбил его за то, что он в продолжение двадцатилетней солдатской пошлой, гнусной жизни не опошлил и не унизил свого национального и человеческого достоинства. Он остался верным во всех отношениях своїй прекрасной национальности. А такая черта благородит и даже неблагородного человека. Если мелькали светлые минуты в моем темном долголетнем заточении, то этими сладкими минутами я обязан ему, моему простому благородному другу Андрию Обеременку» [2, 75]. Тему дружби Тараса Шевченка зі своїм земляком розкривають графічні роботи Григорія Бондаренка «Шевченко і його земляк Обеременко» (літографія) та Михайла Хазановського «Шевченко і його друг Обеременко» (1939, автолітографія).

У музейній колекції багато мистецьких творів, присвячених темі спілкування Тараса Шевченка з населенням Центральної Азії – киргизами і казахами. Уперше про корінне місцеве населення Тарас Шевченко написав у листі до Варвари Рєпніної, перебуваючи у Орській фортеці: «…киргизы так живописны, так оригинальны и наивны, сами просяться под карандаш, и я одуреваю, когда смотрю на них… Я иногда выхожу за крепость, к караван-сараю или меновому двору, где обыкновенно бухарцы разбивают свои разноцветные шатры. Какой стройный народ, какие прекрасные головы! (чистое кавказское племя)

М. Штаєрман.
Перший арешт Шевченка (1847 р.). 1939.
Автолітографія

Г. Бондаренко.
Шевченко в Орській кріпості. 1939.
Автолітографія

Г. Беркович.
Шевченко слухає народного киргизького співця. 1939.
Автолітографія

Л. Джолос.
Шевченко в землянці
Ново-Петровського укріплення. 1939.
Автолітографія

О. Шевченко.
Тарас Шевченко з казахськими дітьми.
2000. Картон, олія

А. Антонюк.
Т. Г. Шевченко. В казематі. 1982-1983.
Картон, темпера, лак

О. Шевченко.
Покарання. 2003.
Полотно, олія

О. Шевченко.
Тарас Шевченко на Кос-Аралі.
Картон, олія

и постоянная важность, без малейшей гордости» [3, 36]. Відомо, що поет у вільний від муштри час засиджувався у юртах місцевих жителів, цікавився їхнім побутом, фольклором, релігійними віруваннями. Про це розповідають роботи художників Григорія Берковича «Шевченко слухає народного киргизького співця» (1939, автолітографія), Ніни Волкової і Зінаїди Волковинської «Т. Шевченко серед казахів» (1954, полотно, олія), Григорія Галкіна «Пісня акина (Т. Шевченко серед киргизів)» (1964, папір, ліногравюра).

Особливу радість приносило Шевченкові спілкування з казахськими дітьми. Цій темі присвячені графічні роботи народного художника України Василя Касіяна. У 1960 році він виконав ліногравюру «Шевченко з казахським хлопчиком». У фондовій колекції зберігається гравірувальна дошка на лінолеумі, з якої художник виконав цю ліногравюру. Графічний аркуш «Шевченко з казахським хлопчиком» (туш, перо, пензель) з'явився у 1974 році. Ця тема розкрита також у живописному творі художника Олександра Шевченка «Тарас Шевченко з казахськими дітьми» (2000, картон, олія).

Харківський художник Сергій Бесєдін у своїй роботі «Шевченко і казашка Катя» (1957, папір, олівець) відтворив автобіографічний момент із життя поета – його спілкування з молодою дівчиною Катериною, вихованкою родини коменданта укрaплення Іраклія Ускова, сестрою няньки Авдотьї. Саме вона позувала у східному вбранні для сепії Тараса Шевченка «Молитва за померлими» [«Казашка Катя»] (1856–1857, папір, сепія), у якій художник зобразив народний казахський звичай: «Это религиозное поверье киргизов. Они по ночам жгут бараний жир над покойниками, а днем наливают воду в ту самую плошку, где ночью жир горел, для того, чтобы птичка напилася и помолилася Богу за душу любимого покойника. Не правда ли, поэтическое поверье?» [3, 130].

7 серпня 1857 року Тарас Шевченко залишив Новопетровське укріплення, прямуючи на рибальському човні до Астрахані. Закінчилося десятилітнє заслання поета. Від Астрахані до Нижнього Новгорода по Волзі поет мандрував на пароплаві «Князь Пожарський», який вразив його своєю потужністю. Шевченко уявляв його «каким-то огромным, глухо ревущим чудовищем с раскрытой огромной пастью, готовою проглотить помещиков-инквизиторов», – так написав він у своєму

щоденнику 27 серпня 1857 року [2, 86]. Заслужений художник України Георгій Малаков до 100-річчя від дня смерті Тараса Шевченка створює графічні аркуші, присвячені цій темі – «Повернення. (На Волзі)» (1961, папір, ліногравюра). Про щасливий час у житті українського поета розповідають роботи Олександра Тарасенка «Повернення Т. Г. Шевченка із заслання» (папір, туш) та Бориса Шаца «Повернення» (літографія).

Отже, період заслання Тараса Шевченка, представлений в мистецькій колекції Шевченківського національного заповідника, нараховує більш як 40 живописних та графічних творів і є цінним надбанням музейної шевченкіани. Цими роботами колекція поповнювалася протягом останніх майже 80-ти років. Художникам вдалося з високою майстерністю і глибоким психологізмом відобразити найтрагічніший період життя українського Генія, починаючи від його першого арешту (1847) до повернення із заслання (1857). Творчо переосмислюючи факти невільничого життя Тараса Шевченка, вони створили незабутній образ митця-страдника, який за найскладніших умов життя залишився нескореним.

Джерела та література:

1. Тарас Шевченко. Автолітографії художників м. Харкова, присвячені 125-роковинам з дня народження великого поета-революціонера. – Харків : Мистецтво, 1939. – [8]+ 32 арк.

2. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.

3. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Т.Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.

4. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 4 : Повісті. – 2003. – 600 с.

Надежда Долгич, Светлана Бойко (Канев)

ПЕРИОД ССЫЛКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО ЯЗЫКОМ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В ФОНДОВОЙ КОЛЛЕКЦИИ ШЕВЧЕНКОВСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ЗАПОВЕДНИКА

Художественная шевченкиана, которая является составной частью фондовой коллекции Шевченковского национального заповедника, представлена разными жанрами: живописью, графикой, скульптурой. Среди разнообразия тем художественной шевченкианы – летопись жизни Тараса Шевченко, в частности период ссылки поэта (1847–1857). Это работы как отечественных, так и зарубежных художников.

Ключевые слова: *шевченкиана, коллекция, ссылка, живопись, графика, музей.*

Nadija Dolgich, Svitlana Boiko (Kaniv)

THE PERIOD OF TARAS SHEVCHENKO`S REFERENCE IN THE LANGUAGE OF FINE ART IN THE FUND COLLECTION OF THE SHEVCHENKO NATIONAL RESERVE

Artistic shevchenkiana the mane part of Shevchenko national reserve collection which presented by different genres: painting, graphic arts, sculpture. Among the variety of themes of artistic shevchenkiana – the chronicle of Taras Shevchenko's life, in particular exile period of the poet (1847–1857). These are works both from national as well as from foreign artists.

Key words: *shevchenkiana, collection, exile, painting, graphic arts, museum.*

УДК 821.161.2

Олена Веретільник (Черкаси)

ТЕМА ЗАСЛАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В МИСТЕЦЬКІЙ КОЛЕКЦІЇ МУЗЕЮ «КОБЗАРЯ»

У статті подано описи мистецьких робіт з колекції музею «Кобзаря» Т. Г. Шевченка відділу Черкаського обласного краєзнавчого музею. Автор зосереджує увагу на відображенні у них теми заслання Тараса Шевченка. Також проаналізовано основні художні концепти, відтворені у мистецьких творах.

Ключові слова: *заслання, буття, свобода, автопортрет, поезія, прочитання.*

Тема заслання займає особливе місце як у творчості Т. Г. Шевченка, так і рефлексіях на неї представників різних видів мистецтва, як-от: театр, музика, живопис, кіно, художня література. Твори, спрямовані на розкриття шевченківського феномена у сучасному світі, прочитання образу Людини на шляху до себе, здобуття власної свободи.

Дійсно, значну частину життя Т. Шевченку випало прожити в нелегких умовах – далеко від звичного оточення, родини, батьківської землі. У творчості невольничого періоду відображено буття, де художньо-літературні концепти переплелися з мистецькими візіями власного стану. Тарас Шевченко став вигнанцем мимоволі. Утім, його буттєвий мікрокосм вже після з'яви першого «Кобзаря» (1840) засвідчив певну «*нетутешність*» автора, абстрагованість від сьогодення. Дерзнувши мовити голосом національного пророка, митець відправив себе у резервацію.

Як зауважив Є. Нахлік, поет здійснює вибір між опором історії та втечею-намаганням сховатися у псевдоіснуванні (саме тому, на думку дослідника, пізній Шевченко внаслідок болісного розчарування у першому шляхові «пробував „утекти" від неможливості вільно творити історію в патріархально-сімейну ідилію десь на хуторі над Дніпром» [2, 10]).

Однак, питання вибору закорінене куди глибше, позаяк митець насамперед вибирає свободу – мислити, відчувати, говорити й неважливо, яким буде присуд реальності. Таким чином, Шевченко

стає вигнанцем – але лише у територіально-фізичному вимірі, бо вилучити його відбиток з України було не під силу нікому, так само як заборонити митцеві творити.

Відчуття туги, бажання зберегти власну вкоріненість в український світ, тяжіння до духовної свободи визначають як малярство Т. Шевченка того часу (олівцеві етюди, акварелі, сепії), так і медитативний характер його лірики, філософські настрої якої передають світовідчуття поета. За І. Дзюбою, «арешт, каземат, солдатська каторга – трагічний злам у всій поетовій долі, що багато в чому змінив Шевченкове бачення політичної перспективи, а почасти й самооцінку, – озиваються і новим звучанням слова Воля. Тепер Воля гостро персоналізується і на багато років стає ще більше, ніж раніше, постійною тінню господаря становища – неволі…» [5, 81].

Важливим моментом у фіксації духовних орієнтирів Т. Шевченка, його психологічної самоідентифікації стало написання серії автопортретів. Саме ці художні роботи передають різні моменти екзистенції поета періоду заслання; у них же чітко відстежуються зміни у його земному «поличчі» – фізичні та духовно-особистісні. На думку Ю. Барабаша, «то був другий злам, сповнений драматизму в житті й – парадокс – плідний у творчості Шевченка, зокрема як художника. Попри найсуворішу заборону на рисування, з-під Шевченкового пензля, олівця й пера виходять сотні завершених робіт, замальовок, начерків, поміж ними – пейзажі, в тому числі створені під час Аральської та Каратауської експедицій, портрети, автопортрети, численні жанрові композиції» [1, 168].

Невипадково мистецький образ поета-засланця став популярним і в творчості українських художників. У колекції музею «Кобзаря», відділу Черкаського обласного краєзнавчого музею, зберігаються різні зразки шевченківського мистецтва – графіка, живопис, скульптура, – твори виконані як народними майстрами, так і професійними художниками. У відтворенні образу засланця помітні особливості: автори переважно орієнтуються на серію автопортретів Т. Шевченка або ж доповнюють їх новими деталями-символами. Утім, спостерігається й особистісно-авторське прочитання образу засланця.

Найчастіше мистецькі роботи передають уявлення про певні біографічні моменти й екзистенційні стани Шевченка-солдата. Помітно,

що автори надихаються не лише мистецькою спадщиною Шевченка (автопортрети та інші роботи періоду заслання), але і його поетичним доробком 1847–1857 років.

Наприклад, «Т. Г. Шевченко на березі Аральського моря» (невідомий художник; картон, олія, 1960-ті рр.). Робота зберігається в колекції музею «Кобзаря» (фондовий номер: Ж–610). На аркуші розміром 56х61 см зображено сюжет із життя Тараса Шевченка: поет у солдатській формі (верхня частина вбрання темно-зеленого кольору з червоними погонами та золотистими ґудзиками, ременем із металевою пряжкою; низ – білі брюки і високі чоботи) сидить на камені серед пустельного берега спиною до живописного тла – Аральського моря. Біля схиленої постаті, на камені, лежить верхній солдатський одяг і білий кашкет. Вочевидь, невідомий художник по-своєму представив поетичні рядки Т. Г. Шевченка: «*За сонцем хмаронька пливе, Червоні поли розстилає, І сонце спатоньки зове У синє море: покриває Рожевою пеленою, Мов мати дитину. Очам любо. Годиночку, Малую годину Ніби серце одпочине, З Богом заговорить…*» [6, 116]. Дійсно, зображення відповідної пори – видніється червона смуга неба над лінією небокраю, темрява нависає над морським пейзажем. Поет сидить, заплющивши очі, тримаючи руки на колінах. Медитативний настрій переданий приглушеними кольорами вечорової барви.

Подібний сюжет втілений і в роботі «Шевченко на березі Аральського моря» (художник В. Шульга; папір, акварель, 1963 р.). З колекції музею «Кобзаря» (Г–605). Розмір – 30х40 см. Поет зображений з іншого ракурсу: він стоїть, заклавши руки за спину; вбраний у верхній солдатський одяг, підперезаний поясом із металевою застібкою; на голові кашкет. На другому плані, просто за ним — бурхливе море, що ніби підступає-підкрадається до одинокої постаті. Можливо, поезія Т. Шевченка «Мов за подушне, оступили….» стала натхненням для автора акварелі? Так, у ній читаємо: «…Нудьга і осінь. Боже милий, Де ж заховатися мені? Що діяти? Уже й гуляю По цім Аралу; і пишу…» [6, 96].

Серед графічної шевченкіани виділяється «Портрет Т. Г. Шевченка» (художник А. Недосєко; папір, пастель, 1980 р.) (Г–759). На роботі (розмір 86х48 см) зображено погрудний портрет Т. Шевченка в солдатській формі. За зовнішніми ознаками пастель перегукується

із автопортретом Т. Шевченка (папір, сепія, 1848 р.), який «створено на засланні, вірогідно, під час перебування Шевченка в Раїмі у складі Аральської описової експедиції… наголос зроблено на солдатчині як формі ув'язнення волі…» [7, 15]. Однак на «поличчі» з колекції музею «Кобзаря» образ поета творчо трансформований. Хоча художник зберігає загальну композицію, дотримується рис шевченківської сепії, все ж погляд портретованого спрямований уперед, як на іншому автопортреті Т. Шевченка (папір, олівець, 1847 р.). Тут «зоріє погляд поетових очей, у яких – і біль, і гнів, і непокора» [7, 14]. А. Недосєко додає ще одну символічну деталь: у полі зору глядача – Шевченкова права рука, піднесена до грудей і стиснута в кулак.

Своєрідним баченням теми заслання Т. Шевченка відзначається й графічна робота «Т. Г. Шевченко в Аральській експедиції» (художник В. Соловйов; папір, ліногравюра, 1963 р.) (Г–563). На лінориті розміром 48х60 см представлено Т. Шевченка на борту судна, що здійснювало маршрут в ході Аральської описової експедиції (1848–1849 рр.). Поет зображений у солдатській формі, грубих чоботях, на плечі накинуто верхній одяг, на голові кашкет. Він сидить, тримаючи в руках аркуш і олівець. Цікаво, що портретне зображення, створене Соловйовим, відповідає роботам Шевченка. Наприклад, автопортретові, написаному в ході геологічної експедиції в гори Каратау (папір, олівець, 1851 р.). Там Шевченко теж зображений із бородою. Про історію написання цього автопортрета читаємо в спомина Бр. Залеського: «В часі тої мандрівки Шевченко зробив для мене чорною крейдкою свій портретик… замість дзеркала послуговувався збанком з водою, бо іншого дзеркала не мали ми в степу. Не було також ані бритви, ані цирульника, і для того носили ми бороди, хоть властиво оба ми були солдатами» [4, 253].

Серед оригінальних виражень теми Шевченкового заслання – робота «І серцем лину на Україну…» (художник А. Будник; папір, гуаш, 1988 р.). З фондів музею «Кобзаря» (Пл/д–595). Розмір – 84х60 см. У втіленні образу Т. Шевченка застосовано своєрідний підхід. Тож поет постає вбраний в український етнічний одяг – вишита сорочка, червоні шаровари. Погляд спрямований на глядача, руки складено на колінах. На другому плані виведено силует солдатської форми (кашкет і шинель), яка ніби зависає в повітрі, без зображення

людини. Тло роботи чорне, всепоглинаюче, яскраво освітлена лише постать Т. Шевченка. Солдатське вбрання проступає наче загрозливий обрис людини-невидимки, руки якої (тобто *рукави*) вставлені до кишень, сама шинель нарозхрист.

Особливим зразком мистецької шевченкіани є «Наш Апостол – Тарас Шевченко» (художник І. Шаповал; полотно, олія, 1999 р.) (Ж–486). Портрет великого формату (81х65 см) є творчим переосмисленням відомого автопортрета Тараса Шевченка 1858 року (папір, італійський та білий олівці), який «значно відрізняється від попереднього, створеного також у Нижньому Новгороді на кілька місяців раніше. На противагу ще «невольницькому» образу це «поличчя» репрезентує мислителя з вольовим відкритим обличчям, з пророчим поглядом, спрямованим у майбутнє» [7, 22]. На портреті роботи І. Шаповала Тарас Шевченко постає як сивобородий мудрець, що знаходить у собі здатність *бачити* інші грані життя. На думку В. Пахаренка, «карати, зупиняти і заразом прощати – здається немислимим. Але Шевченкова, загалом, українська вдача традиційно згармонізовує, поєднує непоєднуване. Це – неймовірна мука, але єдина можливість для людини вижити у нею ж спартаченому світі й залишитися Людиною» [3, 168].

У скульптурі та медальєрному мистецтві тема заслання Т. Шевченка теж представлена. Зокрема вирізняється плакета «В неволі тяжко…» (художник В. Крючков; мідь, гальванопластика, 1999 р.) (ДП–781). Розмір 9,3х10,5 см. На мистецькій роботі відтворено образ Т. Шевченка, який дещо нагадує його автопортрет у військовій формі – перший із писаних на засланні (папір, олівець, 1847 р.), коли «розкуто-артистичний образ знаменитого українського барда замінюється на майже документальний портрет миколаївського солдата» [7, 14]. Утім, на плакеті В. Крючкова Шевченко обернений в інший бік, погляд спрямований просто на глядача, відсутній нахил голови, уся постать виражає увагу й насторогу. Над портретним зображенням розміщено напис (у формі арки чи вікна, з якого й проглядається «поличчя») – початок «невільницької» поезії Т. Шевченка з циклу «В казематі»: «В неволі тяжко, хоча й волі, сказать по-правді, не було…» [6, 19].

Скульптура «Шевченко-солдат» (художник Д. Мойсенко; фарфор, 1939 р.) (СП–917) – це ще один погляд на тему заслання. Розмір

31х11 см. Тарас Шевченко зображений у повний зріст. Вбраний у солдатський одяг, поверх нього шинель, яка ніби розвівається, ліву полу поет притримує рукою, правицею тримає рушницю – на неї наче «спирається» вся постать. На голові кашкет. Скульптура на круглій підставці з табличкою-назвою.

Декоративно-прикладне мистецтво дещо інакше представляє тему. Наприклад, робота «Т. Г. Шевченко» (художник Н. Коваль; тканина, вишивка гладдю, 2002 р.) (ДП–786). Розмір 35х29 см. Вишите на тканині зображення подібне до Шевченкового автопортрета (папір, сепія, 1849–1850 рр.), який був створений ним в Оренбурзі після Аральської описової експедиції і до переводу до Новопетровського укріплення. На думку В. Яцюка, ця сепія вирізняється з-поміж ранніх «невольничих» автопортретів «дещо меншою експресією. Обличчя митця позначене печаттю втоми й понурості. Очевидно, малюючи себе цього разу, художник не ставив надто складних психологічних завдань, а передусім прагнув передати портретну схожість» [7, 18]. На вишитому портреті постать Шевченка обернена в інший бік; тло скомпоноване з квітучих маків. Робота овальної форми.

Таким чином, тема шевченкового заслання в зібранні музею «Кобзаря» Т. Г. Шевченка відділу Черкаського обласного краєзнавчого музею відображена в різних видах мистецтва – графіці, живописі, скульптурі, медальєриці та в декоративно-прикладних творах. У цих абсолютно відмінних мистецьких спробах представити складний період у житті Тараса Шевченка виразно проступає індивідуально-авторське прочитання образу Великого Кобзаря.

Джерела та література:

1. Барабаш Ю. Тарас Шевченко : імператив України. Історіо- й націософська парадигма / Ю. Барабаш. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2004. – 181 с.

2. Нахлік Є. Міфотворець чи міфомедіум? / Є. Нахлік // Слово і Час. – 2002. – № 3. – С. 30–11.

3. Пахаренко В. І. Незбагнений апостол : Нарис світобачення Шевченка / В. І. Пахаренко. – Черкаси : Сіяч, 1994. – 191 с.

4. Спогади про Тараса Шевченка. – К. : Видавництво художньої літератури «Дніпро», 1982. – 547 с.

5. Теми і мотиви поезії Тараса Шевченка / Ю. Барабаш, І. Дзюба [та ін.].; НАН України, Ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка. – К. : Наук. думка, 2008. – 371 с.

6. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів у 12 т. : Т. 2 / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – 784 с.

7. Яцюк В. М. Віч-на-віч із Шевченком : Іконографія 1838–1861 років / В. М. Яцюк. – К. : Балтія Друк, 2004. – 112 с.

Елена Веретельник (Черкассы)

ТЕМА ССЫЛКИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО
В ХУДОЖЕСТВЕННОЙ КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ «КОБЗАРЯ»

В статье представлены описания произведений искусства из коллекции музея «Кобзаря» Т. Г. Шевченко отдела Черкасского областного краеведческого музея. Автор акцентирует внимание на отображении темы ссылки Тараса Шевченко. Также анализируются основные художественные концепты, воссозданные в предметах искусства.

Ключевые слова: *ссылка, бытие, свобода, автопортрет, поэзия, прочтение.*

Olena Veretilnyk (Cherkasy)

TARAS SHEVCHENKO'S EXILE THEME
IN COLLECTION OF «KOBZAR'S» MUSEUM

The author represents the descriptions of art works from T. Shevchenko «Kobzar's» museum collection, section of Cherkaser region local history museum. The author draws the attention on the representation of T. Shevchenko's «exile». Also author analyses the main art concepts, which are recreated in art exhibits.

Key words: *exile, existential, freedom, self-portrait, poetry, reading.*

УДК 821.162.2
Ольга Косенко (Черкаси)

ОКРЕМІ ВИДАННЯ ТВОРІВ Т. Г. ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ У ФОНДАХ ЧЕРКАСЬКОГО МУЗЕЮ «КОБЗАРЯ»

Колекція видань творів Т. Г. Шевченка у фондах музею «Кобзаря» Т. Г. Шевченка відділу Черкаського обласного краєзнавчого музею налічує близько 900 позицій. Значне місце серед них займають окремі видання творів письменника періоду заслання. У статті зроблено спробу опису найцікавіших із них.

Ключові слова: *заслання, видання, поеми, повісті, колекція, музей «Кобзаря».*

Період заслання в житті Т. Г. Шевченка чи не найтяжчий: відірваність від Батьківщини і звичного середовища, солдатська муштра і тотальний контроль, ряд проблем зі здоров'ям, які загострилися від несприятливого клімату, та психологічні проблеми на тлі зневіри у швидкому звільненні.

І все ж, за словами Ю. Івакіна «…перші три роки заслання за кількістю написаних поезій – найплідніший період у творчості Шевченка. Це просто якийсь творчий вибух! Загальна кількість Шевченкових поезій, створених після арешту 1847 року до звільнення від солдатчини, – 120 (121 якщо рахувати цикл, з якого постала поема «Царі» за один твір). Тим часом кількість творів, написаних до заслання, – 60, а після заслання – 57» [3, 7]. А ще ж були повісті, писані в Новопетровському укріпленні, – не менш цінний доробок у спадку Т. Г. Шевченка.

Творчість Т. Г. Шевченка періоду заслання досліджувалася багатьма відомими літературознавцями, серед яких Ф. Ващук, Л. Большаков, В. Бородін, Є. Ненадкевич, Ю. Івакін, Н. Чамата, Л. Смілянська, С. Гальченко та інші. Ми ж ставимо на меті дослідити книжкове зібрання музею «Кобзаря» Т. Г. Шевченка часу заслання поета. Джерельною базою є видання дорадянського часу, радянської епохи та часів незалежності України.

Умовно всі видання творів Т. Г. Шевченка з колекції музею «Кобзаря» можна згрупувати за чотирма періодами:

1. «Казематні поезії», написані в період з 17 квітня до 30 травня 1847 року у Третьому відділі під час проведення слідства по справі кирило-мефодіївців.

2. Поетична творчість періоду заслання з 31 травня 1847 до 17 жовтня 1850 року (часу другого арешту).

3. Повісті, написані з 17 жовтня 1850 р. по 1 серпня 1857 р. у період служби Шевченка в Новопетровському укріпленні.

4. Факсимільні перевидання «Малої» та «Більшої книжки», що з'явилися друком у різні роки.

Назва циклу поезій «В казематі» говорить сама за себе: їх було створено саме в казематі III відділу. 13 пронумерованих поезій, що мають певну послідовність: «Ой одна я, одна…», «За байраком байрак…», «Мені однаково, чи буду…», «Не кидай матері, казали…», «Чого ти ходиш на могилу?..», «Ой три шляхи широкії…», «Н. Костомарову», «Садок вишневий коло хати…», «Не спалося, а ніч, як море…», «Рано-вранці новобранці…», «В неволі тяжко, хоча й волі…», «Чи ми ще зійдемося знову?..», «Понад полем іде…». У автографі окремого рукопису є одна дата наприкінці – «30 мая 1847», що фіксує день переписування творів у чистовий автограф [6, 550].

У колекції музею є кілька примірників «Казематних поезій», що видані у Мюнхені Лігою Українських Політичних В'язнів 1947 року (КБ–2647, КБ–2672, ПП–23388).

Першою поемою, написаною Т. Г. Шевченком на засланні (в Орській фортеці) стала «Княжна», датована орієнтовано кінцем червня – початком грудня 1847 року. Дослідники П. Жур, В. Смілянська, Н. Чамата та інші, вважають, що прототипом головного героя поеми став князь М. Кейкуатов із с. Бігач Чернігівської області. Портрет його дружини Катерини Т. Г. Шевченко малював на замовлення князя у 1847 році (незадовго до свого арешту), то ж мав змогу вивчити і характер князя, і порядки в його домі, і жорстоке ставлення до кріпаків.

Окремою брошурою поема «Княжна» вийшла у 1911 році у Санкт-Петербурзі (видання В. Яковенка; Типографія Ю. Н. Эрлихъ) (фондовий номер ПП–22973). Усього у межах серії «Ілюстрована Шевченківська Бібліотека», у тому ж таки році, вийшло друком 24 брошури з окремими творами Т. Г. Шевченка. До періоду, який досліджуємо

належать такі твори: «Варнак», «Титарівна», «Сотник», «Марина», «Москалева криниця», «Петрусь», укладені під одну палітурку із таким же фондовим номером: ПП–22973.

Поема «Москалева криниця» відома в двох редакціях. Першу створено у червні-грудні 1847 р. в Орській фортеці. У «Малій книжці» є чистовий автограф цієї редакції. А от друга (її чорновий автограф) – написана на звороті листа М. М. Лазаревського до О. І. Ускова між 7 квітня й 16 травня 1857 р. [4, 188]. Перша і друга редакція поеми – це фактично два окремих повноцінних твори, в яких, однак, стимулюються до обговорення подібні проблеми: добро і зло, гріховність і праведність, місце людини у цьому світі і таке інше. І перша, і друга редакції «Москалевої криниці» вміщені в одній брошурі (з одним малюнком і портретом (видання В. Яковенка. С.-Петербург: Типографія Ю. Н. Эрлихъ, 1911. – 28 с. (Ілюстрована шевченківська бібліотека; № 14). Фондовий номер загальний для всіх видань серії: ПП–22973.

5 березня 1848 року до Оренбурга, де відбував заслання Т. Г. Шевченко, приїхав капітан-лейтенант О. І. Бутаков, якого призначили начальником Аральської описової експедиції. Саме на його прохання Шевченко був зарахований до складу експедиції [2, 183]. На острові Косарал експедиція, серед членів якої був і Т. Г. Шевченко, спинялася на зимівлю. Саме тут з кінця вересня до грудня 1848 року Шевченком було написано ряд поетичних творів, серед яких поема «Марина». За основу сюжету взято долю одного з найуживаніших образів поетової творчості – дівчини-покритки.

Поема «Петрусь» (орієнтовна атрибуція січень – 23 квітня 1850 р., Оренбург) – одна з останніх поетичних творів Т. Г. Шевченка періоду заслання. Основа сюжету – баладна: народна історія про любов молодої пані і Петруся переповідалася із вуст у вуста у різних варіантах.

Обидві поеми – «Марина» і «Петрусь» – у 1914 році були підготовлені до друку під однією обкладинкою видавничим товариством «Криниця» у Києві (ПП–17640).

Поему «Юродивий», створену орієнтовно у грудні 1857, до творчості періоду заслання можна віднести умовно, оскільки писалася вона вже після звільнення Т. Г. Шевченка з солдатчини у Нижньому Новгороді. Поема незакінчена. Ймовірно, що вона – лише вступ до

повноцінного твору, на створення якого поета надихнув сон. Про це свідчить запис Шевченка, залишений у Журналі від 19 липня 1857 року: «В ожидании утра я на этом полновесном фундаменте [сюжетному сні. – О. К.] построил каркас поэмы вроде «Анджело» Пушкина, перенеся место действия на Восток. …При лучших обстоятельствах я непременно исполню этот удачно проектированный план» [7, 62].

У вигляді окремої брошури поема «Юродивий» вийшла вже за радянського часу ([Харків]: Друкарня «Український робітник» [1928]. – 14, [1] с. – Т. 15 160). (ПП–17665).

Наприкінці вересня 1850 року, після другого арешту, Шевченка переведено до Новопетровського укріплення [2, 234]. Це призвело не лише до ускладнення його життя, але й до відмови від поетичної творчості. За сім років, аж до звільнення, він не напише жодного поетичного рядка Натомість, зосереджує зусилля на прозі, яку пише російською мовою. Така переміна пояснюється цілком об'єктивними причинами: на доповіді начальника ІІІ відділу О. Ф. Орлова Миколі І про Кирило-Мефодіївське братство та на пропозицію щодо покарання його членів, включно з Тарасом Шевченком, монарх власноручно написав резолюцію: «Под строжайший надзор и с запрещением писать и рисовать» [5, 130]. Відбуваючи першу частину заслання, поет відверто порушував цю заборону, створивши значну частину свого поетичного доробку, але, потрапивши до Новопетровського укріплення і розуміючи усю серйозність свого непевного становища, вирішив не ризикувати. Та все ж не писати зовсім не міг. Цілком можливо, що повісті російською мовою – це компроміс між забороною писати і прагненням творити.

На думку О. Івакіна: «Між Шевченком і Усковим (комендантом Новопетровського укріплення. – О. К.) існувала дружня (можливо, мовчазна) домовленість: комендант закриває очі на те, що він пише повісті, аби тільки поет не писав віршів. Адже, в разі доносу, кара за вірші була б значно більшою, ніж за повісті (тут постраждав би і сам Усков)» [3, 6-7].

З 1852 р. до 1856 р. у Новопетровському укріпленні Шевченком було створено дев'ять повістей: «Наймичка», «Варнак», «Княгиня», «Музикант», «Нещасний», «Капітанша», «Близнюки», «Художник»,

«Прогулянка із задоволенням і не без моралі» (лише останній твір дописувався вже в Нижньому Новгороді).

У колекції музею «Кобзаря» є переважно збірники, що складаються з кількох повістей Т. Г. Шевченка, а саме: 1952 р. (ПП–21784), 1957 р. (ПП–21517), 1961 р. (ПП–17937), 1963 р. (КБ–3551), 1964 р. (ПП–24687), 1977 р. (ПП–24280), 1983 р. (ПП–17091), 1984 р. (ПП–22930), 1986 р. (ПП–15511), 1988 р. (ПП–17532, 17533), 2013 р. (КБ–2516) та ін.

Маємо у зібранні також і видання окремих повістей Тараса Шевченка, що з'явилися друком у різні роки, серед яких найпопулярнішими є: «Художник» 1953 р. (ПП–23683), 1961 р. (ПП–17045), 1985 р. (ПП–14388-14390, 17087), 2004 р. (ПП–23681), «Музикант» 1963 р. (ПП–12013, 16975) та ін.

Також необхідно виокремити перевидання «Малої книжки» та «Більшої книжки» Т. Г. Шевченка різних років, зокрема й факсимільні.

Рукописна збірка поезій під умовною назвою «Мала книжка» (авторського заголовка вона не отримала) датована 1846–1850 рр. Л. Н. Большаков зазначає: «На третьому році заслання, повернувшись із Аральської описової експедиції в Оренбург, Шевченко із «захалявних книжечок» переписав створене в нові маленькі саморобні книжечки. Їх набралося 27» [1, 48]. Переплетені разом вони і стали «Малою книжечкою». Перевидання «Малої книжечки» в колекції музею «Кобзаря» датовані 1963 р. (ПП–12394, 13617), 1966 р. (ПП–10621, 17070), 1984 р. (ПП–8140, 18143), 1989 р. (ПП–16072), 2014 р. (КБ–2851).

«Більша книжка» – ще одна рукописна збірка поезій Т. Г. Шевченка, яку поет створив 21 лютого 1858 року, перебуваючи у Нижньому Новгороді з метою переписати і відредагувати твори з «Малої книжки» та підготувати їх до друку. За словами В. С. Бородіна, «Більша книжка» мала такий вигляд: «Саморобний альбом із синього поштового паперу (формат 20,3 х 13), оправлений у жовтий сап'ян і вкладений у футляр з того ж матеріалу [8, 443]. Сам автор назвав цю рукописну збірку «Поезія Тараса Шевченка». Умовну назву «Більша книжка» рукопис отримав вже пізніше. Перевидання, що зберігаються у фондовій колекції музею, підготовлено до друку Є. Шабліовським (К.: Наукова думка, 1989; ПП–19231, 19232, 22372) та С. Гальченком (К.: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2013; КБ–2112-2114).

Колекція видань творів Т. Г. Шевченка Черкаського музею «Кобзаря», періоду поетового заслання, не є повною. Утім, навіть у такому складі вона становить цінність для дослідників. Окремі книги неодноразово експонувалися на різноманітних виставках, популяризуючи таким чином творчу сторінку складного періоду життя Великого Кобзаря.

Джерела та література:

1. Большаков Л. Н. Путь «Кобзаря». Судьба книги Т. Шевченко / Л. Н. Большаков, В. С. Бородин. – М. : Книга, 1978. – 96 с.

2. Жур П. В. Труди і дні «Кобзаря»: Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка / П. В. Жур. – К. : Дніпро, 2003. – 520 с.

3. Івакін Ю. О. Поезія Шевченка періоду заслання / Ю. О. Івакін. – К. : Наукова думка, 1984. – 240 с.

4. Смілянська В. Л. Структура і смисл: Спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка: [Монографія] / В. Л. Смілянська, Н. П. Чамата. – К. : Вища школа, 2000. – 207 с.

5. Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії 1814–1861 / За ред. Є. П. Кирилюка. – К. : Видавниче об'єднання «Вища школа», 1982. – 432 с.

6. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 784 с.

7. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: У 12 т. / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наукова думка, 2001. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості – 496 с.

8. Шевченківська енциклопедія: в 6 т. – Т. 1. : А – В / НАН України, Ін-тут л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол. : М. Жулинський (голова) [та ін.]. – К., 2012. – 744 с.

Ольга Косенко (Черкассы)

ОТДЕЛЬНЫЕ ИЗДАНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Т. Г. ШЕВЧЕНКО ПЕРИОДА ССЫЛКИ В ФОНДАХ ЧЕРКАССКОГО МУЗЕЯ «КОБЗАРЯ»

Коллекция изданий произведений Т. Г. Шевченко в фондах музея «Кобзаря» отдела Черкасского областного краеведческого музея насчитывает около 900 позиций. Значительное место среди них занимают отдельные издания произведений писателя периода ссылки. В статье сделана попытка описать наиболее интересные из них.

Ключевые слова: *ссылка, издание, поэмы, повести, коллекция, музей «Кобзаря».*

Olga Kosenko (Cherkasy)

THE DETACHED EDITIONS OF TARAS SHEVCHENKO'S WORKS DURING EXILE PERIOD FROM COLLECTION OF THE «KOBZAR» MUSEUM IN CHERKASY

The collection of T. Shevchenko editions in collection of Cherkaser regional local history museum consists of more than 900 museum pieces. The main part of collection consists of the selected editions of Shevchenko's poetry during «exile». In article the author making an attempt to describes the most interesting editions among them.

Key words: *exile, edition, poems, story, collection, «Kobzar» museum.*

УДК 929Шевченко:343.264(092):021.9:378.4(477.46)

Григорій Голиш, Лариса Лисиця (Черкаси)

СУЧАСНІ ШЕВЧЕНКОЗНАВЧІ СТУДІЇ З ПРОБЛЕМИ ЖИТТЯ І ТВОРЧОСТІ ПОЕТА В ПЕРІОД ЗАСЛАННЯ У ФОНДАХ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ІМЕНІ М. МАКСИМОВИЧА ЧЕРКАСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ ІМЕНІ Б. ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

Запропоновано огляд сучасних шевченкознавчих досліджень з проблеми життя і творчості Т. Шевченка періоду заслання (1847–1857 рр.), які зберігаються у фондах наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Богдана Хмельницького. На основі текстуального аналізу вказаних наукових студій, автори дійшли висновку про домінування очевидної тенденції заміни традиційної, дещо одномірної й чорно-білої концепції образу Кобзаря на олюдненого Шевченка у всій його простоті й величі.

Ключові слова: *шевченкознавчі дослідження, заслання, чужина, монографія, стаття, бібліотечні фонди.*

Незважаючи на вражаючий масив шевченкознавчої літератури минулих років різних жанрів і змістово-тематичного наповнення, дослідницька скарбниця цього пріоритетного в національному та світовому літературознавстві наукового напряму дістає своє дедалі вагоміше поповнення й на сучасному етапі. Цьому значною мірою сприяло насамперед святкування шевченківських ювілеїв: 190-річчя (2004 р.) та особливо – 200-річчя (2014 р.) від дня народження національного пророка, а також 150-тих роковин його смерті (2011 р.). Доволі привабливою для шевченкознавців була і залишається тема життя й творчості Т. Шевченка в період його заслання (1847–1857 рр.). Цьогоріч звернення до цього тематичного сегменту актуалізується у зв'язку з відзначенням світовою духовною спільнотою 160-річчя повернення Т. Шевченка із заслання. Серед інших наукових студій вбачається злободенними і практично доцільними огляди бібліотечних фондів, які містять літературу зі вказаної проблематики.

Виходячи із зазначеного, метою запропонованої розвідки є на основі текстуального аналізу наукових джерел схарактеризувати

добірку сучасних шевченкознавчих досліджень з проблем періоду поетового заслання, які зберігаються у фондах наукової бібліотеки імені М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, і пропонуються для використання науковцям, викладачам, учням та студентам. Враховуючи обмежений формат цього повідомлення, огляду підлягатимуть лише ті дослідження, які побачили світ уже в нинішньому столітті. Принагідно слід зазначити, що запропонована презентація є лише певним віддзеркаленням тенденцій сучасного шевченкознавства в царині дослідження періоду заслання і аж ніяк не може претендувати на достатню репрезентативність з огляду на породжені об'єктивними обставинами труднощі поповнення фондів університетських бібліотек сучасною літературою.

На загал слід підкреслити, що хай на перший погляд і скромна колекція відповідних досліджень у нашій книгозбірні засвідчує дедалі зростаючу зацікавленість науковців гносеологічно привабливою темою Шевченкового заслання. Зокрема, звертає на себе увагу монографія П. Зайцева «Життя Шевченка», що побачила світ у 2004 р. як репринтне видання [6]. Це ґрунтовне дослідження комплексного характеру містить у своїй структурі й кілька розлогих розділів (9–12) про роки перебування поета на чужині. Автор зосереджується не лише на біографічних відомостях, але й пропонує доволі оригінальний аналіз творчості митця. Наратив супроводжується якісним ілюстративним рядом, що сприяє підвищенню його читанності.

Науково виважену хроніку основних подій життя й творчості Т. Шевченка в період заслання подає А. Смолка у одному із об'ємних розділів своєї книги [12]. Інформативну цінність цього видання значно посилює вміщений на його сторінках вичерпний перелік літературних та художніх творів митця. Фактичний матеріал подано в поєднанні із самозображеннями поета й художника та свідченнями сучасників.

На основі доволі оригінальної інтерпретації поетової спадщини доби заслання А. Градовський досліджує творчу еволюцію Т. Шевченка в контексті загальноєвропейського романтичного поступу [3]. Констатуючи творчий сплеск митця (попри нелюдські випробування) в перші три роки його заслання, дослідник бачить у Шевченковій поезії поглиблений психологічний самоаналіз і очевидні риси модерну. На думку вченого, український романтичний дискурс дістав у Шевченковому виконанні зовсім нове звучання, а семантика його віршів органічно поєднує як рефлективну, так і експресивну мови.

Певну суголосність вказаним узагальненням подибуємо й у дослідженнях К. Бусел [1]. Вона спробувала сформулювати концепцію романтичної особистості у «рольовій» ліриці Т. Шевченка періоду заслання. Ліричні героїні зображуються поетом у період найбільшої напруги їхніх страждань, а їх монологи глибоко виражають найінтимніші почуття. Для кожної з таких поезій, які, на думку дослідниці, є більше сугестивними, аніж медитативними, сюжетотворчим залишається суто романтичний конфлікт між мрією й дійсністю як головна причина маргіналізації персонажів. Відтак, сформульовано висновок, що за своїми жанрово-стилістичними та змістово-тематичними характеристиками ці ліричні твори стали новим явищем української романтичної поезії.

У іншій своїй статті К. Бусел переконливо доводить, що тема самотності як одна з провідних у ліричному світобаченні Кобзаря, стає домінантною саме в роки заслання [2]. Ліричний герой Т. Шевченка часом зневірюється в сенсі своєї творчої праці через неможливість її донесення до читача. Авторка порушує проблему творчості як катарсису, необхідного поетові на чужині вивільнення у віршах своїх думок і переживань. Втім літературознавець виявляє в поетовій творчості й мотиви стриманого оптимізму, базованого на вірі, що його вірші з часом таки достукаються до читацьких сердець.

Услід за В. Пахаренком, І. Дзюбою та О. Забужко екзистенційні та релігійні виміри поетичного дискурсу Т. Шевченка досліджує І. Лучишин [10]. Проаналізувавши поетичну спадщину Кобзаря періоду заслання, пов'язаного з певною онтологічною кризою його творчості, науковець виокремлює зокрема екзистенційні стани ліричного героя. Саме релігійно-філософське підґрунтя поетових творів на чужині і дає привід розглядати їх у руслі філософії екзистенціалізму. На думку авторки, поезія Т. Шевченка доби заслання «сформувала особливу естетику самотності, одиноцтва і розгорнула дискурс пошуку сенсу існування та подолання тотальної екзистенційної тривоги ліричним персонажем віршів» [10, 134]. У глобальному плані це розглядається як боротьба одиночної екзистенції за право на буття цілої нації.

Предметом дослідження у статті М. Ткачука стала суб'єктно-об'єктна сфера лірики Т. Шевченка [14]. Автор висловив припущення, що літературний геній вдавався до скомплікованих форм вираження авторської свідомості в поезії, застосовуючи викладові форми оповідача, розповідача, ліричного персонажа, автодієгетичного наратора, гетеродієгетичного наратора-усезнавця. При цьому вправно моделюється й суб'єктна сфера через показ взаємодії я – ти, я – інший, я – ми.

Чимало наукових студій присвячено оточенню Т. Шевченка на засланні. Так, Г. Зленко, залучивши епістолярні джерела, характеризує дружні зв'язки поета з штабс-капітаном К. І. Герном [7]. Про ще одного побратима поета, котрий підтримував його в тяжкі роки заслання – М. Лазаревського йдеться в розвідці М. Шудрі та О. Лазаревського [17].

Об'ємна стаття М. Соєгова присвячена темі зв'язків Т. Шевченка із туркменами Мангишлаку [13]. Відомо, що поет зацікавлено вивчав життя, побут, звичаї, пам'ятники матеріальної культури туркменів і казахів, і як підтвердження цього автор наводить низку відповідних фрагментів із щоденникових записів митця. При цьому висловлюється припущення, що Т. Шевченко, ймовірно, бодай на побутовому рівні володів туркменською мовою, позаяк із автохтонним населенням спілкувався без перекладача. Додатковим аргументом для такого твердження розглядається факт, що поетів щоденник рясніє туркменськими словами. У дослідженні знаходимо й цікаві факти спілкування опального поета із комендантом Новомосковського укріплення підполковником І. Усковим.

Своєрідні подорожні записки шевченківськими місцями у засланні за маршрутом Оренбург – Орськ – Аральське море – Актау – Форт-Шевченка запропонував читачам М. Хрієнко [16]. Його розвідка є багатобарвним описом всіх пам'ятних об'єктів у Закаспії, пов'язаних із Т. Шевченком. Текст супроводжується тематичними світлинами.

Ґрунтовним узагальненням національної шевченкіани з проблеми життя і творчості великого Кобзаря в період заслання стали відповідні статті фундаментального академічного видання «Шевченківська енциклопедія». Так, М. Корнійчук подає у своїй статті компактну й інформативно насичену інформацію про драматичний відтинок життя митця й на розлогій джерельній базі аналізує творчий доробок поета в цей період [8].

У названому виданні вміщено й розлогий сюжет О. Кухарука присвячений чи не найдраматичнішому в житті поета-мученика періоду солдатчини [9]. Дослідник не лише з'ясовує деталі військової служби Т. Шевченка, але й на мікрорівні подає деталі його тяжкого життя на чужині, реконструйовує розмаїту гаму взаємостосунків з друзями, однодумцями, тамтешніми офіцерами, представниками влади. Значною мірою саме перебування на тривалій солдатській службі, на думку автора, спричинило те, що «у творчості Шевченка рекрутчина і солдатчина є постійним мотивом, уособленням суспільної несправедливості, а офіцерство, за окремими винятками, є предметом презирства й осуду» [9, 888].

Не оминув тему Шевченкового заслання й класик сучасного літературознавства І. Дзюба. У своїй передмові до названої енциклопедії серед іншого вчений подає напрочуд всеохопну й глибоку панораму творчості поета на чужині [4]. Він підкреслює, що «у засланні Шевченко пережив і велику кризу (світоглядну, громадянську, етичну) і велике оновлення духу. Але він змінюючись, оновлюючись, новонароджуючись, залишався собою, і тому ми побачимо в його творчості за всієї плинності змісту, мотивів, характеру… те ж саме золоте осердя дум про свій народ, про гідність і долю людини, про право народу й людини на свободу й щастя, на життя у Божих заповідях» [4, 41].

У Шевченківській енциклопедії подибуємо безліч матеріалів, які прямо, дотично чи в контексті містять у своїй структурі аналіз творчості митця в період заслання. До таких, зокрема, належить ґрунтовна стаття Л. Ушкалова, в якій ідеться про гуманізм поета. Автор переконливо доводить, що гуманістичні мотиви творчості митця посилюються саме в період перебування на чужині [15].

Велика низка статей енциклопедії містить аналіз окремих творів поета, написаних ним у засланні. Для прикладу, С. Єрмоленко присвятила своє дослідження усебічній характеристиці побутово-етологічної поеми Т. Шевченка «Москалева криниця» [5]. Авторка наголошує на тому, що в цій та інших побутових поемах «Шевченко створив образ автора-розповідача, стилізованого під народного оповідача, який висловлюється в манері усної народної оповіді» [5, 329]. В. Смілянська піддає глибокому літературознавчому аналізу

ліро-епічну поему «Княжна», написану Шевченком 1847 р. у Орській фортеці [11]. Загалом, цей жанрово-тематичний ряд має перспективу вагомого продовження, позаяк Шевченківська енциклопедія містить чимало відповідних статей.

Підводячи підсумки викладеному вище, акцентуємо увагу на тому, що у фондах наукової бібліотеки імені М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького відклалася чимала колекція шевченкознавчих досліджень, присвячених проблемі життя і творчості Т. Шевченка у засланні (1847–1857 рр.). За видовою ознакою – це монографії, статті, матеріали конференцій, науково-популярні видання тощо. Авторами цих студій стали переважно представники філологічних наук, рідше – історики та педагоги. Вони можуть бути корисними не лише фахівцям, але й викладачам, студентам та учням, а також широкому читацькому загалу, кого цікавить життя і творчість великого літературного достойника.

Аналізуючи найбільш репрезентативні публікації з означеної проблематики, доходимо висновку про те, що сучасне шевченкознавство демонструє виразну тенденцію до розхитування традиційної, дещо одномірної й чорно-білої концепції образу Кобзаря, а натомість творить посутньо олюдненого Шевченка у всій його простоті і величі. Звернення до періоду поетового заслання якраз і створило для виконання цієї високошляхетної дослідницької місії щонайсприятливіші умови й рефлексії.

Джерела та література:

1. Бусел К. Маргінальність романтичної особистості у. «рольовій» ліриці Т. Шевченка періоду заслання / К. Бусел // Літературознавчі обрії : праці молодих учених. – К., 2006. – С. 165–168.

2. Бусел К. В. Проблема творчості як складова частина самотності у ліриці Шевченка періоду заслання / К. В. Бусел // Шевченкознавчі студії : збірник наукових праць. – К., 2005. – С. 16–20.

3. Градовський А. Модернізація українського романтичного дискурсу (період заслання / А. Градовський // Матеріали 34-ої Шевченківської конференції. – Черкаси, 2003. – Кн. 1. – С. 163–166.

4. Дзюба І. Довіку насущний / І. Дзюба // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – К., 2012. – Т. 1 : А-В. – С. 19–68.

5. Єрмоленко С. «Москалева криниця» / С. Єрмоленко // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – Київ, 2013. – Т. 4 : М-П. – С. 327–331.

6. Зайцев П. Життя Тараса Шевченка / П. Зайцев. – К. : Обереги, 2004. – 477 с.

7. Зленко Г. «Однісінька людина в усьому безлюдному краї»: розповідь літературного слідопита / Г. Зленко // Науковий світ. – 2008. – №3. – С. 14–15.

8. Корнійчук М. Заслання Шевченка / М. Корнійчук // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – К., 2012. – Т. 2 : Г-З. – С. 698–702.

9. Кухарук О. Солдатчина Шевченка / О. Кухарук // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – К., 2015. – Т. 5 : Пе-С. – С. 883–888.

10. Лучишин І. Екзистенційно-релігійна діалектика автора і героя в поезії Тараса Шевченка періоду заслання / І. Лучишин // Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка. – Тернопіль, 2014. – С. 126–135.

11. Смілянська В. «Княжна» / В. Смілянська // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – К., 2013. – Т. 3 : І-Л. – С. 409–412.

12. Смолка А. О. Т. Г. Шевченко : хроніка життя і творчості / А. О. Смолка. – Київ : ТОВ «Віп прінт», 2010. – 415 с.

13. Соегов М. Великий Кобзар среди туркмен / М. Соегов // Східний світ. – 2011. – №4. – С. 130–140.

14. Ткачук М. Автодієгетичного наратор у ліриці Тараса Шевченка періоду заслання / М. Ткачук // Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка. – Тернопіль, 2014. – С. 55–77.

15. Ушкалов Л. Гуманізм Шевченка / Л. Ушкалов // Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – К., 2012. – Т. 2 : Г-З. – С. 206–215.

16. Хрієнко М. Слідами Тараса Шевченка / М. Хрієнко // Народна творчість та етнологія. – 2015. – №4. – С. 91–99.

17. Шудря М. Побратими на небі / М. Шудря, О. Лазаревський // Пам'ять століть. – 2007. – №4-5. – С. 95–104.

Григорий Голыш, Лариса Лисица (Черкассы)

СОВРЕМЕННЫЕ ШЕВЧЕНКОВЕДЧЕСКИЕ СТУДИИ ПО ПРОБЛЕМЕ ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВА ПОЭТА В ПЕРИОД ССЫЛКИ В ФОНДАХ НАУЧНОЙ БИБЛИОТЕКИ ИМЕНИ М. МАКСИМОВИЧА ЧЕРКАССКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ Б. ХМЕЛЬНИЦКОГО

Предложен обзор современных шевченковедческих исследований по проблеме жизни и творчества Т. Шевченко периода ссылки (1847–1857 гг.), которые хранятся в фондах научной библиотеки имени М. Максимовича Черкасского национального университета имени Б. Хмельницкого. На основе текстуального анализа указанных научных студий, авторы сделали вывод о доминировании очевидной тенденции замены традиционной, несколько одномерной и черно-белой концепции образа Кобзаря на очеловеченного Шевченка во всей его простоте и величии.

Ключевые слова: *шевченковедческие исследования, ссылка, чужбина, монография, статья, библиотечные фонды.*

Grigory Golysh, Larysa Lisitsa (Cherkasy)

CURRENT SHEVCHENKO STUDIES ABOUT PROBLEMS IN LIFE AND IN HIS CREATIVE WORK DURING EXILE IN STORAGES OF KHMELNYTSKY NATIONAL UNIVERSITY IN CHERKASY

The author offers an overview on contemporary Shevchenko studies, which examine the problems in life and work of T. Shevchenko during the period of exile (1847–1857). Which are stored in funds of the scientific library named after M. Maksymovych (Bohdan Khmelnytsky National University, Cherkasy). On the basis of a textual analysis of the relevant scientific studies, the authors came to a conclusion about the dominance of the obvious tendency of one-dimensional, black and white conception of changing image of Kobzar on humanized Shevchenko in all its simplicity and greatness.

Key words: *Shevchenko studies, exile, foreign language, monograph, article, library collections.*

ПЕРІОД ЗАСЛАННЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА В СУЧАСНОМУ ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВІ

УДК 821.161.2:82-992Щоденник7Шевченко

Євгенія Лебідь-Гребенюк (Київ)

МЕТАТЕКСТ «ЖУРНАЛУ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У дослідженні проаналізовано метатекстову природу щоденника Т. Шевченка. Поняття «метатекст» використовується у роботі стосовно окремих елементів у структурі твору, позначених певною «вторинністю» стосовно основного тексту, які виконують у ньому різноманітні функції (комунікативну, апелятивну, сюжетоутворюючу). У щоденнику Шевченка виокремлено такі різновиди метатекстуальних елементів (авторських вставок у текст): «рамкове зображення», конструкція «текст у тексті», звертання, риторичні запитання, анонсування, дистанційований опис, критичний коментар, зображення творчого процесу тощо.

Ключові слова: *текст, метатекст, автор, рецепієнт, травелог.*

Винятковою особливістю композиції щоденника серед інших зразків літератури є «неоднорідність» [4, 16], гетерогенність його жанрової природи. На функціонування різних жанрових форм у тексті «Журналу» звертали увагу Н. Крутікова, Б. Рубчак, І. Дзюба, Л. Ушкалов, називаючи їх «міні новелами» [6, 518], «піджанрами» [15, 74], «обрамованими текстами» [15, 74]. Б. Рубчак виокремлює у структурі щоденника Шевченка такі мікрожанри: спогад, «ліричний відступ», анекдот, «фейлетон», подорожній нарис, літературний портрет, оповідання, ескіз повісті, політичний трактат, рецензія, есей [15, 74]. Традиційним засобом для введення іншого тексту у текст щоденника Шевченка є композиційна рамка, однак такі «обрамовані» вставки «квазі самостійні», «еластичні» і залежні від контексту [15, 74].

Ще одним різновидом вставного тексту є зображення сновидінь, що пов'язані зі спогадами – про минуле, знайомих, почуттями до жінки. Своєрідне тлумачення семантики сновидінь у «Журналі»

знаходимо у статті Т. Бовсунівської, у якій авторка визначає сон і як засіб відсторонення від дійсності, і як засіб її творення – «її проект» [5, 6]. Щоправда, дещо сумнівно виглядає інтерпретація сталого словосполучення у тексті – «сон праведника» (у записах 29 липня, 9 вересня 1857 та 22 березня 1858 років); дослідниця явно перебільшує і переобтяжує його сенс, надаючи тривіальному виразу значення концепту, називаючи його «лейтмотивом» щоденника, який «акумулює авторську іронію й відсторонення від спотвореного світу» [5, 5-6].

Проте структура «тексту в тексті» у «Журналі» не вичерпується лише жанровою гетерогенністю. «Текст у тексті» – складна риторична побудова, при якій «відмінність у кодуванні різних частин твору стає виявленим фактором авторської побудови і читацького сприйняття тексту» [8, 13]. Генерування нових смислів у безперервній оповіді відбувається завдяки переходу від «однієї системи семіотичного осмислення тексту до іншої на якомусь внутрішньому структурному рівні» [8, 13]. Відтак, «текст у тексті» в щоденнику Шевченка це інтертекстуальні та метатекстуальні вставки. Інтертекст – «чужий» текст (цитований відкрито або алюзивно присутній у структурі твору) – пісні, вірші інших поетів, записи друзів і знайомих. Потрібно одразу відзначити вміння Шевченка використовувати запозичений текст, коли власна думка продовжується / доповнюється інтертекстовою вставкою.

Найбільший за обсягом та органічно вписаний у загальний текст щоденника Шевченка, безумовно, травелог. Травелог – жанр або оповідна форма, опис подорожі із замальовками, враженнями і рефлексіями; це завжди вихід за межі буденного, звичного, традиційно-усталеного. Жанр подорожі має багато спільного із жанром щоденника: обидва побудовані за хронологічним принципом, можуть передавати як враження автора, так і об'єктивний опис реальності. В українській літературі травелог (або подорож, «ходіння») має давню традицію. Здебільшого, це розповідь про паломництво християнина по святим місцям. Серед класичних зразків жанру – «Житіє і ходіння Даниїла, Руської землі ігумена», подорожі Арсенія Солунського та Іполита Вишенського, «*Перегринація*» Варлаама *Ліницького*, «Мандри святими місцями Сходу з 1723 по

1747 рік» Василя Григоровича-Барського та ін. У давній літературі тексти-травелоги приваблюють увагу реципієнта розповіддю про подорож, що «навчає, повчає, розважає, надихає» [13, 210] водночас. У новій українській літературі (у текстах П. Куліша, Т. Шевченка) травелог став органічною (але не обов'язковою) частиною щоденника. На українських теренах побутування травелогу досліджували Я. Цимбал, Ю. Полєжаєв, Л. Божко, у світовому літературознавстві – Д. Ліхачов, Ю. Лотман, П. Ф'юзел, П. Адамс, Б. Корте.

Щоденник Шевченка, розпочатий у Новопетровському укріпленні, завершується в Петербурзі – це своєрідне обрамлення тексту, всередені якого міститься травелог – подорож-повернення із заслання. «Живописное, спокойное и дешевое путешествие Волгою» [19, 66] триває з 5 серпня 1857 по 27 березня 1858 через такі міста – Астрахань, Саратов, Самара, Симбірск, Казань, Нижній Новгород, Владимир, Москва – про кожне місто поет лишив яскраві, різноманітні подорожні записи з описом культурних пам'яток, архітектури, місцевого населення тощо. Відтак, щоденник «стає подорожнім нотатником, все ще високолітературним, з живими, влучними спостереженнями міст, краєвиду й людей та метафоричними перевтіленнями цих спостережень у світ мови. Ця частина дуже нагадує літературні «подорожні нариси», що були модні в вісімнадцятому і першій половині дев'ятнадцятого сторіч» [15, 71].

Ця подорож має і певний метафізичний вимір – перехід із неволі до свободи. Для Шевченка це лімінальний період серйозних життєвих трансформацій, він сам підкреслює, як важко дається йому зміна статусу (до прикладу, запис 28 серпня під впливом прихильного, навіть сердечного ставлення родини купця Олександра Сапожникова, він запише: «…я от избытка восторга не знаю, что с собою делать, и, разумеется, только бегаю взад и вперед по палубе, как школьник, вырвавшийся из школы. Теперь только я сознаю отвратительное влияние десятилетнего уничижения. Теперь только я вполне чувствую, как глубоко во мне засела казарма со всеми ее унизительными подробностями. И такой быстрый и неожиданный контраст мне не дает еще войти в себя. Простое человеческое обращение со мною теперь мне кажется чем-то сверхъестественным, невероятным» [19, 88].

Подорожній дискурс Шевченка вцілому емоційний і мальовничий, іноді окремими описами наближається до документального травелогу із доволі сухим стилем викладу: «Берега Волги более и более изменяются, принимают вид однообразный и суровый. Плоские возвышенности правого берега покрыты лесом, большею частию дубовым. Кое-где изредка блестят белые стволы берез и серые матовые стволы осины. Древесный лист заметно желтеет. Температура воздуха изменяется, холодеет» [19, 93]. Травелог органічно входить у структуру щоденника, маючи із ним багато спільних жанрових ознак, зокрема: хронологічну послідовність оповіді, суб'єктивність у відборі подій і вражень для записів (змістовно-композиційний і стилістичний ресурс має персонально-особистісний вимір), значна міра художності. У тексті Шевченка можемо виокремити ще одну рису травелогу як розповідної форми: нотатки про місця перебування, описи людей, особисті враження. Подорожнім нотаткам поета властиві структуровані, змістовно і стилістично вивірені розповіді, лаконічні та живописні описи місць перебування, створені у щоденниковому форматі, а, отже, під безпосереднім враженням, що свідчить не лише про різнобічність знань автора, але й про його спостережливість. Експлікація пейзажів крізь призму авторського бачення супроводжується цікавими деталями та історичними або фольклорними екскурсами. Шевченко не раз зазначає у своєму травелозі, що доволі часто дивиться на світ очима живописця, він бачить те, що для багатьох лишається поза увагою: у звичних речах – елементи композиції, із багатьох деталей цілісну картину: «За домом и садом Сапожникова видны вдали лачуги. Я как живописец люблю шляться по этим грязным живописным закоулкам, но как человек, искренно любящий человека, я перед домом миллионера сделал налево кругом и вскоре очутился в центре города» [19, 79]. Досвід художника впливає на його творчість, оскільки майже кожна рецепція ним довколишнього проходить крізь призму минулого. Однак, поет гордий тим, що роки заслання не спотворили його душі [19, 23] і не зашкодили його естетичному сприйняттю: «На человека, прозябавшего, как я, семь лет в нагой пустыне, всякий, даже богоспасаемый город Белебей (самый ничтожный городишка Оренбургской губернии), должен бы был сделать приятное впечатление. Со мной случилося не так. Стало быть,

я не совсем еще одичал. Это хорошо» [19, 78]. Саме завдяки тонкому світовідчуттю митець створює перед читачем експлікації картин, сповнені досконало-неповторних художніх деталей, як от помічений ще Б. Рубчаком «короткий ескіз про дітей, що їх Шевченко принагідно зустрів на вулиці. Визначна риса цього тексту – максимально точне бачення, а при тому якась справжня, не «задушевна», а поетично автентична, атмосфера, що нагадує «Вільгельма Майстера» чи ранні малюнки Пікассо» [15, 76]. «Между прочей публикой встретил я на бульваре детей – три девочки и мальчик. Прехорошенькие и резвые дети. Костюм их показался и странным и жалким. На девочках были какие-то коротенькие легенькие дырявые мантильки, дворянско-немецкого покроя. Ручонки нагие, и почти босиком. На мальчике поярковая серая шляпа с пером, мантилька такая же, как и на девочках, а башмаки еще хуже. Вообще показались мне они похожими на труппу младенцев-комедиантов» [19, 113].

Важливо, що Шевченко не просто описує місця свого перебування, а вдається до оціночних суджень із негативною конотацією, особливо це видно на «майстерно виконаному, своєрідно експресіоністичному описі міста Астрахані» [15, 76]: «Астрахань – это остров, омываемый одним из протоков Волги, перерезанный рядом вонючих болот, называемых рекою Кутумом <...>. Всю эту огромную безобразную серую кучу мусору венчают зубчатые белые стены Кремля и стройный великолепный пятиглавый собор московской архитектуры 17-го столетия» [19, 77]. Ще більшої зневаги і негативу сповнена розповідь про «живописные грязные Чебоксары» [19, 102]: «Ничтожный, но картинный городок. Если не больше, так по крайней мере на половину будет в нем домов и церквей. И все старинномосковской архитектуры. Для кого и для чего они построены? Для чувашей?» [19, 102].

Порівняймо із описом українського села у поемі «Княжна»: «*Село! І серце одпочине: / Село на нашій Україні – / Неначе писанка, село. / Зеленим гаєм поросло. // Цвітуть сади, біліють хати, / <...> кругом / Широколистії тополі, / А там і ліс, і ліс, і поле, / І сині гори за Дніпром. / Сам Бог витає над селом*» [18, 26]. Це не просто «розбіжність культурних кодів» [17, 29], у тексті щоденника присутня імпліцитна компаративістика, «коли опис культури, що спостерігається, здійснюється за допомогою кодів власного культурного середовища» [17, 29].

Як слушно зазначає А. Полонський, «кожен оповідач, що розповідає про здійснену подорож, безумовно, по-своєму відкриває світ, оскільки «когнітивний ключ» унікальний: він залежить від цілей пізнання дійсності, а також від самобутнього культурного досвіду людини <...>. Автор травелога описує свою подорож, «пропускаючи» її через власну систему цінностей» [13, 209]. Шевченко одразу ж прагне зрозуміти причину такого занепаду російських міст, а знайшовши, – ділиться із читачем: «Где же причина этой нищеты (наружной) и отвратительной грязи (тоже наружной) и, вероятно, внутренней? Где эта причина? В армяно-татарско-калмыцком народонаселении или в другой какой политическо-экономической пружине? Последнее вероятнее» [19, 77-78].

Також письменник вдається до більш або менш емоційного опису місцевого населення, яке йому трапляється під час подорожі. Травелог стає для нього зручною формою «безпосередньої фіксації вражень <...>, універсальною матрицею осягнення «іншого», створення і утвердження «образу іншого» [10, 112]. У Шевченка опис жителів Астрахані, яких він зустрів на набережній, аналітичний і колоритний: «Женщины здешние ненатурально белы и преимущественно чахоточны. Мужчины вообще в белых фуражках с кокардою, не исключая и мужчин гражданского ведомства. Непонятная любовь к ливрее. Нередко попадаются львы и львицы, эти повсеместные плотоядные не климатизируются <...>. Плебейская же физиономия калмыка и татарина здесь редко покажется, ее место на *исадах* и в грязных переулках. Всматриваясь пристальнее <...> я нахожу в ней прямодушное, кроткое выражение. И эта прекрасная черта благородит этот некрасивый тип <...>. Мне понравились эти родоначальники монгольского племени» [17, 82] (запис від 10 серпня 1857).

У «Журналі» Шевченка травелог виконує організуючу, структуруючу роль, хоча й лінійність нарації частково переривається авторськими вставними конструкціями. Дослідниця О. Мамуркіна розмежовує поняття подорожі звичайної і подорожі літературної. Останню, на думку дослідниці, відрізняє можливість не просто описувати місця перебування, а й дооснажувати ці розповіді додатковими роздумами на різні теми. У тексті щоденника своєрідні відступи, дигресії («відхилення від основної теми певного наративу, запровадження оповідей,

пов'язаних із нею опосередковано або автономних» [7, 278]) значно пожвавлюють, доповнюють і урізноманітнюють оповідь. Травелог Шевченка - це не жанровий інваріант у щоденниковій формі, а одна із наративних стратегій у конструюванні літературного твору, спосіб ведення оповіді, організації подій, який поет обрав на час подорожі-повернення із заслання. Для розповіді Шевченка характерний своєрідний «переклад» однієї культури на мову іншої» [17, 29], синтез у розповіді бінарних елементів «свій-чужий».

Метатекстовий коментар у «Журналі» – це роздуми (автокоментарі) Шевченка про написання або редагування власних текстів, у них – «автор є поза зображеним (і створеним ним) світом. Він осмислює увесь цей світ із вищих і якісно відмінних позицій» [3, 286]. Серед різновидів метатекстуального втручання у тексті щоденника – автометаописання, риторичні питання, нараторські ремарки тощо. Метатекстові елементи у структурі тексту, які містять у собі інформацію про сам текст – це «міркування про правила побудови тексту» [9, 434]; вони розкривають історію його створення та є результатом прагнення до самоописання будь-якої системи [8, 6].

У творі Т. Шевченка метатекстуальні елементи, як переконуємося, здатні нести різне семантичне навантаження: вони посилюють увагу до певних фрагментів тексту, створюють прологи до інтертекстуального тексту, передають авторське ставлення до вставного фрагменту та ін. А. Вежбицька у своїй праці «Метатекст у тексті» визначає авторський монологічний текст як «двотекст», що складається «із висловлювання про предмет і висловлювання про саме висловлювання»: «у свідомості слухача виникає двоголосний текст. Не діалог, а двоголосся, відтворювана послідовність пропозицій відправника і власний коментар. Це не текст, а двотекст. Коментатором тексту може бути й сам автор» [1, 403]. Функція такого метатексту – увиразнення «семантичного візерунку основного тексту, з'єднують різні його елементи, підсилюють загальне звучання» [1, 421]. Саме у метатекстових фрагментах найкраще видно авторську техніку Т. Шевченка, його майстерність ведення оповіді, вміння «вести» читача по тексту, не інформуючи про це. Слушною, на нашу думку, є теза М. Бахтіна про «діалогічну активність» [2, 185], яка дає письменнику право на повну «маніфестацію (в іманентному розвитку), автодемаскацію і

самооцінку» [2, 185], тобто на самоосмислення власної творчості. У метатекстових частинах знакова природа щоденника як літературного твору «подвійна у своїй основі: з одного боку текст удає з себе саму реальність <...>. З іншого, він постійно нагадує, що він чиєсь творіння і щось означає» [8, 15]. Наприклад, записи Шевченка на зразок: «А писать все-таки не о чем. А сатана так и шепчет на ухо: «Пиши, что ни попало, ври, сколько душе угодно. Кто тебя станет поверять. И в шканечных журналах врут, а в таком, в домашнем, и Бог велел» [19, 12].

Виникає потреба у розмежуванні мета тексту, і метатекстуальної функції інтертексту. Для читача, який визначив певний фрагмент тексту як посилання на інший текст (зрозуміло, що таке розпізнавання може і не відбутися), завжди існує альтернатива: або продовжувати читання, вважаючи, що цей фрагмент нічим не вирізняється з-поміж інших фрагментів даного тексту і є обмеженою частиною його структури, або – для більш глибокого розуміння тексту – звернутися до тексту-джерела, завдяки якому визначений фрагмент у системі досліджуваного тексту виступає як зміщений. Для розрізнення цього фрагменту необхідно фіксувати актуальний зв'язок із текстом-джерелом, тобто визначити тлумачення розпізнаного фрагменту за допомогою передтексту, який виступає по відношенню до цього фрагменту у метатекстовій функції.

Таким чином, інтертекстуальне відношення є одночасно і конструкцією «текст у тексті», і конструкцією «текст про текст», тобто метатекст. Мета окремих алюзій у щоденнику Шевченка – організувати запозичені елементи таким чином, щоб вони утворювали ланки сполучення семантико-композиційної структури нового тексту.

Джерела та література:

1. Вежбицкая А. Метатекст в тексте / А. Вежбицкая // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. VIII : Лингвистика текста. – М., 1978.

2. Бахтин М. М. Вопросы литературы и эстетики. Исследования разных лет / М. М. Бахтин. – М. : Худож. лит., 1975.

3. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М. : Искусство, 1986.

4. Бондар Ю. В. Жанрова гетерогенність щоденникового тексту П. Куліша / Ю. В. Бондар // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Філологічні науки. – 2013. – № 22. – С. 76–82.

5. Бовсунівська Т. Онірична поетика «Дневника» Тараса Шевченка / Т. Бовсунівська // Дивослово. – 2003. – № 3 (553).

6. Історія української літератури: у 12 т. – Т. 4 : Тарас Шевченко. – К., 2014.

7. Літературознавча енциклопедія: У двох томах / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. – Т. 1. – К., 2007. – 608 с.

8. Лотман Ю. М. Текст в тексте / Ю. М. Лотман // Труды по знаковым системам. Тарту : Изд-во Тартусского гос. ун-та, 1981. – Вып. 567 : Труды по знаковым системам. – Т. XIV.

9. Лотман Ю. Роман в стихах Пушкина «Евгений Онегин». Спецкурс. Вводные лекции в изучение текста (1975) / Ю. М. Лотман // Пушкин [науч. изд. / ред. А. Ю. Балакин, О. Н. Нечипуренко, Н. Г. Николаюк]. – СПб. : Искусство, 2003.

10. Мамуркина О. В. Травелог в русской литературной традиции: стратегия текстопорождения / О. В. Мамуркина // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – Тамбов : Грамота, 2013. – №9(27): в 2-х ч. – Ч. II. – С. 110–113.

11. Мамуркина О. В. Травелог в русской литературе XVIII – нач. XIX в.: трансформация эстетической парадигмы / О. В. Мамуркина // «В мире науки и искусства: вопросы филологии, искусствоведения и культурологии»: материалы XXV международной заочной научно-практической конференции (08 июля 2013 г.). – Новосибирск, 2013. – С. 199–205.

12. Николаенко О. Н. К вопросу о становлении жанра травелога в литературе XVI – XVII вв. субъективное начало в «статейных списках» Д. Лихачёва / О. Н. Николаенко // Вестник Томского государственного университета. – 2014. – № 379. – С. 24–27.

13. Полонский А. В. Травелог и его место в современной журналистике [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://eprints.tversu.ru/5356/1/Вестник_ТвГУ._Серия_Филология._2015.__1._С._207-215.pdf

14. Римар Н. Ю. Наративні стратегії художнього розповідання: теоретико-методологічний аналіз / Н. Ю. Римар // Науковий вісник

Міжнародного гуманітарного університету. Сер. : Філологія. – 2014. – № 10. – Т. 1. – С. 70–73.

15. Рубчак Б. Живописаний Шевченко («Журнал» як текст) / Б. Рубчак // Світи Тараса Шевченка: Збірник статей до 175-річчя з дня народження поета / ЗНТШ: Філологічна секція. – Т. 214. – Нью Йорк, 1991. – С. 65–90.

16. Тесля А. А. Документальная проза: проблема и история жанров / А.А. Тесля // Ученые заметки ТОГУ. – Т. 3. – № 1. – 2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http:///media/ejournal/articles/2012/TGU_3_02.pdf.

17. Троицкий Ю. Л. Историческая компаративистика: эпистемология и наррация / Ю. Л. Троицкий // Narratorium: междисциплинарный журнал. – 2011. – № 1–2 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: // ecsocman.hse.ru/data/2012/11/20/1251380674/3.pdf.

18. Шевченко Тарас. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Т. Г. Шевченко / Редкол.: М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2: Поезія 1847–1861. – 2003. – 784 с.

19. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів: у 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К., 2003. – Т.5. : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский», записи народної творчості. – 496 с.

Евгения Лебедь-Гребенюк (Киев)

МЕТАТЕКСТ В «ЖУРНАЛЕ» ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

Статья посвящена исследованию метатекста дневника Тараса Шевченко. Термин «метатекст» в работе базируется на его интерпретации Ю. Лотманом, М. Бахтиным, А. Поповичем, С. Кинсером и др. Авторское понимание термина – это текст (или его элемент), который имеет «вторичную» семантику, относительно основного текста, в зависимости от их тем и образов, и развивает свои коммуникативные возможности. Исследование также посвящено метатекстуальным элементам в дневнике Т. Шевченко, как сложной и многоуровневой конструкции (авторские интродукции, автоописание, интерпретации, экзегеза и критический анализ собственных текстов, критический комментарий и т. д.).

Ключевые слова: *текст, метатекст, автор, реципиент, травелог.*

Yevheniia Lebid-Hrebeniuk (Kyiv)

METATEXT IN THE TARAS SHEVCHENKO'S DIARY

The article is devoted to research of metatext of Taras Shevchenko's diary. The «metatext» term suggested in theses is based on synthesis of several methodologies above all proposed in works of Y. Lotman, M. Bahtin, A. Popovich, S. Kinser and others. The author's understanding of the concept is a text (or its element), which has «secondary» semantics relatively to the basic (main) text, depending on their themes and images, and develops its communicative possibilities. The investigation deals with metatextual elements in T. Shevchenko's diary, which devised the character and arranged multilevel construction (author's insertions; autometadescription, which includes author's interpretations, exegesis and critical analyses of own poetical texts; critical commentary and so forth).

Key words: *text, metatext, author, recipient, travelogue.*

УДК 82-94:82.09 + 94(477.4)
Валентина Нестеренко (Черкаси)

ЗАПИСИ ЩОДЕННИКА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА ПЕРІОДУ ЗАСЛАННЯ: ДУШЕВНИЙ СТАН ТА ТВОРЧІ ПЛАНИ

Досліджено душевний стан Тараса Шевченка в останні місяці його перебування на засланні, його роздуми про життя після звільнення та подальшу мистецьку діяльність за записами Щоденника під час перебування в Новопетрівському укріпленні (з 12 червня по 29 липня 1857 року).

Ключові слова: *Щоденник, заслання, неволя, віра, надія, звільнення, чекання, байдужість, покликання, гравюра, сатира, мистецтво.*

Журнал (Щоденник) був для Тараса Григоровича Шевченка розрадою, втіхою і підтримкою в дуже складний час очікування такого бажаного визволення від солдатчини та заслання. Це – глибоко інтимний документ, який в значній мірі передає його душевний стан в останні майже півтора місяці перебування в неволі, ставлення до подій і до оточення: друзів, ворогів, просто знайомих, тих, хто листувався з ним, сприяв його звільненню. Тут же є дуже серйозні роздуми про майбутнє життя та мистецьку діяльність.

Щоденні записи допомагали Шевченкові глибше усвідомити й висловити свої думки, якнайповніше, з численними подробицями зберегти в пам'яті окремі події та епізоди невільницького життя. З одного боку, це задушевна та правдива бесіда автора з самим собою, а з другого – ці записи, за задумом автора, могли прочитати і його друзі.

Вже на перших сторінках Щоденника окреслюється його «формат»: це буде не так фіксація зовнішніх подій (хоч усі вони будуть старанно занотовані), як нагода поміркувати про них, дати вихід наболілим думкам, осмислити десятиліття примарного життя в неволі й уявити своє місце в очікуваному житті вільному, творчому [2]. Переступаючи цей рубіж, Шевченко мовби робить ревізію своєї душі й сам собі дивується: «Странно еще вот что. Все это неисповедимое горе, все роды унижения и поругания прошли, как будто не касаясь меня. Малейшего следа не оставили по себе. Опыт, говорят, есть лучший наш учитель. Но горький опыт прошел мимо меня

невидимкою. Мне кажется, что я точно тот же, что был и десять лет назад. Ни одна черта в моем внутреннем образе не изменилась. Хорошо ли это? Хорошо. По крайней мере, мне так кажется. И я от глубины души благодарю моего Всемогущего Создателя, что он не допустил ужасному опыту коснуться своими железными когтями моих убеждений, моих младенческих светлых верований. Некоторые вещи просветлели, округлились, приняли более естественный размер и образ. Но это следствие невозмутимо летящего старика Сатурна, а никак не следствие горького опыта» [6, 22].

Реальна надія на звільнення додала поетові нових сил, з'явилось бажання працювати, і він із піднесенням немов починав нове життя, яке і хотів закарбувати день за днем. Т. Шевченко досить обдумано підійшов до цієї справи: він запасся перами і в середу 12 червня 1857 року ретельно обрізав аркуші паперу, зшив «пеструю», «памятную книгу», зломивши при цьому ножик. І саме описом цієї події він розпочав свій перший запис. Далі зазначив своє місце перебування (в киргизькому степу, в Новопетровському форті), представив себе письменною людиною і розповів можливості придбання в цьому краї нового такого потрібного ножичка. І тут вперше проявляються ті прекрасні риси характеру поета, які йому були завжди притаманні – тонка іронія, безкорисливість, вміння зрозуміти і пробачити тих, хто не здатен виконати потрібне замовлення: «Но Бог с ним – и с укреплением, и с ножом, и с маркитантом; скоро, даст Бог, вырвуся я из этой безграничной тюрьмы» [6, 11].

У цьому останньому реченні розкривається його душевний стан тих днів: нестримне бажання і надія на звільнення в найближчий час. Про це йдеться і в листі Т. Шевченка до М. Лазаревського від 1 липня 1857 року: «Прочитавши твоє письмо, я перелицював свою дорогу в столицю… того ж дня упакував свою мізерію, книги тощо, купив полог од комарів волжских, зшив із шести листов паперу тетрадь для подорожнього журнала і сів над морем ждать погоди, та й досі жду, мій друже єдиний. І Бог його святий знає, коли я дождуся тієї доброї погоди? Полог вже у мене вкрали, тетрадь, що приготовив для дороги, всю до листочка списав *местными впечатлениями*, а из Оренбурга ни слуху ни духу… Молю милосердого Бога, щоб оце було послідне письмо до тебе із цього проклятого укрепления» [7, 133].

Щоденник – це не тільки розмова поета з самим собою, не тільки записи для себе і близьких друзів, але й спроба поглянути на важкі роки заслання, проаналізувати їх і підвести під ними риску, пробачити кривдників. А також почати нове життя, наче з чистого аркуша, щоб те жахливе, що було, не висіло важким тягарем і не повертало у прірву сумних спогадів: «Одно воспоминание о прошедшем и виденном в продолжение этого времени приводит меня в трепет. А что же было бы, если бы я записал эту мрачную декорацию и бездушных грубых лицедеев, с которыми мне привелось разыгрывать эту мрачную монотонную десятилетнюю драму? Мимо, пройдем мимо, минувшее мое, моя коварная память! Не возмутим сердца любящего друга недостойным воспоминанием, забудем и простим темных мучителей наших… Обратимся к светлому и тихому, как наш украинский осенний вечер, и запишем все виденное и слышанное и все, что сердце продиктует» [6, 12].

Водночас така щоденна фіксація подій мала й іншу мету, хоча автор запевняє, що найголовніше завдання Щоденника – розвіяти таке важке чекання, яке невідомо коли мало закінчитись. Справжнє призначення Щоденника – не тільки для записування, а саме для писання [1, 33].

Шевченко сам підтверджує це: «А писать охота страшная. И перья есть очиненные» [6, 12], «Как инструмент виртуозу, как кисть живописцу, так литератору необходимо ежедневное упражнение пера [6, 14], «Но слава Богу, что у меня есть этот неоцененный документ; значит, у меня есть канва, по которой я могу выводить самые прихотливые, самые затейливые арабески» [6, 26].

Чи скоро? – питання, що постійно було в думках поета. Він одної хвилини радий би був перелетіти до України, побачити свою родину, своїх старих добрих друзів. А тут - урядові папери, без яких не було можливості покинути Новопетровське укріплення, не приходили. Поет пильно очікував доставку кожної пошти, і за кожним разом, як вона не привозила нічого для нього, впадав у смуток, міг думати тільки про звільнення та повернення: «Свобода и дорога меня совершенно поглотили» [6, 17], «Опять тоска и бесконечное ожидание. Неужели от 16 апреля до сих пор не могли сделать в корпусном штабе насчет меня распоряжения? Холодные, равнодушные тираны!» [6, 18],

«С недавнего времени мне начали грезиться во сне знакомые, давно не виданные предметы. Скоро ли увижу все это я наяву?» [6, 18], «Грустно, невыразимо грустно. В продолжение ночи я не мог заснуть; меня грызла и гоняла, как на корде, вокруг огорода самая свирепая тоска» [6, 46], «Тяжело, невыразимо тяжело! Я одурею, наконец, от этого бесконечного ожидания» [6, 18], «Дождусь ли я этой хромой волшебницы свободы?» [6, 22].

Та все одно Шевченко вірить у своє звільнення найближчим часом. І ця віра додає йому сил перетерпіти кривду: «На сердце страшная тоска, а я себя шуточками спотешаю. А все это делает со мною ветреница надежда. Не вешаться же и в самом деле из-за какого-нибудь пьяницы отца-командира и достойного секретаря его» [6, 31], «А если, паче чаяния, привезет эту ленивую колдунью свободу? О, какая радостная, какая светлая перспектива! Иду в укрепление и, на всякий случай, упакую в *чувал* (торба) мою мизерию, авось либо и совершится» [6, 30], «Но почему же не верить мне, что я хотя к зиме, но непременно буду в Петербурге? Увижу милые моему сердцу лица, увижу мою прекрасную Академию, Эрмитаж, еще мною не виденный, услышу волшебницу оперу. О как сладко, как невыразимо сладко веровать в это прекрасное будущее. Я был бы равнодушный, холодный атеист, если бы не верил в этого прекрасного бога, в эту очаровательную надежду» [6, 27].

Але крім надії і чекання була ще й ненависна поетові солдатчина і муштра: «Неужели и это еще не в последний раз меня выведут на площадь, как бессловесное животное напоказ? Позор и унижение! Трудно, тяжело, невозможно заглушить в себе всякое человеческое достоинство, стать навытяжку, слушать команды и двигаться, как бездушная машина» [6, 19].

Саме це було особливо важким поетові, який навіть у дитинстві ніколи не цікавився військовими вправами, а більш того – відчував до них антипатію: «И нужно же было коварной судьбе моей так ядовито, злобно посмеяться надо мною, толкнув меня в самый вонючий осадок этого христолюбивого сословия. Если бы я был изверг, кровопийца, то и тогда для меня удачнее казни нельзя было бы придумать, как сослав меня в Отдельный Оренбургский корпус солдатом. Вот где причина моих невыразимых страданий. И ко всему этому мне еще

запрещено рисовать. Отнято благородней[шу]ю часть моего бедного существования. Трибунал под председательством самого сатаны не мог бы произнести такого холодного, нечеловеческого приговора. А бездушные исполнители приговора исполнили его с возмутительною точностию» [6, 19-20].

Тут же Шевченко роздумує і про те, чому йому не давали вислуги, про своє небажання вислужитись і долучитись до цього стану, а також пояснює причину: «Вторая, и не менее важная причина моего неповышения. Бездушному сатрапу и наперснику царя пригрезилось, что я освобожден от крепостного состояния и воспитан на счет царя, и в знак благодарности нарисовал карикатуру своего благодетеля. Так пускай, дескать, казнится неблагодарный. Откуда эта нелепая басня – не знаю» [6, 20]. Згадує, якими страшними були всі ці роки, коли він мусив заховати усі людські почуття і стати бездушним автоматом, щоб витримати весь жах такого існування.

«Ожидание вообще очень томительно; но каково же было Шевченку ждать свободы, свиданья с родиной, с друзьями, ждать выхода из своего, почти арестантскаго, положения! Он не мог ничего ни рисовать, ни сочинять, потому что подавленное нетерпением воображение отказывалось создавать и служить поэту, и онъ начал, для сокращения времени, писать дневник, требовавший почти механических занятий… Этот перечень ежедневных событий, мыслей и ощущений Шевченка, не предназначавшийся вовсе для печати… вполне раскрывает нам душу поэта – благородную, мужественную, любящую душу, с ея порывами, стремлениями, идеалами. По нем мы близко знакомимся с этою простой, сильной, истинно-художественною натурой, с этой глубоко-печальной, но поучительной, геройски выдержанною жизнью. В нем же хранится доказательство светлаго, наблюдательнаго, часто глубокаго ума поэта, его вернаго понимания природы, искусства, человека, родины и самого себя», – так відчув і описав душевний стан поета його перший біограф В. Маслов [3, 35].

Майже у кожному записі можна бачити самого Тараса Шевченка, відчути його душевний стан тих останніх невольничих днів, який він інколи розкриває, а здебільшого намагається приховати то за легкою іронією, то за описами своїх снів. Тут є дуже відверті роздуми про по-

дальше життя після звільнення і головне – про мистецьку діяльність. Шевченко складає цілу програму своєї майбутньої роботи і накреслює головні пріоритети. Саме це свідчить про цілеспрямованість, практичність, вміння оцінювати свої можливості та шляхи їх здійснення.

«Материальное свое существование я предполагаю устроить так, разумеется, с помощию друзей моих. О живописи мне теперь и думать нечего. Это было бы похоже на веру, что на вербе вырастут груши. Я и прежде не был даже и посредственным живописцем. А теперь и подавно. Десять лет неупражнения в состоянии сделать и из великого виртуоза самого обыкновенного кабашного балалаешника. Следовательно, о живописи мне и думать нечего» [6, 27]. Так критично оцінює він свій мистецький хист. І вирішує повністю присвятити себе гравюрі акватинта, а в проміжках робити малюнки сепією з відомих живописних творів та малюнки для естампів. Навіть визначає термін для оволодіння цим заняттям – два роки.

Але необхідно зазначити, що Тарас Шевченко просто недооцінював себе як художника-пластика. Про це свідчать його малюнки і портрети, зроблені на засланні і, особливо – у останні роки, коли з-під його пензля виходили прекрасні пейзажі і портрети.

На сторінках Щоденника Шевченко наче сам собі давав установку з приводу майбутніх студій: «Из всех изящных искусств мне теперь более всего нравится гравюра. И не без основания. Быть хорошим гравером, значит быть распространителем прекрасного и поучительного в обществе. Значит быть распространителем света истины. Значит быть полезным людям и угодным Богу. Прекраснейшее, благороднейшее призвание гравера. Сколько изящнейших произведений, доступных только богачам, коптилось бы в мрачных галереях без твоего чудотворного резца? Божественное призвание гравера! Кроме копий с мастерских произведений, я думаю со временем выпустить в свет в гравюре акватинта и собственное чадо – «Притчу о блудном сыне»… Я разделил эту поучительную притчу на двенадцать рисунков, они уже почти все сделаны на бумаге. Но над ними еще долго и прилежно нужно работать, чтобы привести их в состояние, в котором они могут быть переданы меди» [6, 27-28].

Шевченко пов'язує свою подальшу творчість виключно з мистецтвом гравюри: «А я думаю посвятить себя безраздельно гравюре

акватинта. Для этого я полагаю ограничить свое материальное существование до крайней возможности и упорно заняться этим искусством. А в промежутке времени делать рисунки сепиею с знаменитых произведений живописи, рисунки для будущих эстампов» [6, 27].

Тут простежується ще одна риса Т. Шевченка – якщо потрібно, то він обмежить себе у всьому, скоротить витрати і практично весь час буде вдосконалювати свою майстерність, щоб досягти успіху на обраному шляху. Час підтвердив цей задум: саме за свої гравюри Т. Г. Шевченко отримав звання академіка гравюри.

Визначивши свій напрям у мистецтві, Шевченко вирішує більше уваги приділити сатирі. Він розмірковує, які саме необхідні сюжети для тих, хто стане їх купувати: «Мне кажется, что для нашего времени и для нашего среднего полуграмотного сословия необходима сатира, только сатира умная, благородная. Такая, например, как «Жених» Федотова или «Свои люди – сочтемся» Островского и «Ревизор» Гоголя. Наше юное среднее общество, подобно ленивому школьнику, на складах остановилось и без понуканья учителя не хочет и не может перешагнуть через эту бестолковую тму-мну. На пороки и недостатки нашего высшего общества не стоит обращать внимания. Во-первых, по малочисленности этого общества, а во-вторых, по застарелости нравственных недугов, а застарелые болезни если и излечиваются, то только героическими средствами, кроткий способ сатиры тут недействителен. Да и имеет ли какое-нибудь значение наше маленькое высшее общество в смысле национальности? Кажется, никакого. А средний класс – это огромная и, к несчастию, полуграмотная масса, это половина народа, это сердце нашей национальности, ему-то и необходима теперь не суздальская лубошная притча о блудном сыне, а благородная, изящная и меткая сатира. Я считал бы себя счастливейшим в мире человеком, если бы удался мне так искренно, чистосердечно задуманный мой бессознательный негодяй, мой блудный сын» [6, 28].

Поет розмірковує про своє покликання як митця. Адже після його викупу з кріпацтва він, як один з улюблених учнів Карла Брюллова, мав чудову можливість присвятити себе малюванню. Та покликання його було зовсім іншим: «Я хорошо знал, что живопись – моя будущая профессия, мой насущный хлеб. И вместо того чтобы изучить

ее глубокие таинства, и еще под руководством такого учителя, каков был бессмертный Брюллов, я сочинял стихи, за которые мне никто ни гроша не заплатил и которые, наконец, лишили меня свободы, и которые, несмотря на всемогущее бесчеловечное запрещение, я все-таки втихомолку кропаю. И даже подумываю иногда о тиснении (разумеется, под другим именем) этих плаксивых, тощих детей своих. Право, странное это неугомонное призвание» [6, 36]. Шевченко «занурюється» у часи своєї молодості: «В тени его изящно-роскошной мастерской (Брюллова. – *ц*), как в знойной дикой степи на[д]днепровской, передо мною мелькали мученические тени наших бедных гетманов. Передо мной расстилалася степь, усеянная курганами. Передо мной красовалась моя прекрасная, моя бедная Украина во всей непорочной меланхолической красоте своей. И я задумывался, я не мог отвести своих духовных очей от этой родной чарующей прелести. Призвание, и ничего больше» [6, 36].

Тут же, в Новопетрівському укріпленні, Шевченко визначає і свій талант поета, коли оцінює «Москалеву криницю»: «Стихи оказались почти одной доброты с прежними моими стихами. Немного упруже и отрывистее. Но это ничего, даст Бог, вырвуся на свободу, и они у меня потекут плавнее, свободнее и проще, и веселее» [6, 22].

У Щоденнику багато спогадів і роздумів про минулі події, згадуються письменники, художники, скульптори, архітектори, актори, композитори, урядовці, декабристи. Автор часто звертається до античної мифології, до імен історичних діячів, що є свідченням високого рівня культури й освіченості Шевченка, хоча він уже десять років був відірваний від нормального життя і можливості поповнювати свої знання.

Головними рисами характеру, які проступають і у лаконічних записах «Щоденника» поета, були доброта, дивовижна правдивість і прямота. Він був некорисливою людиною, дуже часто відірваною від суворих реалій повсякденного життя: готує полог від комарів для подорожі по Волзі, а пливе в холодні й морозні дні, не маючи ні теплого взуття, ні одягу. Планує робити подорожні записи, пливучи по Волзі, а списує свою книгу на засланні в Астрахані, Нижньому Новгороді: писати на пароплаві практично не можливо. Він співчуває людській бідності й при нагоді допомагає нужденним.

Прикметним є те, що постать автора стоїть майже за кожним записом. Власне, сам Шевченко постає перед нами щоразу іншим, кожний запис додає його образові інших характеристик. Тут можна бачити авторські маски: солдат царської армії, мученик за віру, невдалий коханець і жених, концептуальна маска-пара «митець-поет», петербурзький франт, «батько Тарас» (позатекстова маска), «дядько-простак» (оповідач). Вони усі обертаються навколо невидимого центру, яким є постать автора [4, 74].

Журнал уміщує цілий ряд мікрожанрів: лірична поезія в прозі, спогад, анекдот, фейлетон, подорожній нарис, літературний портрет, оповідання, ескіз повісті, есей, рецензія, коментарі різного плану – побутові, політичні, філософські тощо, а також різножанрові поетичні тексти. Мікрожанрова поліфонічність урізноманітнює й збагачує його, але загалом превалює нарація, створюючи у такий спосіб суто шевченківську, оригінальну жанрову модифікацію щоденника. Помітне широке використання стилістичних засобів нарації (адресованість читачеві, риторичні фігури, тон бесіди з собою і з читачем) [5, 24].

Поет визнає велику користь від ведення своїх щоденних записів: «Первая вещь – это сей журнал, который в эти томительные дни ожиданий сделался для меня необходим, как страждущему врач» [6, 37].

Так, він розмовляє з нами не лише своєю поезією, а й кожним словом, що дійшло до нас від нього. Навіть коли це листи до друзів або до самого себе. Так, листи до самого себе – бо хіба не є ними щоденникові нотатки великих людей? До себе – і до нащадків. Не інакше. Наївно брати всерйоз риторичні запевнення, що хтось пише щоденник тільки для себе самого [2].

До таких щоденникових записів належить і Щоденник Тараса Шевченка. Він був породжений збігом обставин, але також і внутрішньою потребою поета.

Шевченко записує сни, в яких йому з'являються образи України та дорогі серцю друзі; радіє листам від них, із яких відчуває, що на нього не просто чекають – а йому відведено роль у новому відродженні української культурної діяльності за умов здійснення надій на лібералізацію режиму. Через це, обдумуючи маршрути свого повернення, визнає за краще їхати спершу до Петербурга, а не в Україну, – ще не знаючи,

які перепони його чекатимуть; ділиться враженнями від книжкових і журнальних новинок, сподіваючись надолужити втрачене за десять років ізоляції від столичного літературного життя. Особливо радують його одержані від Куліша й Костомарова їхні нові історичні праці: він утішений тим, що його друзі не занепали на дусі й не втратили творчої сили, а ще більше тим, що це дає надії на піднесення всього українського життя. Але що цікаво – і в цьому особливість Шевченкового Щоденника, не часто помітна в інших авторів, – він мало дбає про те, щоб виставити себе в щонайкращому світлі або, принаймні, уникати таких записів, які колись можуть бути використані (і тепер використовуються!) у недоброзичливому до нього сенсі. Цією простодушністю й щирістю Шевченків щоденник нагадує його поезію. Він дуже ліричний (попри, часом, іронічно відсторонений погляд на самого себе і на сарказм, коли йдеться про сфальшованість цінностей життя) і дає багатющий матеріал не тільки для «зовнішнього», подієвого життєпису, а й для «біографії душі». Шевченко розкривається в ньому своїми улюбленими думками, що перегукуються з думками, які були або ще будуть висловлені в його творах і можуть бути інтерпретаційним коментарем до них. Ми бачимо багатство його інтересів і самостійність його суджень про явища життя або твори мистецтва й літератури. Тут вражає обсяг його критичних рефлексій, особливо коли врахувати, що про десятки й сотні творів він судить з пам'яті, називаючи часом далеко не найпопулярніші або й зовсім маловідомі речі – дивовижна пам'ять! Розпочинаючи його, Шевченко, як це зазвичай робиться, запевняє, що пише для самого себе та ще, хіба, для друзів, – а не для друку. Мабуть, це не зовсім так. Шевченко добре розумів значення своєї постаті й, оскільки знищувати Щоденник або заповідати не оприлюднювати його не збирався, то не міг не рахуватися з тим, що рано чи пізно він стане надбанням історії. Це – усвідомлено чи не усвідомлено – впливало на відбір фіксованого матеріалу за мірою значущості, тобто, дрібниці здебільшого (хоч і не завжди) відсіювалися [2].

Шевченків Щоденник – універсальне джерело для майбутніх досліджень, підсумок думок і сподівань, суспільно-політичних оцінок і мистецького кредо поета. Цей твір – документ великого історико-літературного й художнього значення. Передусім, це визначний етап у

розвитку щоденникового жанру, оскільки Шевченко продовжив європейську традицію, збагатив і увиразнив лексичні, фразеологічні та стилістичні засоби мовлення. У ньому – гострий розум, тонкі почуття, яскрава уява і глибока ерудиція, філософські висновки і блискучий стиль мови. Це видатне історико-літературне явище, а також живий голос Шевченка, психологічний портрет митця і людини.

Джерела та література:

1. Бистрова О. Щоденник поета. Літературно-філософські мотиви Шевченка / О. Бистрова // Слово і час. – 1998. – № 3. – С. 32–35.

2. Дзюба Іван. Шевченко розмовляє з нами / І. Дзюба [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://day.kyiv.ua/.../pidrivna-literatura-taras-shevchenko-s

3. Маслов В. П. Тарас Григорьевич Шевченко. Биографический очерк / В. П. Маслов. – М., 1874. – 56 с.

4. Момот Н. М. Творчий процес Шевченка за матеріалами його «Щоденника» / Н. М. Момот // Шевченкознавчі студії: зб. наук. пр. – К. : Київський університет, 2005. – Вип. 7. – С. 72–79.

5. Момот Н. Шевченків щоденник: жанрова гетерогенність як стратегія тексту / Н. Момот // Слово і час. – 2005. – №3. – С. 20–28.

6. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.

7. Шевченко Т. Г. Зібрання творів: У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.

Валентина Нестеренко (Черкассы)

ЗАПИСИ ДНЕВНИКА ТАРАСА ШЕВЧЕНКО ПЕРИОДА ССЫЛКИ: ДУШЕВНОЕ СОСТОЯНИЕ И ТВОРЧЕСКИЕ ПЛАНЫ

Исследовано душевное состояние Тараса Шевченко в последние месяцы его пребывания в ссылке, его размышления о жизни после освобождения и дальнейшей творческой деятельности по записям Дневника во время пребывания в Новопетровском укреплении (с 12 июня по 29 июля 1857 года).

Ключевые слова: *Дневник, ссылка, неволя, вера, надежда, освобождение, ожидание, равнодушие, призвание, гравюра, сатира, искусство.*

Valentyna Nesterenko (Cherkasy)

RECORDS FROM DAIRY OF TARAS SHEVCHENKO DURING EXILE PERIOD: SOUL STATE AND CREATIVE PLANS

The author examined the psychological state of Shevchenko in the last months of his stay in exile, his thinkings on life after liberation, and about his further artistic activity by the records of the diary while staying in Novo Petrivsk's fortress (from June 12 to July 29, 1857).

Key words: *Magazine, exile, bondage, faith, hope, release, expectation, indifference, vocation, engraving, satire, art.*

УДК 82.09(Шевч.) + 94(477.4)
Євген Савенко (Казань)

ШЕВЧЕНКО В КАЗАНІ: МИНУЛЕ Й СЬОГОДЕННЯ

Присвячено світлій пам'яті
В'ячеслава Васильовича Арістова

У статті проаналізовано щоденникові записи Тараса Шевченка часу його відвідин Казані у вересні 1857 року по поверненню із заслання. Автор звернув увагу на історичні та архітектурні пам'ятки культури, що привернули увагу художника, та зробив повідомлення, у якому вони нині стані.
Ключові слова: *Тарас Шевченко, Казань, Щоденник, Георгій Андрузський, Іван Посяда.*

Говорити про Тараса Григоровича Шевченка водночас просто і неймовірно складно. Особистість його неоднозначна, багато в чому суперечлива. Доля піднімала Шевченка на вершину успіху і кидала в безодню відчаю. Сам Шевченко вважав себе, у першу чергу, художником, але славу здобув як поет. Особливо вдячний Тарасові Шевченку як художнику – Казахстан. Роботи, створені ним в засланні, – чи не єдине документальне джерело втраченого побуту, старовини казахського народу.

1857 року, після 10-ти річного заслання солдаччиною, через два роки по смерті царя Миколи I, Тараса Григоровича Шевченка було помилувано. Спочатку він дістався до Астрахані, потім Волгою, на пароплаві «Князь Пожарський», дістався Нижнього Новгорода. Варто сказати, що це був не зовсім звичайний рейс. Астраханський промисловець-мільйонер Олександр Олександрович Сапожніков, котрий торгував рибою, фрахтував пароплав і подорожував Волгою з невеликою кількістю запрошених, серед котрих був і Шевченко, з яким Сапожніков познайомився ще в 1840-х роках.

Пізно увечері, 12 вересня (за новим стилем 25-го), пароплав прибув до Казані, а вранці 13-го Шевченко відправився оглядати місто. Було досить прохолодно – плюс 5. Що він побачив і де побував? Звернемося до його Щоденника. З пристані Тарас Шевченко відправився у Кремль,

потім в університет, щоб довідатися про долю своїх соратників по Кирило-Мефодіївському братству, студентів Київського університету – Івана Посяди й Георгія Андрузського, котрих, як учасників Кирило-Мефодіївського братства, було переведено з Київського університету до Казанського. На жаль, Шевченкові не вдалося нічого довідатися про їхню подальшу долю, бо їх в Казані вже не було, як дев'ять років.

У своєму Щоденнику Шевченко докладно описав пам'ятки архітектури, які побачив у Казані. По-перше, – вежа Сююмбіке: «…башня Сумбеки, несомненный памятник времен татарських..» [1, 98]. Ця цегельна вежа, невідомо ким і коли побудована, стоїть і дотепер у центрі Казанського кремля. Архітектура її незвичайна: примітна вежа тим, що належить до числа «падаючих», тобто вершина відхилилася від осі вже на два метри.

По-друге, згадує Шевченко про вулицю Кремлівська від університету: «Большая улица (конечно, Московская), ведущая в Кремль, смахивает на Невский проспект своею чопорностью и торцовой мостовою» [1, 98]. Зараз ця вулиця називається Кремлівською, а тоді називалася Воскресенською. Вона починається від університету і закінчується біля мурів кремля. На фасаді будівлі 15/25 (у ті часи номера «Франція», а нині – готель і піцерія «Джузеппе») у 2006 р. активістами товариства «Вербиченька» встановлено меморіальну дошку, присвячену М. С. Грушевському – Голові Української Центральної Ради, історику, котрий у 1915 р. мешкав у цьому будинку під час заслання. На церемонії відкриття меморіальної дошки був присутній тогочасний Надзичайний і Повноважний Посол України в Російській Федерації Олег Дьомін.

У 1858 р. у цьому будинку деякий час жила актриса Катерина Борисівна Піунова-Шмідгоф, наприкінці XIX ст. тут зупинявся письменник і громадський діяч Валентин Галактіонович Короленко. А вулиця Московська (зараз Клари Цеткін) знаходилася в районі Адміралтейської Слободи, де в ті часи знаходилася пристань для кораблів.

По-третє, Шевченко згадує про Казанський університет: «Улица эта начинается великолепным зданием университета, украшенного грандиозными тремя ионическими портиками. Жаль, что этому прекрасному зданию недостает площади. Оно бы много выиграло…» [1, 98].

По-четверте, Шевченко у Щоденнику пише про пам'ятник Гаврилу Романовичу Державіну, російському поету епохи Просвітництва, державному діячу Російської імперії, сенатору: «Жаль, что этому прекрасному зданию [університету. – Є. С.] недостает площади. Оно бы много выиграло, и монумент певца Екатерины не красовался бы на дворе в миниатюрном палисаднике, меланхолически созерцаемый рудою коровою. Полюбовавшись вместе с рудою коровою статуею сплетателя торжественных од и иной гнусной лести, я, проходя через двор, встретил студента» [1, 98]. З 1847 р. пам'ятник Державіну стояв у дворі університету (університетське містечко), а в 1870 р. пам'ятник було перенесено на площу перед міським театром (зараз площа Свободи), нині ж на цьому місці – клумба з квітами.

По-п'яте, увагу Шевченка привернув ще один історичний пам'ятник, пов'язаний із царем Іваном Грозним: «Возвращаясь на пароход, я увидел в правой стороне от дороги памятник, воздвигнутый над костями убитых при взятии Казани царем Иваном Лютым. Это усеченная пирамида с портиками, поставленная будто бы на том самом месте, где стоял шатер царя Лютого. Печальный памятник» [1, 99]. Тут поховано воїнів, які загинули при штурмі Казані Іваном Грозним у жовтні 1552 р. По дорозі на пристань з Адміралтейської дамби Шевченко бачив каплицю. У 1857 р. кораблі приставали не там, де зараз річковий порт, а за десять верст від Казані, в районі Адміралтейської Слободи. У наш час каплиця стоїть на острові, який утворився при заповненні водою низовини після створення Куйбишевського водоймища.

Також 13 вересня, у Щоденнику, Шевченко записав, що бачив натовп народу, який проводжав на страту злочинця. Ця подія засмутила Шевченка, він найняв татарський візок і повернувся на пароплав. (Я вкрай зацікавився цим фактом, вивчив літературу та архівні матеріали з цього питання, звертався в музей поліції, в якому зберігаються архівні документи до 1914 р. За їхніми даними, публічні страти в Казані не проводилися… з 1847 р.).

Наступного дня, 14 вересня, зранку, незважаючи на похмуру погоду, Шевченко, на березі ріки, зробив «два абриса: общий вид Казани и вид на Волгу против Казани и села Услон» [1, 99]. (Зараз Верхній Услон – районний центр). Копії малюнків, виконаних Шевченком у

Казані в 1857 р., були подаровані Державним музеєм Тараса Шевченка у Києві, з нагоди 170-річчя з дня народження Кобзаря, і з 1984 р. зберігаються в музеї Казанського університету.

Об 11 годині пароплав відчалив. Утім, Шевченко залишався самим собою за будь-яких обставин. Важко було йому, селянському синові, серед «благородной» публіки. Десять років солдаччини також «вишуканих манер» йому не додали. На березі вранці він купив відвареного ляща і «ново- петровської» шинки. На пароплаві улаштував «плебейський бенкет», і все це ужив з неабиякою порцією часнику з чорним хлібом. Сам Шевченко про це пише так: «Сопутники бігали від мене, як чорт від ладану… при зустрічі зі мною необхідно було закривати ніс». Коментарі зайві.

Ім'я Шевченка, й усе, пов'язане з ним у Казані, викликає жвавий інтерес не тільки серед українців. У далекому 1961 році В'ячеслав Васильович Арістов (нині покійний), у той час співробітник відділу рукописів Казанського університету, знайшов і опублікував кандидатську дисертацію Івана Яковича Посяди, який, після слідства і суду над членами Кирило-Мефодіївського братства в 1847 р., був переведений доучуватися з Київського університету в Казанський. Свого часу Георгій Андрузський відзначав, що Іван Посяда вважав Тараса Шевченка великим поетом.

Тарас Шевченко на все життя зберіг добру пам'ять про своїх однодумців. Коли він 1857 р. повертався з заслання, то під час стоянки в Казані намагався дізнатись про долю засланих студентів-братчиків. У своєму Щоденнику від 13 вересня Шевченко писав: «…проходя через двор (Казанського університетеу. – Є. С.), встретил студента с порядочно синим подбородком, почему и заключил, что он не новичок в здешней аудитории. На этом основании я обратился к нему с вопросом, не помнит ли он Посяду и Андруского, переведенных в 1847 году из Киевского университета в Казанский. Он сказал, что не помнит, и советовал мне обратиться к старому сторожу Игнатьеву. Я вежливо поблагодарил его за наставление, но, не находя нужным применить к делу это милое наставление, я вышел на улицу» [1, 98-99].

Про Івана Яковича Посяду довгі десятиліття нічого не було відомо, допоки 1961 р. не було виявлено й оприлюднено його кандидатську дисертацію. Тема дисертації – «Значення перших творів

Гоголя в російській літературі взагалі і їх заслуга для народності». Це була перша дисертація про творчість Миколи Гоголя! Необхідно відзначити, що в ній ішлося про стан тодішньої сучасної літератури. Посяда, взявшись за цю тему, виявив самостійність і певну сміливість. Дисертація була актуальною за змістом і різкою за формою. У ній не було «гладких» і «причесаних» фраз, у кожному рядку звучала щира, вільна думка. Він характеризує суспільство так: «Время, в которое не возбуждается ни мысль, ни чувства… Продолжительность… ужасного настоящего убивает в нас всякий зародыш на мысль и чувство: живём, и в то же время нет жизни» [2]. Утім, ця крамольна дисертація (якщо перевести цей термін відповідно до сучасності – дипломна робота) була захищена! І то в рік її написання – 1848-й.

У публікації В. В. Арістова наводяться біографічні дані І. Я. Посяди. Іван Якович Посяда (Посяденко) народився 28 березня 1823 р. в невеличкому містечку Зіньків, що на Полтавщині. Закінчив Полтавську класичну гімназію, у 1843 р. вступив до Київського університету ім. Святого Володимира, після арешту кирило-мефодівців доучувався в Казанському університеті. 2 червня 1848 р. він представив на вчену раду університету дисертацію. 19 грудня 1848 р. йому було присвоєно звання кандидата. Після закінчення університету чотири роки служив чиновником в Рязані, з 1852 р. – в одному з департаментів у Петербурзі. Посяда часто хворів, і 1856 р. отримав дозвіл поїхати на лікування за кордон. В Європі він затримався на кілька років. Подорожував по Австрії, Швейцарії, Франції, Німеччині. В університетах слухав лекції відомих професорів, захопився філософією, теоретичною і практичною педагогікою. Познайомився з відомим хірургом М. І. Пироговим.

1869 року Посяда приїхав в Україну. Він був призначений директором Коростишівської учительської семінарії. Це був перший в Україні навчальний заклад, який готував педагогів для народних шкіл. Дев'ять років він був директором цієї семінарії, прищеплював студентами демократичні традиції й формував український національно-патріотичний світогляд. За це і поплатився: був звільнений із семінарії з забороною займатися педагогічною діяльністю в Україні. Іван Якович змушений залишити рідну землю. Потім вчителював у Воронежі, Оренбурзі. 1894 року повернувся в Коростишів і того ж року помер.

В. В. Арістов листувався з Я. Я. Галайчуком з смт. Брусилів, що на Житомирщині. Яків Якович сам колись вчився в Коростишеві, довгі роки збирав матеріали про життєвий шлях Івана Посяди і щедро поділився ними з Арістовим. Довідавшись, що в Казані зберігається дисертация соратника Тараса Шевченка, мені дуже захотілося побачити її, доторкнутися до вічних цінностей, що належать українському народу й українській історії. Мені пощастило прочитати в бібліотеці університету два листи Галайчука до Арістова.

Стелла Володимирівна Писарєва, директор музею Казанського університету познайомила мене з Ельмірою Ісхаківною Амерхановою, завідувачем відділу рукописів і рідкісних книг наукової бібліотеки ім. М. Лобачевського Казанського університету. Нині вона очолює відділ, яким довгий час керував В. В. Арістов. Ельміра Ісхаківна показала книги, написані Арістовим, і саму дисертацію Івана Посяди. Зізнаюся, що беручи до рук дисертацію, написану українцем у далекому 1848 р., відчував щиросердний трепет, від хвилювання тремтіли руки. Доля черговий раз посміхнулася мені. Мільйони українців не знають про цю сторінку життя Кобзаря. Тисячі знають, але не бачили цього документа. А я тримав у руках сторінку української історії. Перегортав, читав написане соратником Великого Кобзаря.

1984 року в Київ на святкування 170-річчя з дня народження Кобзаря їздила С. В. Писарєва. Темою її виступу було перебування Тараса Шевченка в Казані. Після цього з фондів Державного музею Тараса Шевченка в Києві до музею Казанського університету було передано якісні фотокопії двох малюнків, виконаних Шевченком у Казані в 1857 р.

Невидимі ниточки, що пов'язують Тараса Шевченка з Казанню, часом можна віднайти у несподіваних місцях. За 20 кілометрів від Казані знаходиться обсерваторія імені В. П. Енгельгардта – сина поміщика Павла Енгельгардта, у якого «козачком» служив Тарас Шевченко. Володимир Павлович Енгельгардт у 1901 р. пожертвував чималі гроші на будівництво Казанської обсерваторії та на устаткування її оптичними приладами. Обсерваторія працює й донині. У ній зберігається архів, залишений В. П. Енгельгардтом перед від'їздом до Німеччини, напередодні Першої Світової війни. Я особисто бачив величезний манускрипт, у якому докладно розписане генеалогічне древо родини Енгельгардтів. Там же зберігається план українських маєтків Енгельгардтів.

Є в Казані й невелика вулиця, що носить ім'я Тараса Шевченка. Розташована вона на краю міста в селищі Борисково, але, з огляду на те, що Казань швидко забудовується, сподіваємося, що пройде небагато часу й вулиця опиниться в межах міста, матиме гідний вигляд.

Ще одна історична ниточка: під час відвідування Шевченком Казані, за 25 верст від міста, в селі Кокушкіно, жив відставний штабс-лікар Олександр Дмитрович Бланк (дідусь по матері В. І. Леніна), який лікував у 1837 р. хворого Шевченка в Петербурзькому госпіталі св. Марії Магдалини.

2014 р. Україна й усе світове українство відзначило 200-річчя з дня народження Тараса Шевченка. Українці нижнєкамського товариства «Вербиченька», що в Татарстані, також зробило свій внесок у справу вшанування Великого Кобзаря, вивчивши період перебування його в Казані й Поволжі.

Автор статті висловлює глибоку подяку тим, хто допоміг йому у дослідженні, а саме: С. В. Писарєвій – директору музею Казанського університету, за надані особисті й архівні матеріали; Е. І. Амерхановій – завідуючій відділом рукописів і рідкісних книг, кандидату історичних наук, співробітниці бібліотеки ім. М. Лобачевського Казанського університету; Н. В. Єрмолаєвій – співробітниці відділу рукописів і рідкісних книг бібліотеки ім. М. Лобачевського, за допомогу в зборі документів та безцінні спогади про В. В. Арістова.

Імператорський Казанський університет

Загальний вигляд студентського дворика Казанського федерального університету

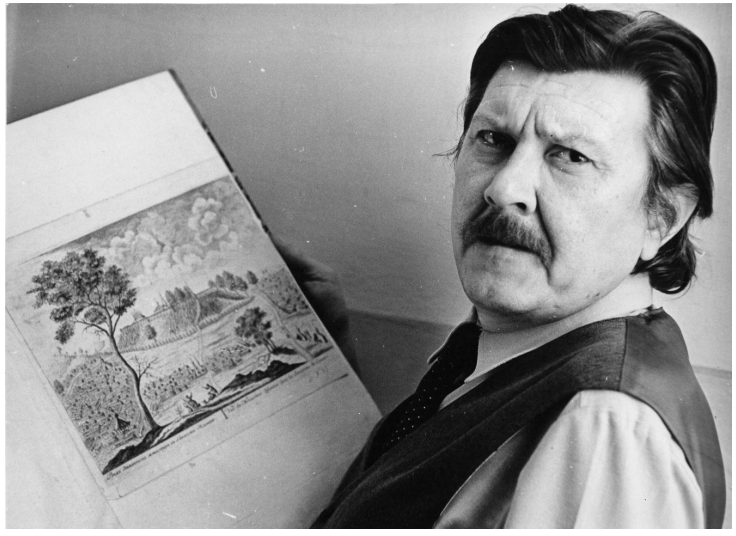

В'ячеслав Васильович Арістов

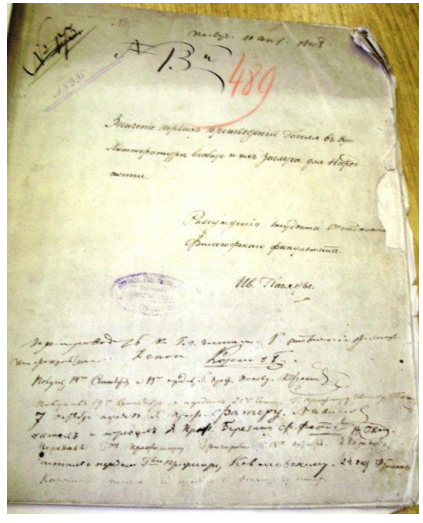

Титульна сторінка кандидатської дисертаційної роботи І. Я. Посяди «Значення перших творів Гоголя в російській літературі взагалі і їх заслуга для народності»

Пам'ятник поету, видатному громадському діячу і першому міністру юстиції Російської імперії Державіну Гавриилу Романовичу

Джерела та література:

1. Шевченко Тарас. Зібрання творів : У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Т. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.

2. Стаття В. В. Арістова. – Приватний архів Галини Арістової.

Евгений Савенко (Казань)

ШЕВЧЕНКО В КАЗАНИ: ПРОШЛОЕ И НАСТОЯЩЕЕ

Посвящено светлой памяти
Вячеслава Васильевича Аристова

В статье проанализированы дневниковые записи Тараса Шевченко времени его посещения Казани в сентябре 1857 года года по возвращению из ссылки. Автор обратил внимание на исторические и архитектурные памятники культуры, которые привлекли внимание художника и сообщил в каком они сейчас состоянии.

Ключевые слова: *Тарас Шевченко, Казань, Дневник, Георгий Андрузский, Иван Посяда.*

Jevgeny Savenko (Kazan)

SHEVCHENKO IN KAZAN: PAST AND PRESENT

Dedicated to bright memory
of Vyacheslav Aristov

The article analyzes Taras Shevchenko's diary during his visit to Kazan in September 1857 as he returned from exile. The author draws attention to the historical and architectural culture monuments, which attracted the attention of the artist and informed in what condition they are now.

Key words: *Taras Shevchenko, Kazan, diary, George Androuzsky, Ivan Posjada.*

УДК 82.091 + 908(477)

Володимир Поліщук (Черкаси)

ТЕМА ШЕВЧЕНКОВОГО ЗАСЛАННЯ У ТВОРАХ ЧЕРКАСЬКИХ ПОЕТІВ

У статті аналізуються поетичні тексти черкаських поетів (Ф. Моргуна, М. Негоди, К. Світличного, П. Линовицького), написані під враженням поїздки на Мангишлак улітку 1975 року. Відзначаються проблемно-тематичні вузли цих поетичних текстів, домінантна образність і настроєвість. Указується, що попри помітну ідеологічну заангажованість, у поезії є й цікаві художні знахідки.

Ключові слова: *Тарас Шевченко, Мангишлак, заслання, неволя, пустеля, верба, вода, свобода, Україна.*

Одразу внесу застереження про відносну локалізацію заявленої теми. Ітиметься, передовсім, про поетичні тексти чотирьох черкаських письменників – Федора Моргуна, Миколи Негоди, Костянтина Світличного та Петра Линовицького, які влітку 1975 року в рамках Тижня української літератури побували в тих місцях, де відбував заслання Тарас Шевченко. Звісно, така подія підносилася передовсім як політично-ідеологічне дійство, як «торжество радянського інтернаціоналізму» тощо, але, природно, і шевченківська тема під час дійства була на видноті, в т. ч. й у буквальному сенсі – в назві міста, школи, музею, імен юних казахів. Значно пізніше, в автобіографічній «Сповіді перед собою» Микола Негода зокрема писав: «У Форті Шевченка нас вітали казахські діти, серед яких було п'ятнадцять Тарасів. Були біля верби, посадженої Шевченком, в його музеї. Ось у цій печері він заварював чайника, за цим кам'яним столиком писав свого щоденника, виглядаючи волі…» [5, 235]. А тодішній відповідальний секретар Черкаської письменницької організації Федір Моргун у своєрідному творчому звіті за наслідками згаданого Тижня української літератури – статті «На півострові скарбів» нотував: «За дні перебування на Мангишлаку поети П. Линовицький і М. Негода написали нові вірші про Мангишлак, про його людей. Обласні газети «Огни Мангишлака» і «Комуністік жол» дали літературні сторінки, інформували про хід

Тижня» [3]. Тут варто зауважити, що українську літературу в ході згаданого Тижня представляли тільки чотири названих черкаських митці, до яких долучилися «на місці» казахські письменники Нутфулла Шакенов, Амантай Сатаєв, Ошанхан Аубакиров і Берік Коркутов. Дуже логічно припустити, що дійство з гучною назвою («Тиждень…») було ініційоване й організоване Федором Моргуном, який до переїзду в Черкаси 1972 року майже 30 літ проживав у Казахстані, був одним із керівників тамтешньої Спілки письменників. Звісно, керівні органи підтримали таку «виграшну», в сенсі ідеологічному, подію.

У збірках, які вийшли після подорожі на Мангишлак, кожен із черкаських поетів умістив написані під мангишлацькими враженнями поезії. Першою з'явилася збірка П. Линовицького «Свято надій» (1977), де поет умістив добірку «Дерева і квіти», котра мала підзаголовок «З мангишлацького циклу» і включала вірші «Тарасові верби», «Джигіт», «Наш дім», «Алея настрою», «Майбутнє спраглої землі». У 1979 р. з'явилася друком збірка Ф. Моргуна «Силуети» з уміщеним там віршем «І пам'ять, і шана». Нарешті, 1981 року вийшла збірка поезії М. Негоди «Зерно на долоні», що містила вірш «Мангишлак» і поему «Амангуль», у яких відчутно резонувала та подорож до місць Шевченкового заслання. Трохи пізніше М. Негода розширив цю тему віршами «Оренбурзькі степи» та «В Орську», включеними до циклу «Тарасовими шляхами» (зб. «Степом степом», 1988). Не виключено, що подорож до Мангишлаку в 1975-у відлунила й у вірші П. Линовицького «Гасан-Кулі» (зб. «Живої пам'яті багаття», 1988), принаймні пейзажними штрихами й лексичними (азійськими) вкрапленнями. Зрештою, можна сказати, що згадана подорож на Мангишлак, передовсім вона, зумовила шевченківську тематику в доробках названих черкаських поетів. Хіба тільки Костянтин Світличний, який був прозаїком, здається, не лишив «літературних слідів» про згадану поїздку. Це трохи дивує, адже, як згадували і Ф. Моргун, і М. Негода, «У місті нафтовиків Новому Узені влаштували айтис – змагання поетів. Переміг Кость Світличний, який тут же на вечорі за столом президії написав експромт і прочитав його» [5, 235]. Можливо, тим експромтом була зовсім не шевченківської тематики «Жартівлива ода на повернення Євгена Летюка з Декади української літератури і мистецтва в Казахстані», що її, на численні прохання письменників,

полюбляли декламувати і К. Світличний, і М. Негода. «Ода» вміщена в часописі «Холодний Яр» (1997, ч. 6).

Написані в контексті конкретної, єдиної для всіх події чи під її враженням, вірші черкаських поетів мали низку типологічних збіжностей, частину з яких обумовлювала ідеологічна складова – оспівування тої ж «віковічної дружби» радянських «народів-братів»: «…бо брат мені ти однокровний / бо в нас один радянський дім!», – писав П. Линовицький у вірші «Наш дім», присвяченому казахському поетові Н. Шакенову, котрий теж був учасником Тижня. Одною ж із запорук братерських стосунків між українцями й казахами поставали доля і слово Т. Шевченка, його пророчі рядки, які інтертекстом включалися, скажімо, до вірша М. Негоди «В Орську», правда, інтерпретовані суголосно до радянізованих смислів:

Тут він у книжці захалявній
Рядками тугу виливав
І серцем вірив: там і тут
Степи й озера оживуть.
І через води й тихі броди
Прийде вселюдськості весна,
Коли збратаються народи
І поріднятся племена… [6, 23].

Схожа семантика закладена й у вірші «І пам'ять, і шана» Ф. Моргуна, якому було надано право відкрити пам'ятний знак на місці батареї №1, де довелося нести караульну службу Т. Шевченкові. Черкаський поет інтерпретує тему за формою «колись» – «тепер». Тараса Григоровича названо «ненавидцем неволі», якого захотіла зламати «злоблива царська воля»:

…Та він зберіг і фарби, і слова.
Каравсь та ніс тут караульну службу,
Тамуючи у серці біль і гнів.
Не каючись, все віддавав для дружби
Зневірених казахів-бідаків.
Порвати пута гноблення і кривди
Він, волелюбний, закликав не раз,
Незаперечно вірячи, що прийде
Час єдності людей? братерства час [4, 28]

Відкритий же пам'ятний знак збудив у черкаського поета думку про те, що «лине час і обновлює все»: «І видиться: Тарас стоїть на чатах, – Він варту дружби вічної несе».

Одною з формальних рис, притаманних низці аналізованих поезій, була та, що більшість із них мали певну адресність (твори-присвяти) чи означену самими поетами «прив'язаність» до конкретної події. Особливо це помітно у віршах П. Линовицького [2]. Така обставина дещо локалізувала художню семантику поезій, «приземлювала» їх, що, власне, є цілком природним у царині т.зв. адресованої лірики чи віршів «до подій». Тим паче, коли йдеться про величини рівня Тараса Шевченка, про яких сказано й написано багато і про яких сказати щось нове дуже непросто. Тим паче, коли йдеться про конкретні час і простір.

До слова, про хронотоп. У вірші М. Негоди «Оренбурзькі степи» цікаво обігрується долання простору до місця Шевченкового заслання – самим Шевченком колись і черкаськими поетами в 1970-х:

Оренбурзькі степи, ми летіли до вас,
Ми летіли услід за думками
І зором
Обіймали весь простір, дихнули простором,
Ще його переміряв невольник Тарас.
Тут віки не зітруть Кобзареві сліди.
Як він їхав до Орська в спекоту й мокроту!
За години якісь нас домчали сюди
Найпотужніші лайнери Аерофлоту [6, 22].

За тим же принципом – «плине час і змінює все», через пряме або відносне зіставлення-протиставлення «колись» і «тепер» відтворено в поезіях черкаських авторів образ Мангишлаку (перекладається як «тисяча зимовищ») – краю суворої пустельної чи напівпустельної природи й такого ж клімату, безводдя, спеки чи холоду, де про життєвий комфорт годі говорити, особливо ж за солдатської муштри, яка випала Шевченкові. Найвиразніше про такий Мангишлак сказав М. Негода в поемі «Амангуль».

О, Мангишлак! О каро люта,
Нічим не легша від тюрми,
Пустеля, господом забута
І тричі проклята людьми.

Отак в очікуванні волі
Тебе картатиме Кобзар,
І гнів його, й пекучі болі
В серцях роздмухають пожар… [6, 117].

Цей же поет, але у вірші «Мангишлак», витворив й іншу картину, вже сьогоденну –

…Тут, у пустелі, виросли сади,
Тут море й степ
Верблюди й автокрани.
І шлях наш буде, вірний мій куна,
Асфальтом аж до обрію дзвеніти,
І твій відроджений сьогодні
Мангишлак –
То творення людьми
Нового світу [6, 24].

Уже як творення «нового світу», як реалізацію Шевченкових мрій і пророцтв малює поетичні картини П. Линовицький у віршах «Наш дім», «Алея настрою», «Майбутнє спраглої землі». Семантично близький, але доволі несподіваний образ витворив цей поет у вірші «Джигіт». Відомо, що джигіт — то вмілий і вправний вершник. П. Линовицький же називає цим словом новозбудоване місто – «Шевченків град», який розкинувся на березі Каспію «і воду мудрості відрадно п'є…» [2, 49].

Звичніший і доволі традиційний у темі Шевченкового заслання образ – то образ посадженої ним верби, яка на пустельному мангишлацькому безводді пустила міцні корені й розрослася як «найдивніше з-поміж усіх видовищ – дерево» (П. Линовицький).

Вербову гілочку сюди
під полою прокурілої шинелі
з Гур'єва приніс акин колись,
і посадив на тім'ї у пустелі
і водою, як з людиною ділився … [2, 47].

П. Линовицький далі пише про символіку цього дерева для Тараса Шевченка: «Це була його маленька Україна – / товариство, доля і родина», від неї ж, Тарасової верби, розрослися на Мангишлаку й інші верби – «Всі – Вербй Тарасової діти, найсвященніші у світі». Власне,

й вірш цей має множинну назву – «Тарасові верби», про першу з яких, посаджену солдатом Тарасом, поет пише з великої літери.

Широкої символіки набуває образ Шевченкової верби й у вірші М. Негоди «Мангишлак», на якому всім прийдешнім «Дарує тінь Тарасова верба…»

Благословенна вербо,
Із доброї і щедрої руки
Пустила ти своє гінке коріння
Не тільки в ці скупі солончаки –
В народи,
В наші душі,
В покоління… [6, 24].

Пізніше Микола Негода ще раз повернувся до цього одного з символів України, написавши вірш «Тарасова верба», що був покладений на музику і ввійшов до постійного репертуару Черкаського державного заслуженого українського народного хору. Загалом же, по-різному інтерпретований черкаськими поетами образ Тарасової верби став, певно, найпоетичнішим і найорганічнішим із-поміж інших, витворених поетами – учасниками Тижня на Мангишлаку. А зовсім узагальнено мовлячи, то всі вірші «мангишлацької подорожі» (назвемо їх так), думається, не стали надто помітним художнім явищем у шевченкіані, а скоріше – своєрідним фотографічно-словесним відбитком згаданої подорожі на «півострів скарбів» улітку 1975 року.

Значно більше підстав для розмови про поетичне, художнє осмислення Шевченкового заслання дає поема Григорія Білоуса «Спрага», яка складається з двох частин – «Сповідь мандрівної вишні» та «Наодинці з рідною вербою» (знову образ верби!). До самої поеми доцільно додати й авторський коментар щодо її сюжету й образності [1]. Перша частина поеми, вельми майстерна й вигадлива, сповнена багатьох алегоричних смислів, ключовий із них той, що навіть дерево вироджується, потрапивши на неприродний для нього ґрунт. Розкішна, квітуча вишня з Шевченкового дворища в Керелівці помандрувала через тисячі кілометрів до Тараса на заслання, віддаляючись від рідної землі поступово зачахала, доки на Мангишлаку не стала колючим терновим кущем. На нього й натрапив солдат Шевченко зі своїм приятелем:

… – Се вишенька – села мого окраса.
Невже й її сюди заслали теж
……
На мить якусь Тарасові здалося,
що все це – сон, що все це – диво з див.
Хотів поцілувати, – та … вколовся,
і гілочку колючу відпустив.
……
… На Мангишлаку цвів ТЕРНОВИЙ КУЩ [1, 116].

Друга частина поеми – то вже картини реалістичніші, інколи не позбавлені публіцистичності, то вже картини солдатчини – муштри та прагнення Шевченкового зберегти себе і свою душу, спілкуючись із посадженою вербою, зі своїм спогадом про українську пісню та Україну. Щодо цієї частини поеми Г. Білоус коментував так: «Друга частина «Спраги» продовжує тему виродження, здрібніння одвічних національних символів». І висновує поет, що «мундир не усмирив бунтівного руху Шевченка, котрий на сторожі знедоленого люду поставив своє невмируще, неподолане Слово» [1, 140].

Отже, тема Шевченкового заслання знайшла досить помітне й цікаве відтворення в ліриці та ліро-епосі черкаських поетів. Написані в різні часи та за різних спонук і обставин їхні твори зайняли своє скромне місце в українській поетичній шевченкіані.

Джерела та література:

1. Білоус Г. Провидці правди і свободи. Сковорода. Шевченко. Стус / Г. Білоус. – Черкаси, 2004. – 192 с.

2. Линовицький П. Свято надії. Вірші та поеми / П. Линовицький. – Дніпропетровськ, 1977. – 64 с.

3. Моргун Ф. На півострові скарбів / Ф. Моргун // Черкаська правда. – 1975. – 30 вересня.

4. Моргун Ф. Силуети. Поезії / Ф. Моргун. – Дніпропетровськ, 1979. – 94 с.

5. Негода М. Сповід перед собою / М. Негода. – Черкаси, 2006. – 302 с.

6. Негода М. Степом, степом. Поезії / М. Негода. – К., 1988 – 219 с.

Владимир Полищук (Черкассы)

ТЕМА ШЕВЧЕНКОВСКОЙ ССЫЛКИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ЧЕРКАССКИХ ПОЭТОВ

В статье анализируются поэтические тексты черкасских поэтов (Ф. Моргуна, Н. Негоды, К. Светличного, П. Линовицкого), написанные под впечатлением поездки на Мангышлак летом 1975 года. Отмечаются проблемно-тематические узлы этих поэтических текстов, доминантная образность и настрой. Указывается, что несмотря на заметную идеологическую ангажированность, в поэзии есть и интересные художественные находки.

Ключевые слова: *Тарас Шевченко, Мангышлак, ссылка, неволя, пустыня, верба, вода, свобода, Украина.*

Volodymyr Polishchuk (Cherkasy)

THEME OF SHEVCHENKO'S EXILE
IN THE WORKS OF POETS FROM CHERKASY

The article analyzes the poetical works of poets from Cherkasy (F. Morgun, N. Negody, K. Svitlychnogo, P. Linnovitsky), which are written under the impression of a trip to Mangyshlak in the summer of 1975. Problem-thematic knots of these poetical texts are noted, in particular dominant imagery and mood. It is pointed out that in spite of a noticeable ideological engagement, there are interesting artistic finds in poetry.

Key words: *Taras Shevchenko, Mangyshlak, exile, captivity, desert, willow, water, freedom, Ukraine.*

УДК 94(477)Кочубеї:811.161.2(477)Шевченко

Наталія Дробязко (Батурин)

РОДИНА КОЧУБЕЇВ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На основі історичних, архівних документів та періодичних видань у статті досліджуються художні та поетичні твори Тараса Григоровича Шевченка, пов'язані з родиною Кочубеїв.

Ключові слова: *Тарас Григорович Шевченко, поет, художник, Петро Аркадійович Кочубей, Григорій Павлович Галаган, Катерина Василівна Галаган (Кочубей), портрет, картина, музей, марка, колекція.*

Постать Тараса Григоровича Шевченка є невід'ємною частиною історії нашої держави, кожної української родини. У дослідженні зупинимося на тих фактах із життя геніального поета, талановитого художника, які вказують на дружні відносини з родиною Кочубеїв, що знайшли свій вияв у творчості митця. Уперше Тарас Григорович звернувся до теми родини Кочубеїв 1840 року, коли писав акварель «Марія» за поемою О. С. Пушкіна «Полтава». Малюнок міг готуватися для альманаху «Утренняя заря», який видавав В. А. Владиславлєв у 1839–1843 рр. [13, 378].

У літературі дана робота згадується під різними назвами: «Мотря Кочубей у палатах Мазепи», «Сон Марії», «Сцена из "Полтавы"». Робота виконана на папері аквареллю та бронзою. Її розміри – 24,7×20,1 см. Ліворуч унизу авторські дата та підпис: «*1840. Шевченко*», а на звороті напис олівцем: «*T. Schevchenko*» [13, 378].

Акварель «Марія» зберігалася в колекції Володимира Владиславлєва (1806–1856). Пізніше, з невідомих причин, дана колекція потрапила до московської художньої збірки відомого колекціонера і товариша Тараса Григоровича Кузьми Терентійовича Солдатьонкова (1818–1901). Після його смерті, у 1901 році, всю колекцію успадкував племінник Василь Іванович Солдатьонков (?–1910). Потім власницею колекції стає його дружина Надія Григорівна Солдатьонкова, яка 1925 року роботу «Марія» передала до Державного музею образотворчого мистецтва імені О. С. Пушкіна у Москві. Згодом роботу передали до Всеросійського музею О. С. Пушкіна у Санкт-Петербурзі, а на

основі розпорядження президії Академії наук СРСР від 20 березня 1948 року вона передана до фондового зібрання Національного музею Тараса Шевченка у Києві, де зберігається до сьогодні під інвентарним номером Г–221.

У травні-червні 1843 року та навесні 1845 року Тарас Шевченко відвідав Чернігівщину, зокрема Батурин. Свої враження від Батурина він залишив у художніх та поетичних творах, серед яких містерія «Великий льох» (1845). У цій поемі поет згадує про будинок генерального судді Лівобережної України Василя Леонтійовича Кочубея: «Насилу я сховалася / На тім пожарищі. / Одна тілько й осталася / В Батурині хата!» [9, 316].

У 1840-х роках Тарас Шевченко у Санкт-Петербурзі познайомився з Григорієм Павловичем Галаганом (1819–1888), який у 1847 році одружився з Катериною Василівною Кочубей (1826–1897). Під час їхньої першої зустрічі поет подарував Григорію Галагану примірник окремого видання поеми «Тризна» (1844) з дарчим написом – «Грицькови Галагану на память одъ Т. Шевченка» [5, 350]. Після цього у них зав'язалися дружні відносини. Григорій Павлович разом з Василем Васильовичем Тарновським купував малярські твори Тараса Шевченка після повернення поета із заслання.

16 квітня 1858 року на прохання Г. П. Галагана Т. Г. Шевченко подарував йому вірш «Садок вишневий коло хати» з автографом. У листі від 18 квітня 1858 року Григорій Павлович пише своїй дружині Катерині Василівні Кочубей: «Прилагаю премилые стишки Шевченко. Их надобно читать медленно, как идилии. Заставь Федора Ивановича прочитать Павлуше» [4, 147]. Які вірші були надіслані, на жаль, невідомо, але ймовірно, що один з них і був «Садок вишневий коло хати».

У Щоденнику Тараса Шевченка є запис від 19 квітня 1958 року: «Вечер провел у Галагана. Он прочитал описание своего будынка, збудованого им в старом малороссийском вкусе в Прилуцком уезде. Барская, но хорошая и достойная подражания затея» [11, 176]. Мається на увазі будинок, що знаходився в селі Лебединці, одній з економій родини Галаганів (нині село Срібнянського району Чернігівської області). У листі до Григорія Галагана від 27 травня 1858 року із Санкт-Петербурга Тарас Григорович просить прийняти в Сокирин-

цях молодого художника Івана Івановича Соколова: «Воно розумне, добре і любить наш народ і нашу країну» [12, 172].

15 серпня 1858 року Тарас Григорович, перебуваючи на гостині у Галаганів, познайомився з Петром Аркадійовичем Кочубеєм (1825–1893). Петро Аркадійович разом з дружиною Варварою Олександрівною (1829–1894) був запрошений на день народження до чоловіка своєї двоюрідної сестри Катерини Василівни Кочубей – Григорія Галагана. Саме цього дня Тарас Григорович подарував Варварі Олександрівні Кочубей копійний портрет її діда, князя М. Г. Рєпніна. Присутнім на святі був Василь Тарновський (молодший), який засмутився, що портрет не потрапив до його колекції. Та ситуацію виправив Петро Аркадійович. На знак подяки за подарунок для дружини та заради моральної підтримки молодого колекціонера, він замовив Тарасу Шевченку портрет свого прадіда – генерального судді Василя Леонтійовича Кочубея, який задумав подарувати Василю Васильовичу Тарновському. У своїх спогадах М. М. Білозерський пише: «Около половины марта 1859 г. Кочубей заказал Шевченку написать четыре картины масляными красками, за что назначил 4 тыс. руб. сер. …» [1, 74]. Тарас Григорович прийняв це замовлення.

Про роботу над портретом Василя Кочубея писав у спогадах учень Т. Г. Шевченка Б. Г. Суханов-Подколзін: «Помнится, что однажды я нашел Тараса Григорьевича в большой суете. Он собирался писать масляными красками портрет известного Кочубея, по заказу одного из его потомков... По поводу того же Кочубея, один из уроков прошел в том, что мы, забравшись на какую-то огромную академическую не то кладовую, не то чердак, рылись в целом хаосе запыленных старых картин, чтобы разыскать какие-то портреты каких-то малороссийских гетманов..., нужных ему [Шевченку] для большей верности кочубеевского костюма. После долгих поисков... открыли мы какого-то старого чубатого господина и, окрестив его почему-то «Мазепой», торжественно приволокли в студию […]. У Шевченка находился старинный портрет Кочубея довольно приличного письма, он его придерживался для сходства. У Шевченко портрет писался в рембрандтовском стиле с контрастами освещения» [6, 233].

Портрет Василя Кочубея був виконаний наприкінці травня 1859 року. У листі Людмили Володимирівни Тарновської до сина

від 24 липня 1859 р. читаємо: «Портрет Кочубея получен от Петра Аркадьевича, но нужно на него лак положить и тогда тебе отправим» [8, 336].

Про те, що портрет перебував у колекції В. В. Тарновського є підтвердження в «Киевской старине» за 1886 рік у статті В. Горленка «Альбомы и рисунки Шевченка в собрании В. В. Тарновського»: «В качановскомь собрании Шевченку принадлежать две картины красками... Одна изь картин изображает сцену изь «Катерины», а вторая – портрет Кочубея, превратившийся просто в этюд малоросса. Портрет этот был заказан Шевченку одним из представителей этой фамилии, но почему-то он не кончиль его, а предпочел переделать просто в тип пожилого малоросса. Небольшой карандашный портрет поэта очень замечателень. Он представлень здесь лет 25-26. Портрет очень прост и выразителень, глаза полны ума» [3, 404]. Сучасні дослідники вважають, що «наслідуючи традиції портретів козацької старшини XVII століття Шевченко створив уявний образ генерального судді. Митець зобразив характерний український тип. Дотримуючись історичної достовірності в костюмі, він показав сильну людину, весь вигляд якої, особливо погляд, сповнений смутку і трагічної приреченості» [8, 303].

Розмір портрета Василя Кочубея – 92,0 х 76,7 см. Матеріал і техніка – полотно, олія. По верхньому краю овалу червоною олійною фарбою – стилізований під кирилицю напис: «*Его царскаго пресвѣтлаго величества войска запорожскаго генеральный судія Василий Кочубей*». По нижньому краю овалу тією ж фарбою дата та авторський підпис: «*1859 Т. Шевченко*» [7, 335].

У літературі портрет Василя Кочубея зустрічається також під назвами «Немолодой украинец» або «Пожилой малоросс». Зберігався цей портрет у П. А. Кочубея, потім у В. В. Тарновського. З 1899 року – в Чернігівському музеї українських старожитностей В. В. Тарновського; з 1925 року – в Чернігівському історичному музеї; з 1933 року – в Галереї картин Т. Г. Шевченка у Харкові. 1941 року портрет передали до фондів Центрального музею Т. Г. Шевченка в Києві, а 1948 року – в Державний музей Т. Г. Шевченка (Київ), де він зберігається і нині під інвентарним номером Ж-101.

Портрет Василя Кочубея експонувався на багатьох виставках, серед них: «Ювілейна Шевченківська виставка» (1939 р., Київ), «Виставка, присвячена 133-й річниці з дня народження Т. Г. Шевченка» (1947 р., Харків), «Ювілейна Шевченківська виставка» (1964 р., Київ–Москва), «Шевченко художник. До 170-річчя від дня народження» (1984 р., Київ), «Шевченко портретист» (1985 р., Київ), «До 200-річчя від дня народження О. С. Пушкіна» (1999 р., Київ), «Лейстровий козак та його скарбівня» (1999 р., Київ).

Петро Аркадійович Кочубей замовляв й інші роботи Тарасу Григоровичу. М. М. Білозерський у своїй праці «Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разних лиц» згадував про початок роботи художника над двома малюнками: «Помню два сюжети для этих картин: один – «Як русалки місяць ловлять», а другий, про Сомка Мушкета» [1, 74]. Остання картина, яка була написана у березні-травні 1859 року не знайдена, ймовірно не збереглася. Тільки на підставі спогадів М. М. Білозерського вона увійшла до реєстру малярських творів Т. Г. Шевченка.

Сепія «Русалки», яку Білозерський назвав «Як русалки місяць ловлять», виконана Шевченком у Санкт-Петербурзі у березні 1859 року (також автором виконані три етюди до неї). У літературі зустрічається під іншими назвами: «Дніпрові русалки» або «Русалки на Дніпрі». Про цю роботу залишив спогади Б. Г. Суханов-Подколзін: «На другом рисунке изображались днепровские русалки (довольно легко одетые), увлекавшие молодого козака на дно речки. […]. Нужно заметить, что с дамами или девицами, бравшими для себя труд позировать для русалок, я никогда не встречался. Для изображения казака мне случалось подолгу валяться на диване, свесивши руку и ногу, в иногда в очень неудобной и даже мучительной позе» [7, 134].

Шевченко виконав роботу сепією (світло-коричнева барвникова речовина) та білилами на папері. Розмір малюнка – 30,3х45,4 [14, 328]. Твір мав стати підготовчою композицією до розписів стін та плафона в будинку Петра Аркадійовича Кочубея в Санкт-Петербурзі. Про цей малюнок Тарас Григорович згадував в листі від 12 квітня 1860 року до свого приятеля Миколи Яковича Макарова: «Попросіть у Петра Аркадійовича Кочубея до осені мій малюнок «Русалки». Я хочу дещо поправити і вигравірувати до виставки...» [8, 301]. Справа в тому, що в 1860 році в Санкт-Петербурзі проходила академічна виставка творів,

в якій брав участь і Тарас Григорович, де він бажав показати новий малюнок. На жаль, робота на даній виставці так і не була представлена, як і не був виконаний розпис плафона в будинку замовника.

Український живописець Микола Бурачек у 1939 році зазначив: «Ці русалки в ескізі прекрасно скомпоновані, чудово передають фантастику самого сюжету, але реалістичність постатей цих моторних, «козацької вроди», русалок ніби порушує казкову романтику картини» [2, 44].

На звороті сепії внизу чорнилом є підпис: «*Русалки на Днѣпре», рисунокъ Т. Г. Шевченка, перешель отъ Петра Аркадьевича Кочубея кь Петру Никитичу // Кривковичу и отъ него ко мнѣ; проф. Адріану Прахову. // 1898 г. апрель 25. С. П. Б.*» [14, 328]. Згодом з колекції Адріана Прахова картина потрапила до С. С. Боткіна, потім до Державного російського музею в Санкт-Петербурзі, у 1933 році передана до Інституту Тараса Шевченка Наркомосу УРСР (нині – Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України), а через рік роботу передали до колекції Галереї картин Т. Г. Шевченка у Харків. З 1948 року зберігається в Державному музеї Т. Г. Шевченка (нині – Національний музей Тараса Шевченка) під інвентарним номером Г–280.

У 1911 році у Москві робота була представлена на виставці, приуроченій до 50-ліття від дня смерті Тараса Шевченка, а у 1984 році у Києві – на виставці «Шевченко художник» з нагоди 170-річчя від дня народження митця.

Четверта робота, яка була виконана для П. А. Кочубея, має назву «Приятелі». Показово, що під такою назвою художник створив 4 офорти та більше 15 відбитків в дарунок для своїх знайомих: Миколі Білозерському, Олексію Залєскому, Федору Львову та Петру Кочубею.

Розглянемо цей офорт детальніше. Його розміри – 14,2х20,2; 18,0х23,0; (31,2х35,0). Матеріал і техніка – папір, офорт, акватинта. Дана робота була створена за твором Івана Соколова «Приятелі». Унизу на зображенні офортним штрихом напис «*И. Соколовъ*»; ліворуч під зображенням: «Грав. Т. Шевченко 1859» [14, 321]. Унизу під зображенням: «*Ой встань, Харьку, ой встань батьку, просять тебе люде*» [10, 321]. Також на офорті є авторський дарчий напис коричневим олівцем: «*Петру Аркадьевичу Кочубею вместо писанки, 12 апреля 1859 Т. Шевченко*» [2, 302].

У 1859 році за офорти «Приятелі» та «Притча про робітників на винограднику» Тараса Григоровича ухвалили в Академії мистецтв: «...по представленным гравюрам признать назначенным в академики» [8, 302].

Офорт «Приятелі» у літературі згадується під такими назвами: «П'яниці», «В шинку за столом», «В корчме» та «Приятелі в шинку». Місце зберігання до 1930 року невідоме. У 1930 році входить до списку колекції картин Інституту Тараса Шевченка Наркомосу УРСР (нині – Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України), з 1933 року зберігалася в Галереї картин Т. Г. Шевченка у Харкові, а з 1948 року в Державному музеї Т. Г. Шевченка (нині – Національний музей Тараса Шевченка) в Києві під інвентарним номером Г–877.

Як підсумок товаришування Тараса Григоровича з Кочубеями та Галаганами у листопаді 1860 року у Санкт-Петербурзі поет написав вірш під назвою «Бували войни й військовії свари...»: «Бували войни й військовії свари: / Ґалагани, і Киселі, і Кочубеї-Нагаї – / Було добра того чимало. / Минуло все, та не пропало» [10, 368]

Творчість Тараса Григоровича Шевченка відома й шанована українським суспільством. До 200-ліття від дня народження Великого Кобзаря було випущено ювілейну марку, на якій зображено портрет Василя Кочубея роботи Тараса Григоровича. Такий блок марок «Перлини мистецького спадку Тараса Шевченка» з портретом В. Л. Кочубея зберігаються у фондовій колекції НІКЗ «Гетьманська столиця» (фондові номер: КВ-14-7786 / СП-4-1686).

Отже, творчість талановитого письменника, поета, художника Тараса Григоровича не оминула й славнозвісну родину Кочубеїв, яка мала вагоме значення в історії, політиці, державному реформуванні Російської імперії, представники якої були літературними персонажами творів Олександра Пушкіна та Льва Толстого. Шевченко настільки захопився їхніми історичними сторінками життя, образами, що це вилилося у створення поетичних та художніх творів. Дане дослідження – спроба проаналізувати твори геніального митця Тараса Шевченка, які пов'язані саме з родиною Кочубеїв та Батурином, славною гетьманською столицею.

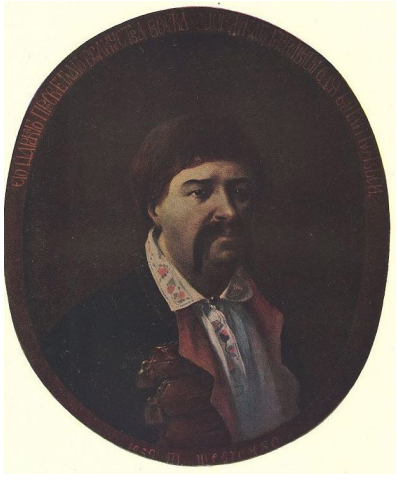

Т. Г. Шевченко.
Портрет Василя Кочубея. 1859.

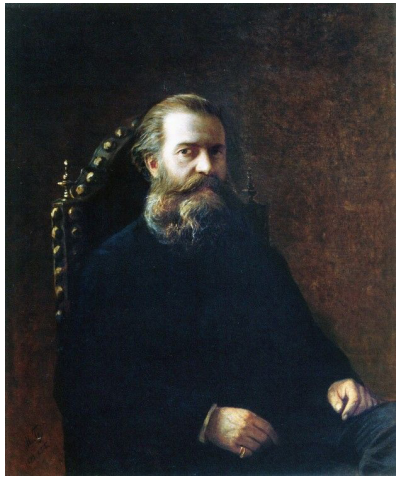

М. М. Ге. Портрет Петра Аркадійовича Кочубея (1825-1892 рр.). 1873.

Т. Г. Шевченко. Русалки. 1859.

Т. Г. Шевченко. Приятелі. 1859.

Джерела та література:

1. Білозерський М. Тарас Григорьевич Шевченко по воспоминаниям разних лиц (1831–1861) / М. Білозерський // Киевская старина. – 1882. – Т. X. – С. 66–77.

2. Бурачек М. Великий народний художник / М. Бурачек. – Харків, 1939. – 330 с.

3. Горленко В. Альбомы и рисунки Шевченка вь собрании В. В. Тарновського / В. Горленко // Киевская старина. – 1886. – Т. XIV. – С. 402–409.

4. Жемчужников Л. М. Мои воспоминания из прошлого / Л. М. Жемчужников. – Санкт-Петербург, 1971. – 448 с.

5. Матіос М. Вирвані сторінки з біографії / М. Матіос. – Львів, 2010. – 366 с.

6. Суханов-Подколзин Б. Воспомининие о Т. Г. Шевченко его случайного ученика / Б. Суханов-Подколзин // Киевская старина. – 1885. – №2. – С. 107–235.

7. Тарас Шевченко. Мистецька спадщина / Упорядник Боса І. – К., 2014. – Т. XI. – 400 с.

8. Тарас Шевченко. Мистецька спадщина / Переднє сл. Д. Стуса, Т. Чуйко; наук. комент. та упоряд. Ю. Шиленко [та ін.]. – К. : Мистецтво, 2013. – 352 с.

9. Шевченко Т. Г. Зібрання творів : У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 1 : Поезія 1837–1847. – 2003. – 784 с.

10. Шевченко Т. Г. Зібрання творів : У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 2 : Поезія 1847–1861. – 2003. – 784 с.

11. Шевченко Т. Г. Зібрання творів : У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Т. Г. Шевченко / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.

12. Шевченко Т. Г. Зібрання творів : У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Т. Г. Шевченко / Редкол.

М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 6 : Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т. Шевченком або за його участю. – 2003. – 632 с.

13. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 2014. – Т. 7 : Мистецька спадщина. Живопис і графіка 1830–1843. – 503 с.

14. Шевченко Т. Г. Повне зібрання творів : У 12 т. / Т. Г. Шевченко. – К. : Наук. думка, 2014. – Т. 11 : Мистецька спадщина. Живопис і графіка 1857–1861. – 401 с.

Наталия Дробязко (Батурин)

СЕМЬЯ КОЧУБЕЕВ В ТВОРЧЕСТВЕ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

На основе исторических, архивных документов и периодических изданий в статье исследуются художественные и поэтические произведения Тараса Григорьевича Шевченко, связанные с семьей Кочубеев.

Ключевые слова: Тарас Григорьевич Шевченко, поэт, художник, Петр Аркадьевич Кочубей, Григорий Павлович Галаган, Екатерина Васильевна Галаган (Кочубей), портрет, картина, музей, марка, коллекция.

Natalia Drobyazko (Baturyn)

KOCHUBEY FAMILY IN CREATIVE WORK OF TARAS SHEVCHENKO

On the basis of historical, archival documents and periodicals the art works and poetry of Taras Shevchenko those connected with Kochubey family were examined in the article.

Key words: Taras Shevchenko, poet, artist, Petro Kochubey, Grygoriy Galagan, Kateryna Galagan (Kochubey), portrait, picture, museum, stamp, collection.

УДК 94 (477.46) «19»:908 (477.46)

Василь Мельниченко (Черкаси)

УЧАСТЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ СПІЛКИ КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ У ВШАНУВАННІ ПАМ'ЯТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА

У статті розкривається робота Національної спілки краєзнавців України та її регіональних організацій із вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. Характеризуються конкретні форми пошукової та дослідницької роботи краєзнавчих осередків.

Ключові слова: *Т. Г. Шевченко, краєзнавство, шевченкіана, пам'ять.*

Серед творчих спілок, що мають переважно художньо-мистецьке спрямування, Національна спілка краєзнавців України вирізняється тим, що об'єднує людей, які свій творчий потенціал реалізовують у науково-пошуковій та просвітницькій роботі. Основною метою діяльності Спілки є розвиток національної культури та краєзнавчого руху в органічному поєднанні всіх його державних, громадських і освітянських форм [1, 3].

Національна спілка краєзнавців України та її організації на місцях долучаються до усіх визначних подій, що відбуваються в Україні, ініціюють і беруть активну участь у державних і регіональних заходах з відзначення знаменних історичних дат і вшанування пам'яті видатних постатей української історії та культури. Важливе місце у багатогранній роботі НСКУ посідає шевченківська тематика, зокрема вшанування пам'яті Великого Кобзаря.

Особливо рельєфно участь краєзнавців у розробці цієї теми проявилася в період підготовки та відзначення 200-річного ювілею Т. Г. Шевченка. 30 вересня 2012 року на батьківщині Т. Г. Шевченка – Черкащині, на розширеному засіданні Президії правління НСКУ за участю голів регіональних організацій було всебічно обговорено участь Спілки у підготовці та відзначенні Шевченківського ювілею та прийнято звернення до краєзнавців, громадськості України. У зверненні, зокрема, зазначено, що змістом цієї роботи має стати участь «в оновленні експозицій музеїв та музейних кімнат, шевченківських світлиць, проведення тематичних читань, літературно-краєзнавчих

конкурсів та інших заходів з вшанування пам'яті та популяризації творчості Тараса Шевченка як складової частини всенародної Шевченкіани» [2].

Одним з перших практичних кроків став започаткований Спілкою загальноукраїнський проект зі створення краєзнавчої Шевченкіани України. За участю усіх регіональних організацій НСКУ було зібрано та опрацьовано матеріали архівів, наукова література та періодичні видання, досліджено процес зародження і розвиток традицій вшанування та увічнення пам'яті Т. Г. Шевченка в різних куточках України.

Наслідком цієї масштабної роботи стало видання у 2014 році книги «Україна Тараса Шевченка» (упорядники видання – Р. В. Маньковська та В. М. Мельниченко). У ній на основі опрацювання архівних документів, наукової літератури, матеріалів періодичної преси і творів мистецтва висвітлено історію творення всенародної Шевченкіани в Україні, охарактеризовано форми і художньо-мистецькі засоби вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка та популяризації його художньо-творчої спадщини, самобутність шевченківських традицій в регіонах держави. Видання складається із самостійних тематичних частин, в яких представлені АР Крим, кожна область та міста Київ і Севастополь. Публіцистично-документальні нариси супроводжуються ілюстраціями [3].

У книзі «Україна Тараса Шевченка» уперше всебічно висвітлюється присутність Кобзаря у всіх проявах народної пам'яті – історичні місця, музеї державні і громадські, пам'ятники, народні перекази, художня творчість, громадські заходи. Унікальність видання полягає ще й в тому, що краєзнавчий аспект Шевченкіани досі не розглядався у всеукраїнському контексті. Із використанням широкого комплексу джерел показано творення всенародної Шевченкіани, розповідається про місця перебування Кобзаря в різних куточках України. Об'єднавши потужний науковий потенціал учених-краєзнавців, книга, ґрунтуючись на зібраних та опрацьованих регіональними організаціями НСКУ матеріалах, відтворює шлях Тараса Шевченка українськими містами і селами, середовище його спілкування і творчості, характеризує процес зародження та розвитку традицій пошанування генія українського народу.

Робота над книгою завершувалася у січні-лютому 2014 року, коли під вікнами будинку на вулиці М. Грушевського, де розміщується робоча кімната Національної спілки краєзнавців України, палахкотів майдан Революції гідності, а в коридорах приміщення отримували медичну допомогу її учасники [4].

Як вагомий внесок у краєзнавчу Шевченкіану України можна розглядати організовану НСКУ XIII Всеукраїнську наукову історико-краєзнавчу конференцію «Краєзнавча Шевченкіана України», присвячену 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. Представницьке наукове зібрання відбулося 24-25 жовтня 2014 року в Шевченківському національному заповіднику у Каневі.

Цією конференцією Національна спілка краєзнавців України та її регіональні організації продовжили заходи ювілейного Шевченківського року. На конференції у доповідях та повідомленнях охарактеризовано шевченківські традиції в різних куточках України, розкрито різні аспекти життя і творчості Т.Г. Шевченка, показано широку палітру форм і художньо-мистецьких засобів вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка та популяризації його творчої спадщини в регіонах держави.

Підбиваючи підсумки всеукраїнського наукового форуму, голова Національної спілки краєзнавців України, член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту історії України НАН України О.П. Реєнт підкреслив, що «особливість нашої конференції не тільки у широкому колі порушених проблем шевченкознавства, а й в тому, що зроблена, на мій погляд, успішна спроба розширити межі пізнання Т. Г. Шевченка. Не обмежуючись аналізом його літературної творчості, учасники конференції акцентували увагу на історико-краєзнавчих, мистецтвознавчих, філософських аспектах шевченкіани. І не менш важливо, що бачення проблеми висвітлювалося крізь призму самобутності різних куточків України, де знають і шанують великого Кобзаря» [5, 145].

Конференція у Каневі засвідчила великий інтерес науково-краєзнавчої громадськості до шевченківської тематики. Її учасники – науковці, працівники музеїв, освітніх закладів, архівів, історико-культурних заповідників - представляли Київ, Харків, Львів, Запоріжжя, Дніпропетровськ, Луганськ, Слов'янськ, Івано-Франківськ, Чернігів,

XIII Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція «Краєзнавча Шевченкіана України», присвячена 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка (24-25 жовтня 2014 р., Шевченківський національний заповідник, конференц-зал музею Т. Г. Шевченка. Канів)

Одесу, Переяслав та інші міста України. Із змістовними повідомленнями виступили науковці Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького та Шевченківського національного заповідника у Каневі.

Під час конференції голова Національної спілки краєзнавців України О. П. Реєнт передав науковій бібліотеці Шевченківського національного заповідника 10-томну енциклопедію історії України та бібліотечку наукових видань. Свої видавничі доробки заповіднику передали також учасники конференції з Донеччини, Тернопільщини, Чернігівщини та інших областей України.

Під час конференції відбулося вручення всеукраїнських краєзнавчих премій імені Дмитра Яворницького та Петра Тронька 2014 року. Лауреатом першої став голова Черкаської обласної організації НСКУ, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького - Василь Мельниченко, другої – голова Донецької обласної організації НСКУ Валерій Романько (м. Слов'янськ). Обласна краєзнавча премія імені Михайла Максимовича вручена членам НСКУ, завідувачам відділів Шевченківського національного заповідника у Каневі - Раїсі Танані та Віті Дзимі [5, 146]. Матеріали конференції видано окремим збірником [6].

Краєзнавча палітра ювілейного року поповнилася й іншими шевченківськими заходами. Зокрема, 27 березня 2014 року на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка відбулася організована Київською міською організацією НСКУ та кафедрами університету Міжнародна науково-практична конференція «Києвознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти», присвячена 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлинського.

У цій конференції взяли участь понад 100 відомих вчених, співробітники наукових установ та викладачі вищих навчальних закладів, аспіранти, працівники бібліотек і музеїв, краєзнавці, студенти й учні – члени Малої академії наук України. Науковий форум розглянув широку києвознавчу тематику: Т. Г. Шевченко і Київ, вшанування пам'яті Великого Кобзаря; діяльність наукових установ, навчальних закладів і наукових товариств, окремих дослідників у галузі києвознавства, в тому числі вчених Київського університету; проблеми топоніміки,

адміністративно-територіального устрою, соціально-економічного розвитку та розвитку науки, освіти, культури й мистецтва Києва; питання духовності, повсякденного життя киян [7].

Івано-Франківська обласна організація НСКУ виступила ініціатором проведення обласної акції «Краєзнавча Шевченкіана Прикарпаття», в рамках якої було проведено конкурс учнівських робіт «Шевченко і Прикарпаття». Під час проведення конкурсу його учасники досліджували пам'ятні місця, пов'язані з іменем Кобзаря, зібрали чимало цікавої інформації про пам'ятники Тарасу Шевченку у містах і селах краю. Підсумки шевченкознавчого заходу були підведені на обласній науково-краєзнавчій конференції [8].

За наслідками шевченкознавчих досліджень краєзнавців видаються книги, публікуються статті. Заслуговує уваги книга «Шевченків край: історико-етнографічне дослідження», яка побачила світ у 2009 році до 195-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. Ініціаторами її створення і авторами стали краєзнавці Лисянщини та науковці – уродженці району.

У книзі висвітлено біографію Т. Г. Шевченка, відображено історію та культурологічне розмаїття його батьківщини. На основі архівних матеріалів не тільки України, а й Польщі, Росії та США досліджено вплив творчості Тараса Шевченка на формування та зміцнення ідеї української державності, розкрито силу і велич Тарасового слова. Описано народні звичаї, побут, свята, пісенну творчість та храмобудівничі традиції краю. Видання рекомендоване Міністерством освіти і науки України для використання в навчальному процесі [9].

Перу голови Хмельницької обласної організації Національної спілки краєзнавців України Л. В. Баженова належить низка історико-краєзнавчих публікацій про поширення творів Т. Г. Шевченка на Поділлі у XIX – на початку XX ст. та роль у цьому інтелігенції краю [10; 11].

Член президії правління НСКУ О. Г. Павлова з Харкова свої публікації присвятила дослідженню зв'язків Тараса Шевченка із Слобожанщиною і, зокрема, Харківським університетом. Автор зазначає, що у науковій бібліотеці Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна зберігаються його листи. Архів Харківського університету довгий час мав у своєму складі протоколи засідань студентського

літературного гуртка 1860-х рр., на яких обговорювалась спадщина Тараса Григоровича. У 2004 році бібліотеці університету було передано на вічне зберігання перше повне видання поеми Т. Шевченка «Гайдамаки», що вийшло друком в 1886 р. в Санкт-Петербурзі [12, 502-513; 13].

«Кобзар і Кіровоградщина» – таку назву має книга краєзнавця Сергія Шевченка із міста Кропивницкий. У ній йдеться про перебування Т. Г. Шевченка в краї на берегах Висі, розповідається про нащадків роду Красицьких [14].

Навіть такий стислий огляд творчого доробку краєзнавців України засвідчує, що тема вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка та популяризація його творчості посідає провідне місце у практичній роботі Національної спілки краєзнавців України та її регіональних організацій.

Джерела та література:

1. Статут Національної спілки краєзнавців України (нова редакція). – К., 2017.

2. Звернення до краєзнавців, громадськості України : прийняте на засіданні Президії правління Національної спілки краєзнавців України 30 вересня 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: www.nsku.ck.ua/index.php?option=com (дата звернення: 22.08.2017).

3. Україна Тараса Шевченка / упоряд. : Р. В. Маньковська, В. М. Мельниченко; худож.-оформлювач О. М. Іванова. – Харків : Фоліо, 2014 – 573 с. : іл.

4. Маньковська Р. В. Видавничий проект Національної спілки краєзнавців України до 200-річчя від дня народження великого сина українського народу / Р. В. Маньковська [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: nsku.org.ua/?p=5751 (дата звернення: 29.08.2017).

5. Борщ М. І. Краєзнавча Шевченкіана України / М. Борщ // Краєзнавство. – 2014. – №3–4. – С. 145–146.

6. Краєзнавча Шевченкіана України. Матеріали XIII Всеукраїнської наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка, м. Канів, 24–25 жовтня 2014 р. / За заг. ред. О. П. Реєнта. – Черкаси, 2014.

7. Київознавчі читання: історичні та етнокультурні аспекти. Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження Тараса Шевченка та 250-річчю від дня народження Максима Берлінського. – К., 2014.

8. Про підсумки обласної акції «Краєзнавча Шевченкіана Прикарпаття» за 2013–2014 н.р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: tourismcenter.if.ua/content&content_id=440 (дата звернення: 21.07.2017).

9. Шевченків край : історико-етнографічне дослідження / О. М. Березовський, С. В. Верговський, М. П. Демчук, В. А. Довбня; Упоряд. і відп. ред. В. М. Щербатюк. – К. : Наукова думка, 2009.

10. Баженов Л. В. Подільська інтелігенція 40–60-х років XIX ст. і Тарас Шевченко / Л. В. Баженов // Тарас Шевченко і українська культура XXI століття : збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський, 2000. – С. 225–228.

11. Баженов Л. В. Поширення творів Т. Г. Шевченка на Поділлі у XIX – на початку XX ст. / Л. В.Баженов, С. Е. Баженова // Т. Г. Шевченко і Поділля : тези доповідей науково-практичної конференції, присвяченої 175-річчю від дня народження Т. Г. Шевченка. – Кам'янець-Подільський, 1989. – Ч. 1. – С. 52–54.

12. Павлова О. Г. Уклін Кобзарю Слобожанського краю / О. Г. Павлова // Україна Тараса Шевченка / упоряд. : Р. В. Маньковська, В. М. Мельниченко; худож.-оформлювач О. М. Іванова. – Харків : Фоліо, 2014. – С. 502–513.

13. Тарас Шевченко і Харківський університет (до 200-річчя Кобзаря) / О. Г. Павлова, М. Г. Процнко. – Харків : ХНУ ім. В. Каразіна, 2014.

14. Презентація у Кіровограді фонду особового походження та книги «Кобзар і Кіровоградщина» краєзнавця Сергія Шевченка [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http: nsku.org.ua/?p=7030 (дата звернення : 21.07.2017).

Василий Мельниченко (Черкассы)

УЧАСТИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО СОЮЗА КРАЕВЕДОВ УКРАИНЫ В ЧЕСТВОВАНИИ ПАМЯТИ Т. Г. ШЕВЧЕНКО

В статье раскрывается работа Национального союза краеведов Украины и его региональных организаций по чествованию памяти Т. Г. Шевченко. Характеризуются конкретные формы поисковой и исследовательской работы краеведческих объединений.

Ключевые слова: *Т. Г. Шевченко, краеведение, шевченкиана, память.*

Vasyl Melnichenko (Cherkasy)

PARTICIPATION OF THE NATIONAL UNION OF LOCAL HISTORY OF UKRAINE IN COMMEMORATION OF THE MEMORY OF TARAS SHEVCHENKO

The article reveals the work of the National Union of Local History of Ukraine and its regional organizations in commemoration of the memory of Taras Shevchenko. Specific forms of exploratory and research work of local lore associations are described.

Key words: *T. Shevchenko, local lore, shevchenkiana, memory.*

МАТЕРІАЛИ КРУГЛОГО СТОЛУ «ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВО ЗА МЕЖАМИ УКРАЇНИ: ДОСВІД МИНУЛОГО ТА СУЧАСНИЙ СТАН»

УДК 344.74.929Шевченко
Анатолій Чабан (Черкаси)

ДІЯЛЬНІСТЬ ДИПЛОМАТИЧНИХ УСТАНОВУКРАЇНИ У РЕСПУБЛІЦІ КАЗАХСТАН ІЗ УВІЧНЕННЯ ПАМ'ЯТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

У запропонованій статті висвітлюється питання популяризації у Республіці Казахстан життя і творчості Тараса Шевченка за роки незалежності України, пріоритетності цього напрямку у діяльності дипломатичних установ України. Наводяться найбільш ефективні форми і методи цієї роботи. У статті дається аналіз якісного стану української діаспори, яка є основним суб'єктом здійснення шевченківських заходів у Казахстані. Приводяться найбільш ефективні форми роботи дипломатів із українськими національно-культурними центрами республіки.

Ключові слова: *Посольство України в Республіці Казахстан, Генеральне консульство України в Алмати, заслання Т. Шевченка до казахстанських степів, українська діаспора в Казахстані.*

Цьогоріч виповнюється 160 років з того часу, коли Тарас Шевченко був звільнений із заслання. Ця вікопомна подія визначила завершення для Кобзаря надзвичайно складного періоду його життя, який став для Поета часом значних фізичних і моральних випробовувань, обмежень у спілкуванні з творчою елітою. Водночас, це був етап, який засвідчив незламність творчого потенціалу поета і художника, незважаючи на сувору заборону творчості. Це був період значного осмислення свого місця на землі, причетності до малої Батьківщини. Він ознаменований і значними творчими досягненнями: прекрасними художніми полотнами із життя казахського народу, пейзажами мальовничих і суворих околиць місць свого заслання. Тут народилися прозові твори митця.

Як відомо, 30 травня 1847 року Т. Шевченка було засуджено до заслання рядовим солдатом в Окремий Оренбурзький корпус з резолюцією Миколи I «під найсуворіший нагляд із забороною писати й малювати».

На засланні Т. Шевченко перебував:

- червень 1847 року – в Оренбурзі;
- червень 1847 року – травень 1848 року – в Орській фортеці;
- травень 1848 року – вересень 1849 року – на Кос-Аралі в складі експедиції на Аральському морі під керівництвом О. Бутакова;
- вересень 1849 року – травень 1850 року – знову в Оренбурзі.
- У травні 1850 року, за доносом, був переведений під суворий режим у Новопетровську фортецю на півострові Мангишлак, в якій перебував до літа 1857 року.

Отже, безпосередньо на казахстанських землях з десяти років солдатчини він провів 8,5 років: півтора – на Аралі, сім – в Новопетровській фортеці. Особливо складними для нього стали перші роки служби в Новопетровському укріплені. Згодом, завдяки коменданту А. Маєвському, а також І. Ускову, який став комендантом пізніше, становище Т. Шевченка дещо поліпшилося. Він дістав дозвіл малювати, займався скульптурою.

На казахстанський період його творчості припадає написання двох із чотирьох так званих «захалявних книжечок» (1848, 1849), чимало віршів та поем. Зокрема, поеми «Княжна» (1847), «Варнак», «Марина», «Царі», «П.С.» (1848). Тут написано прекрасні вірші, які стали зразком філософської, пейзажної та інтимної лірики, а також з історичної тематики. На засланні Т. Шевченко написав 20 повістей російською мовою, з яких збереглося 9. Більшість віршів Поет написав під час роботи в Аральській експедиції. Саме вони відносяться до так званої «Невільницької поезії», яка стала дорогоцінним надбанням української літератури.

У травні 1851 року, перебуваючи на півострові Манглишлак Т. Шевченко брав участь в Каратауській експедиції на узбережжі Каспійського моря з дослідження покладів кам'яного вугілля.

До часу перебування Т. Шевченка на засланні відноситься ряд мистецьких творів із життя казахів. Серед найвідоміших: «Байгуші», «Щасливий ловець», «Киргизка», «У в'язниці», дві серії сепій «Сюїта самотності», «Притча про блудного сина».

Варто зазначити, що висвітлюючи казахський період життя Кобзаря, переважна більшість дослідників підкреслює складність взаємостосунків Поета і охоронців, суворість клімату, безлюддя, запустіння, вказують, що земля, де проводив роки заслання Поет, породжувала безвихідь і приреченість на страждання.

Пам'ятник Тарасу Шевченку в місті Актау

Принагідно хочу зазначити, що відомий сучасний казахстанський поет Олжас Сулейменов, полемізуючи із авторами зазначених висловлювань, зазначав, що саме на цій Богом проклятій землі казахи народилися і живуть, творять своє самобутнє життя. Та й сам Тарас Шевченко з глибокою шаною і любов'ю ставився до казахів, їх звичаїв і традицій, до суворої, але, водночас, прекрасної природи.

Тарас Шевченко залишив на казахстанській землі потужний пласт свого таланту. Створивши, власне кажучи, унікальне казахське образотворче мистецтво, він став першим автором малюнків із життя казахів. Незважаючи на сувору заборону писати і малювати, Поету вдалося залишити значний творчий набуток про життя казахів у середині XIX століття. Саме тут він створив прекрасні твори про Україну.

Мабуть, саме тому, що Кобзар так уважно і співчутливо ставився до життя простих казахів, їх звичаїв і традицій, його ім'я, творчість глибоко шановані у казахстанському суспільстві. Його іменем названі міста, площі і вулиці, створено прекрасний музей у Форту-Шевченка, відкрито пам'ятники, меморіальні дошки. Варто зазначити, що у Мангистауській області 38 юнаків носять диковинне для цих країв ім'я – Тарас.

Можна привести ще багато прикладів шанобливого ставлення казахстанців до Шевченка. У Казахстані Шевченко – найбільш знаний українець. Саме тому його вважають найголовнішим дипломатом України.

І для працівників дипломатичних установ суверенної України діяльність з увічнення пам'яті Тараса Григоровича Шевченка була і залишається однією з провідних. Про це засвідчує вивчення досвіду роботи Посольства України у Республіці Казахстан, Генерального консульства України у Алмати у 1991–2003 роках, безпосередня участь у цій роботі у 2003–2006 роках, ознайомлення з роботою дипломатичних установ у 2011 році, а також вивчення документів Посольства за роки незалежності.

При цьому головний акцент зосереджується на співпраці з українськими громадами, що діють у Казахстані. Хто ж вони українці Казахстану?

Перші українські поселенці на казахстанських землях з'явилися наприкінці XVIII ст., після придушення антифеодального повстання селян «Коліївщина», коли сюди, у північний Казахстан, були заслані в основному вихідці з Лівобережної України. Їхні нащадки до цього часу проживають в Північно-Казахстанській області. Як правило, вони зберігають свою етнічну ідентичність. Тут функціонують українські об'єднання в місцях їх компактного проживання. Незважаючи на час, українці зберегли свій побут, звичаї, не забувають українську пісню.

Значна частина українців Казахстану – це нащадки українських малоземельних селян, які переселилися на казахстанські землі наприкінці XIX ст. за дозволом царського уряду, а також на початку XX ст. внаслідок столипінської аграрної реформи. Переважна їх більшість проживає в Західно-Казахстанській області, де також функціонують ряд національно-культурних центрів, в основному – у сільській місцевості.

Майже на всій території Казахстану проживають діти та онуки українців, що з'явилися на казахстанських землях в роки революційних подій 1917–1921 рр., в часи будівництва Турксибу, промислових підприємств республіки у 20–30-х роках XX ст.

Чимало етнічних українців залишилися в Казахстані з 40-х років минулого століття, коли вони перебували в сталінських таборах. Як відомо, на території Казахстану діяло 15 таборів, серед них: Карлаг, Степлаг, АЛЖИР (Акмолинский лагерь жён изменников родины) та інші. Нині значна частина колишніх в'язнів та їх дітей проживає в Карагандинській області.

У роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу (1941–1945) в Казахстан було евакуйовано близько 200 промислових підприємств з України, навчальних закладів, а разом з ними і їхні працівники, частина з яких залишилися тут після війни. (Це – київська кондитерська фабрика, яка була евакуйована до Караганди, Київський національний університет – до Кзил-Орди, туди ж Сімферопольський медінститут тощо). Проживають вони, в основному, в промислових центрах.

У 50–60-х роках минулого століття на освоєння цілинних та перелогових земель прибуло понад 300 тисяч вихідців з України. Значна частина з них залишилися в Казахстані. Більшість їх і нині проживає в Костанайській, Акмолінській, Північно-Казахстанській, Павлодарській областях. Незначна кількість етнічних українців прибула в Казахстан у 90-ті роки минулого століття. Це представники так званої «шлюбної» та трудової еміграції. За соціальним складом серед нинішніх українців переважають люди пенсійного віку, які прибули на освоєння цілинних та перелогових земель, а також онуки та діти ранніх періодів еміграції, що працюють в різноманітних галузях економіки Республіки Казахстан.

За статистичними даними кількість українців в Казахстані має тенденцію до скорочення. Так, за даними переписів, у 1939 році було 658 тис. українців; 1959 році – 762 тис.; 1979 році – 897 тис.; 1989 році – 896 тис.; 1999 році – 684 тис.

За оперативними даними нині в Казахстані проживає близько 300 тис. українців. Цей процес об'єктивно обумовлений, оскільки відбувається старіння українського населення ранніх періодів еміграції, їх фізичне скорочення. Натомість, відсутні масові приливи населення, як це було в час освоєння цілини. Однак, як негативну тенденцію, слід відзначити те, що частина українців у час останнього перепису записали себе росіянами. Це відбувається в силу життєвих проблем, необхідністю майбутнього навчання дітей в російських вузах, потребами Казахстану у російськомовних спеціалістах тощо.

Неоднозначні процеси відбуваються безпосередньо і всередині української діаспори в Казахстані. В основі національно-культурних товариств стоять українці старших поколінь, вихідці з сімей репресованих у 30–40-ті роки минулого століття, які відносять себе до національно-свідомих. Тут велику роль грає володіння українською мовою.

Українці Республіки Казахстан – представники владних структур, бізнесових кіл інколи дистанціюються від таких об'єднань. Тому на сьогодні в Асоціацію українців Казахстану входить невеликий відсоток від їх загальної кількості. Практично інертною залишається група вихідців з України, що прибули в Казахстан останнім часом.

Ряд національно-культурних товариств займають споживацьку позицію щодо України, піднімають питання про фінансову підтримку своєї діяльності з боку державних установ України, не використовують права, визначені міжнародними угодами з даного питання, в окремих із них спостерігається заполітизоване ставлення до подій, що відбуваються на Батьківщині.

Владні структури Республіки Казахстан надають допомогу в підтримці національно-культурних формувань українців, однак частина місцевих акіматів більше декларують свої добрі стосунки, аніж надають конкретну допомогу: у виділенні приміщень для товариств, створенні україномовних теле- та радіоканалів на місцевому телебаченні тощо.

Значну роль у згуртуванні української громади відіграє церква. Більшість з українців Казахстану за конфесійною належністю – християни. Свої релігійні потреби вони задовольняють переважно в приходах Російської Православної Церкви (РПЦ), Української Греко-Католицької Церкви (УКГЦ) (Астана, Караганда, Павлодар), Римо-Католицької Церкви (РКЦ), а також в протестантських громадах ЄХБ (Євангельських Християн Баптистів), АСД (Адвентистів Сьомого Дня), ХВЄ (Християн Віри Євангельської), деяких інших.

Нині в українських національно-культурних товариствах Казахстану традиційними стали Шевченківські березини, творчі конкурси українського мистецтва, виставки, літературні вечори. Дипломати Посольства України у Республіці Казахстан завжди були активними учасниками цих заходів. Мені особисто довелося брати участь у Шевченківських святах практично у всіх областях Казахстану. Особливо яскраво, на високому художньо-естетичному рівні вони проходили у Павлодарі, Костанаї, Уральську, Рудному, Таразі, Алмати, Актау, Форті-Шевченка, Кзил-Орді, Караганді, Усть-Каменогорську, Семипалатинську. Особливо урочисто, за участю представників владних структур країни, Шевченківські заходи відбуваються у столиці держави – Астані. Для їх проведення виділяються кращі зали, залучаються провідні мистецькі колективи.

Зокрема запам'ятався той значний позитивний резонанс в казахстанському суспільстві, викликаний відзначенням у 2004 році 190-ї річниці від дня народження Т. Г. Шевченка, Дня Незалежності України, 60-річчя визволення України від нацистських загарбників, 50-річчя початку освоєння цілинних та перелогових земель.

До значних подій із життя діаспори слід віднести також відкриття в Костанаї Почесного консульства України, поїздки делегацій ряду українських національно-культурних центрів на Черкащину і Чернігівщину, підлітків – до Івано-Франківської області, організований відпочинок дітей діаспори у міжнародному дитячому таборі «Артек». У травні 2005 року журналісти провідних ЗМІ РК, за сприяння Посольства, відвідали Україну. Результатом їхньої поїздки стала публікація серії матеріалів в «Казахстанській правді», літературно-художньому журналі «Нива», телерепортажі на провідному казахстанському каналі «Хабар». Забезпечено виконання міжурядової угоди між сторонами про навчання студентів з Казахстану у вищих навчальних закладах України. Схвально була сприйнята видана Посольством книга «Українці Казахстану», три тисячі якої направлено в усі українські національно-культурні центри Казахстану.

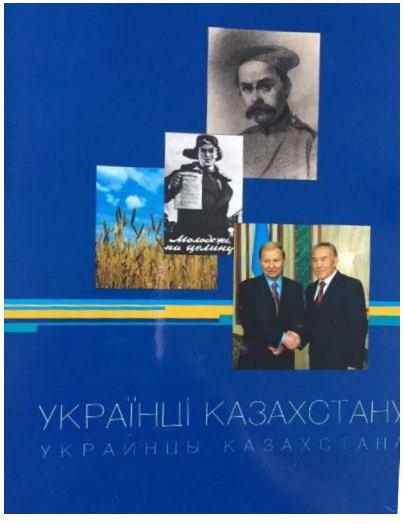

Титульна сторінка книги «Українці Казахстану»

Безумовно, організаторами усіх цих заходів, шевченківських урочистостей є українські національно-культурні центри. Нині в республіці діє 22 обласних, районних та міських українських товариства. У 2004 році відновлено діяльність Алматинської обласної організації. Тобто, українські національно-культурні центри діють практично в кожній області Казахстану.

Координуючими центрами діяльності українських національно-культурних центрів (УНКЦ) є асоціація «Українці Казахстану», якою тривалий час керує Михайло Сергійович Парипса та «Рада

українців Казахстану», яку очолює Юрій Євгенійович Тимощенко. Згуртуванню української діаспори сприяє Громадська Рада при Посольстві України, до складу якої входять представники УНКЦ, а також інші авторитетні казахстанці українського походження, які не є членами Асоціації та Ради.

Варто зазначити, що у Республіці Казахстан в основному забезпечується належний рівень реалізації політичних, соціальних, освітніх, культурних, мовних, інформаційних потреб етнічних українців. В РК працює, єдиний в Центральній Азії, український навчальний комплекс в Астані, до якого входять дитячий садок, гімназія та недільна школа, при УНКЦ працює п'ятнадцять українських недільних шкіл. Тривалий час працював український культурний центр в Астані.

У відповідності з затвердженою Національною програмою «Закордонне українство» та Законом України «Про правовий статус закордонних українців» Посольство України в Республіці Казахстан проводить відповідну роботу з налагодження належної роботи. Існує дієвий контакт з усіма національно-культурними центрами, що діють в областях Республіки.

За ініціативи Посольства проведено цілий ряд заходів для задоволення національних, культурних, мовних запитів українців Казахстану. Дипмісія надає дієву допомогу згадуваному українському навчальному комплексу. Працівники дипустанови сприяють виданню загальноказахстанської україномовної газети «Українські новини», редакція якої знаходилася в українському інформаційно-культурному центрі. Під особливою турботою перебувають українські недільні школи, яким протягом лише 2002–2004 рр. передано понад 3,5 тис. примірників шкільних підручників, наочність. Ряду колективів художньої самодіяльності, які діють при УНКЦ, подаровано комплекти національних концертних костюмів.

Готуючись до Шевченківських березин, в Республіці Казахстан, за сприяння Посольства України, було організовано візити офіційних та творчих делегацій з України, в ході яких відбувалися відвідини пам'ятних шевченківських місць на Аралі та Мангишлаку, зустрічі в УНКЦ, проведення літературно-мистецьких заходів. Зокрема, під час візиту Президента України В. А. Ющенка у 2005 році, делегації Черкаської області у 2011 році та інших заходів.

Відрадно, що шевченківська тематика, висвітлення історії та сьогодення України були достойно представлені у казахстанському інформаційному просторі. Зокрема, у провідній республіканській газеті «Казахстанська правда» побачили світ публікації «Шевченко и Казахстан» (Чабан А. Ю.), «Республики на Днепре», «Взращённый грешниками рай» (Тараков А. Ю.), у популярних літературно-художніх журналах «Аманат» (Чабан А. Ю.) та «Нива» (Гундарєв В. Р.) – статті про Т. Шевченка, про святі шевченківські місця України, переклади поезій В. Симоненка (Гундарев В. Р., Чабан А. Ю.), в республіканській газеті «Українські новини» - публікації про родовід Т. Шевченка, його автопортрети, з історії українського козацтва, про Дмитра Вишневецького, пам'ятні події з історії України. Важливою подією культурного життя стало видання українсько-казахського розмовника (Чернега Т. А.), книги Надії Сапожникової «Кобзарь и степь». Чимало шевченківських сюжетів демонструє провідний телеканал Казахстану «Хабар».

Водночас, Посольство України в Республіці Казахстан усвідомлює, що нинішній етап розвитку України, українсько-казахстанських відносин потребує подальшої активної діяльності в увічненні пам'яті Тараса Шевченка, розширення співпраці з етнічними українцями, що проживають в Казахстані.

Насамперед, це стосується необхідності диференційованого підходу до різних категорій українців Казахстану, які різняться за своїм політичним, соціально-економічним становищем, культурним, освітнім рівнем, релігійними уподобаннями. Кожна з цих груп має свої особливості, ступінь усвідомлення себе як українця. Є певні відмінності і в тому, з яких земель України прибули переселенці.

Важливим напрямком діяльності дипломатичних установ України є налагодження дієвого діалогу з владними структурами Республіки Казахстан з питань вшанування пам'яті Тараса Шевченка, задоволення мовно-культурних, інформаційних, освітніх та інших потреб етнічних українців, що проживають в Казахстані, а також продовжити надання допомоги громадам українців у налагодженні зв'язків з Україною, встановлення побратимських відносин між областями, містами України та Казахстану.

Все це засвідчує, що життя і творчість Тараса Григоровича Шевченка, який майже десять років провів у Казахстані, пронизує діяльність

дипломатичних установ України у Республіці Казахстан, казахстанської української громади, створює потужне підґрунтя для вибудовування тісних взаємостосунків між Україною і Республікою Казахстан.

Джерела та література:

1. Українці Казахстану. – К., Мистецтво, 2004. – 128 с.

2. Поточний архів Посольства України в Республіці Казахстан за 2003–2006 рр.

3. Чабан А. Ю. Феномен Тараса Шевченко / А. Ю. Чабан // Аманат. – 2004. – № 2.

4. Чабан А. Ю. Раз добром налите серце вік не прохолоне / А. Ю. Чабан // Українські новини. – 2004. – 5 березня.

5. Чабан А. Ю. Данина шани Кобзарю / А. Ю. Чабан // Українські новини. – 2004. – 19 березня.

6. Чабан А. Ю. Історизм Т. Г. Шевченка / А. Ю. Чабан // Черкаський край. – 1999. – 3 березня.

7. Чабан А. Ю. Історизм Т. Г. Шевченка / А. Ю. Чабан / Черкащина в новітній історії української нації та держави : зб. наук. ст. – К., 1999. – С. 164–168.

8. Чабан А. Ю. Шевченко – Черкащина – Україна / А. Ю. Чабан / Збірник праць Всеукраїнської 37-ї наукової шевченківської конференції. – Черкаси, 22-24 квітня 2009 р. / Ін-т л-ри ім. Шевченка НАН України [та ін.] ; редкол. : відп. ред. В. Т. Поліщук [та ін.]. – Черкаси : Вид-во Чабаненко Ю. А., 2009. – С. 12–17.

9. Чабан А. Ю. Про українсько-казахстанські відносини / А. Ю. Чабан // Нова доба. – 2006. – № 77 (вересень).

10. Чабан А. Ю. Про українсько-казахстанські відносини / А. Ю. Чабан // Черкаський край. – 2006. – № 76 (жовтень).

11. Чабан А. Ю. Про українсько-казахстанські відносини / А. Ю. Чабан // Черкаський національний університет. – 2006. – № 5 (вересень).

12. Чабан А. Ю. Шевченків родовід / А. Ю. Чабан // Українські новини. – 2006. – 10 березня.

13. Чабан А. Ю. Я для тебе горів український народе / А. Ю. Чабан // Українські новини. – 2006. – 17 лютого.

14. Чабан А. Ю. Кобзарь и степь / А. Ю. Чабан // Казахстанская правда. – 2006. – 24 августа.

Анатолий Чабан (Черкассы)

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ УЧРЕЖДЕНИЙ УКРАИНЫ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН ПО УВЕКОВЕЧЕНИЮ ПАМЯТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО

В предлагаемой статье освещается вопрос популяризации в Республике Казахстан жизни и творчества Тараса Шевченко за годы независимости Украины, приоритетности этого направления в деятельности дипломатических представительств Украины. Приводятся наиболее эффективные формы и методы этой работы. В статье даётся анализ качественного состояния украинской диаспоры, являющейся основным субъектом проведения шевченковских мероприятий в Казахстане. Приводятся наиболее эффективные формы работы дипломатов с украинскими национально-культурными центрами республики.

Ключевые слова: *Посольство Украины в Республике Казахстан, Генеральное консульство Украины в Алматы, ссылка Т. Шевченко в казахстанские степи, украинская диаспора в Казахстане.*

Anatoly Chaban (Cherkasy)

ACTIVITY OF UKRAINE DIPLOMATIC INSTITUTIONS IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN COMEMIRATION OF TARAS SHEVCHENKO

This article discusses the issues of popularization of Taras Shevchenko's life and work in Republic of Kazakhstan throughout the years of Ukrainian independence, as well asthepriory of these matters in diplomatic activities of the embassy of Ukraine. The examples of the most effective forms and methods of this work are offered. The article provides qualitative analysis of Ukrainian diaspora that is at the center of Shevchenko-related Activities in Kazakhstan. The most effective activities conducted by the diplomats together with national cultural centers in Kazakhstan are also presented.

Key words: *Embassy of Ukraine the Republic of Kazakhstan, General Consulate of Ukraine in Almaty, T. Shevchenko's sentence in Kazakhstan steppes, Ukrainian diaspora in Kazakhstan.*

УДК 82.09:001.891 + 069.01

Нурсулу Суйин (Форт-Шевченко)
Денис Черниенко (Уфа)

ВКЛАД ЕСБОЛА УМИРБАЕВА В РАЗВИТИЕ ШЕВЧЕНКОВЕДЕНИЯ

Статья посвящена некоторым страницам жизни известного казахского исследователя-шевченковеда Есбола Умирбаева. Показаны его сложный путь в науку, профессиональные увлечения, личный вклад в собирание и литературную обработку источников и фольклорной информации о пребывании Тараса Шевченко на Мангышлаке.

Ключевые слова: *краеведение, Мангышлак, музей, просветительство, учитель, Форт-Шевченко, шевченковедение, экспедиция.*

Имя Есбола Шадраковича Умирбаева (1916–1988) – педагога, историка, краеведа, музееведа, писателя, автора более 100 научных и научно-популярных публикаций, по ряду важных причин занимает особое место в шевченковедении второй половины XX века.

Во-первых, он родился и всю жизнь (за исключением некоторых ее периодов) провел на родном Мангышлаке, который он досконально знал и беззаветно любил. Поэтому годы пребывания тут Тараса Шевченко (1850–1857) ему удалось совершенно органично вписать в общий историко-культурный контекст полуострова, сделать личную историю Шевченко частью глубокой системной краеведческой работы.

Во-вторых, о Шевченко Умирбаев писал не от случая к случаю, к очередным юбилеям рождения или смерти поэта, а, выбрав еще в начале 1950-х гг. жизнь и творчество Кобзаря в качестве одного из важнейших объектов своей исследовательской деятельности, создал целый цикл публикаций разного рода – статьи, очерки, журнальные и газетные материалы, книги. Далеко не все работы были опубликованы при жизни, немалая часть сохраняется в рукописях и записях семейного архива [1, 123].

В-третьих, от исследовательской работы Умирбаев совершенно естественным образом перешел к не менее активной просветительской деятельности. В этом ему помогало профессиональное педаго-

гическое образование и призвание учителя – одного из немногих в этих суровых краях. Именно благодаря подвижничеству Умирбаева имя Шевченко на Мангышлаке, во всем Казахстане и за его пределами всегда звучало громко и значимо.

В-четвертых, на основе собранных многочисленных материалов закономерным шагом стало открытие в Форт-Шевченко специализированного музея, который Умирбаев совершенно заслуженно возглавлял долгое время и сыграл в его развитии определяющую роль.

«Степной академик», «летописец Мангистау», «профессор Мангистау»[1] Есбол Умирбаев родился в ауле в окрестностях Форта Александровска 16 мая 1916 г. [3, 18][2] в бедной семье пастуха и рано потерял родителей. Оставшись сиротой, он воспитывался в семье своей старшей сестры Ханым, которая была женой местного влиятельного партийного деятеля Хиту Бегжанова. В юности Есбол работал в рыбацком колхозе им. III Интернационала поселка Баутино и только в 16-летнем возрасте пошел в поселковую начальную школу, пять классов, которой окончил в 1936 г. и сразу начал учительскую работу для борьбы с неграмотностью в этом отдаленном регионе Мангистау.

Любознательность, ответственность, желание совершенствоваться подтолкнули молодого учителя к необходимости получения профессионального педагогического образования. Но для этого нужно было на время покинуть родные края. В конце 1930-х гг. Х. Бегжанов был назначен прокурором Уральской области, и у Есбола появилась возможность поехать на учебу в крупный город. В 1938–1940 годах Умирбаев обучался по специальности филология в Учительском институте в г. Уральск (Западный Казахстан). После окончания института, в тяжелые военные годы, он вернулся в Форт-Шевченко. Более 30 лет своей жизни посвятил педагогической деятельности – в 1940–1950-е гг. работал учителем казахского языка и истории в местной школе, в 1952–1956 гг. был завучем, а в 1956 г. стал директором школы им. Кирова в Форт-Шевченко, а также работал в школах п. Долгий, п. Баутино [7, 101]. Всегда учил детей не только предметам, но, прежде всего – любви к родному краю.

[1] По меткому замечанию поэта У. Кайралапова, т. к. Е. Умирбаев не обладал никакими официальными учеными званиями.

[2] В ряде печатных изданий и электронных ресурсов часто указывается ошибочная дата – 14 марта.

В 1956 г. в Баутино был проведен большой литературный вечер, для которого уже авторитетному учителю было поручено подготовить обстоятельный доклад о пребывании Шевченко на Мангышлаке. Будучи человеком, склонным по характеру и личным качествам к системной кропотливой работе, Умирбаев занялся тщательным сбором всех доступных ему материалов. А после мероприятия организовал познавательную поездку со своими учениками по следам знаменитой Каратауской экспедиции. Многогранность Шевченко, его драматичная судьба постепенно раскрывались перед ним все глубже. Личность поэта так увлекла, что после этого случая Шевченко стал не просто героем публичного доклада, но и делом всей жизни – Умирбаев стал преданным шевченковедом [1, 123].

Увлеченность темой «Шевченко на Мангышлаке» органично соединялась с еще одной страстью – путешествиями по родному краю, поиском древних артефактов. По свидетельствам его современников, уже в середине 1950-х гг. Умирбаев, работая в школе Баутино, признавался, что нашел для себя «интересное занятие»: «…Я обошел весь Мангышлак, побывал во многих пещерах, во всех исторических крепостях, кладбищах, могильниках…» [7, 103-104]. Не имея еще высшего образования, Умирбаев уже собирал материалы, которые могли бы стать основой и для кандидатской диссертации. Так происходило его становление не только как педагога, но и как вдумчивого исследователя.

Несмотря на опыт работы директором школы, стремление к профессиональному совершенствованию не пропало, и Е. Умирбаев поступает на филологический факультет Педагогического института в г. Гурьев (ныне – Атырау), который успешно заканчивает в 1962 г. Поэтому не удивительно, что когда в этом же году встал вопрос о назначении директора мемориального музея Т. Г. Шевченко, на эту должность был утвержден именно Есбол Умирбаев, имевший уже некоторый управленческий, исследовательский опыт и ряд публикаций. Таким образом, его давнее увлечение историей родного края по-настоящему перешло на другой профессиональный уровень. В новом статусе Умирбаев стал более основательно изучать жизнь и творчество Шевченко в период Новопетровской ссылки, историю создания рисунков и литературных произведений, созданных Кобзарем на Мангышлаке.

Используя свои краеведческие и экспедиционные навыки, за несколько лет удалось подготовить карту маршрутов Шевченко на полуострове (1967) [12], карту населенных пунктов, колхозов, совхозов, учреждений, организаций и т. п., которые носят имя Шевченко (1978), организовывать познавательные поездки на интересные исторические и этнографические объекты [7, 107]. В периодических изданиях Казахстана и Украины появлялись новаторские научные статьи (например, «Следами Т. Шевченко» (1957), «Тарас Шевченко и казахские дети», «Тарази акын» (1962), «Легенды про Тараса Шевченко», «Шевченко в Каратауской экспедиции» (1964), «Мангышлак в рисунках Тараса Шевченко» (1975) и др.), которые можно заслуженно считать значительным вкладом в развитие шевченковедения. В том числе, Умирбаев проделал большую работу по установлению обстоятельств жизни одного из наиболее известных образов Шевченко на Мангышлаке – казашки Кати [13]. Для этого он обошел в Форт-Шевченко и Баутино множество семей местных жителей, беседовал с аксакалами, собирая много преданий и рассказов о жизни Кобзаря на Мангышлаке. Цикл работ был посвящен изучению истории знаменитой «Тарасовой вербы» [8; 9; 10]. Заслуженным итогом многолетней работы Умирбаева и сотрудников стало присвоение мемориальному музею Т. Г. Шевченко статуса Республиканского в 1981 г.

Должность директора музея открывала уже совсем иные возможности и горизонты, чем должность школьного учителя истории. Благодаря инициативному руководителю музей постепенно вставал на ноги – пополнялись коллекции, совершенствовались экспозиции, готовились научно-просветительские материалы, публикации и т. п. Музей вызывал все больший интерес не только в своем регионе и Казахстане, но и в Украине. Сюда нередко приезжали делегации высоких гостей, завязывались творческие связи с украинскими писателями-шевченковедами. Е. Умирбаев неоднократно посещал Украину для участия в научных мероприятиях, конференциях, связанных, как правило, с юбилейными датами. Признанием заслуг стало включение статьи про Е. Умирбаева в двухтомный «Шевченковский словарь», изданный в Киеве в 1976–1978 гг. [15], использование материалов его биографии и научной деятельности в документальном кино. Так, в 2007 г. вышел научно-познавательный фильм «Две судьбы» (к/с

«Кинематографист», режиссер Б. Квашнев) о мангышлакском периоде жизни Тараса Шевченко и о его связи с биографией Есбола Умирбаева.

Наиболее плодотворно сложились отношения с Анатолием Костенко (1908–1997) – украинским писателем и литературоведом, который с 1950-х гг. также активно исследовал жизнь и творчество Шевченко. Особенное внимание А. Костенко уделял вопросам состояния личных источников, главным образом мемуаров. Поэтому не удивительно, что именно на почве источниковедения и шевченковедения сошлись два талантливых ученых. Известно, что еще в 1967–1969 гг. по шевченковским местам Мангышлака путешествовал журналист С. Н. Мастеров, который, в том числе, прошел по маршруту экспедиции 1851 г., подготовил материалы для газет, а в 2003 г. совместно с поэтом и писателем А. Тарасенко выпустил книгу «И не исчез в степной полыни» о 10-летнем пребывании Тараса в Казахстане с некоторыми фотографиями 1966–2003 гг. [6]. Через несколько лет – в 1972 г. Е. Умирбаев и А. Костенко также прошли весь путь Каратауской экспедиции с участием Шевченко, посетили исторические места, зарисованные художником. Результатом их многолетней совместной работы в Казахстане стали несколько монографий, открывших малоизученные страницы мангышлакского периода жизни Кобзаря [4; 5].

Широкое видение различных научных проблем, блестящая эрудиция, глубокое знание источников (в том числе благодаря многолетней систематической работе в архивах) через некоторое время, в 1970-е гг., привели Е. Умирбаева к идее создания в Форт-Шевченко комплексного музея, который бы выполнял историко-краеведческие, археологические и этнографические задачи в масштабах не только Мангышлака, но и всего Восточного Закаспия. В 1982–1988 гг. Умирбаев стал директором созданного Этнографического музея, который он возглавлял до самой смерти, мечтая о том, чтобы Форт, возможно, в будущем обрел значение историко-этнографического заповедника.

Е. Умирбаев неоднократно отмечался государственными и ведомственными наградами КазССР и УССР: Отличник просвещения КазССР (1956), грамота Президиума Верховного Совета УССР (1964), «Заслуженный деятель культуры Казахской ССР» (1980) и др.

Таким образом, занимаясь вопросами шевченковедения на протяжении более 30 лет, Е. Умирбаев восполнил многие пробелы в

малоизученном до того времени периоде ссылки в Новопетровском укреплении: «Простой, скромный учитель, для которого не было большей ценности, чем книга, и большей радости, чем открытие нового, даровал миру новые грани творчества этого поистине великого человека» [11]. Подвижник из Форт-Шевченко, проживший и проработавший здесь всю жизнь, занимаясь любимым делом, стал самым известным учителем, одним из самых известных специалистов-шевченковедов и популяризаторов творчества Кобзаря в Казахстане. В своих научных трудах Умирбаев убедительно показал, что творчество Т. Шевченко значит очень много не только для украинского, но и для казахского народа. Как директор музея он первостепенное внимание уделял экспозиционной работе, неукоснительно соблюдая свой же принцип: «Чтобы все было как во времена Шевченко». Эти заветы Учителя музей старается выполнять и в настоящее время.

Память своего знаменитого земляка чтят в современном Форт-Шевченко: с 1999 г. средняя школа в г. Форт-Шевченко носит имя Есбола Умирбаева, установлен бюст, открыт мемориальный кабинет; имя ученого отражено в ряде публикаций [2; 16]; 25 марта 2016 г. на базе музея-комплекса была проведена научно-практическая конференция, посвященная 100-летию со дня рождения Есбола Умирбаева. В новейшем издании «Шевченковской энциклопедии» имя Умирбаева неоднократно упоминается в статье «Казахская литература и Шевченко» [14, 233-235], хотя, к большому сожалению, отсутствует персональная статья об ученом.

Таким образом, наследие Есбола Умирбаева занимает заметное место в современном шевченковедении. Вместе с тем, обстоятельства его биографии и исследовательской деятельности еще ждут более глубокого изучения и активного введения в научный оборот до сих пор малоизвестных материалов.

Источники и литература:

1. Задерецкая Н. Ю. Тупкараган – колыбель Мангистау / Н. Ю. Задерецкая. – Актау, 2010.

2. Қабиболла Сыдиықұлы. Есбол Өмірбаев. – Алматы, 2013.

3. Қазақстан Республикасының мәдени мекемелері, ұйымдары және көрнекті қайраткерлері мерейтойларының күнтізбесі. – Астана : Қазақстан Республикасының Ұлттық академиялық кітапханасы, 2016.

4. Костенко А., Умірбаєв Е. За морями, за горами… / А. Костенко, Е. Умірбаєв. – К. : Радянський письменник, 1984.

5. Костенко А., Умірбаєв Е. Оживуть степи… Тарас Шевченко за Каспієм / А. Костенко, Е. Умірбаєв. – К. : Радянський письменник, 1977. (Книга издана на русском языке в 1984 г. в Алма-Ате).

6. Мастеров С. 110 лет простоял памятник Тарасу / С. Мастеров // Проза.РУ. – URL: http://www.proza.ru/2013/01/31/574

7. Мұрынжырау. Форт-Шевченко. – Алматы: ЖШС РПБК «Дэуир», 2009.

8. Романович В., Умірбаєв Е. Верба Тараса / В. Романович, Е. Умирбаев // Робітнича газета. – 1965. – 26 грудня.

9. Романович В., Умірбаєв Е. Кобзарева верба / В. Романович, Е. Умирбаев // Сільські вісті. – 1965. – 16 грудня.

10. Романович В., Умірбаєв Е. Тараса верба / В. Романович, Е. Умирбаев // Вільне життя. – 1965. – 9 грудня.

11. Суйин Н. Прошлое не исчезает бесследно… / Н. Суйин // Огни Мангистау. 19.05.2015. – URL: http://ogni.kz/rubrika/kultura/proshloe-ne-ischezaet-bessledno-html

12. Тараса верба безсмертна // Вечірний Київ. – 1965. – 16 листопада; По рисункам Шевченко // Казахстанская правда. – 1975. – 18 ноября.

13. Умирбаев Е. Кто была казашка Катя? / Е. Умирбаев // Брат наш, друг наш. – Алма-Ата, 1964; До славного ювілею // Червоний прапор. – 1964. – 24 січня.

14. Шевченківська енциклопедія : в 6 т. – Т. 3: І–Л / НАН України, ін-т л-ри ім. Т. Г. Шевченка; редкол. : М. Г. Жулинський (гол.) [та ін.]. – К., 2013. – 888 с.

15. Шевченківський словник: у двох томах. – К.: Головна редаакція УРЕ, 1977. – Т. 2. – 408 с.

16. Энциклопедия Мангистау. – Алматы, 1997.

Нурсулу Суїін (Форт-Шевченка)
Денис Чернієнко (Уфа)

ВНЕСОК ЕСБОЛА УМІРБАЄВА У РОЗВИТОК ШЕВЧЕНКОЗНАВСТВА

Стаття присвячена деяким сторінкам життя відомого казахського дослідника-шевченкознавця Есбола Умірбаєва. Показано його складний шлях до науки, професійні захоплення, особистий внесок у збирання та літературну обробку джерел і фольклорної інформації про перебування Тараса Шевченка на Мангишлаку.

Ключові слова: *краєзнавство, Мангишлак, музей, просвітництво, учитель, Форт-Шевченка, шевченкознавство, експедиція.*

Nursulu Suyin (Fort Shevchenko)
Denis Chernienko (Ufa)

INVESTMENT OF ESBOL UMIRBAEV TO SHEVCHENKO STUDYING DEVELOPMENT

Article is devoted to some of the life periods of the world known Shevchenko's researcher from Kazakhstan Esbol Umirbayev. Article shows his complicated path to science, professional dedication, personal contribution to the collection and processing of literary sources and folklore information on Taras Shevchenko's residence in Mangyshlak.

Key words: *regional studies, Mangyshlak, museum, enlightenment, teacher, Fort-Shevchenko, Shevchenko Studies, expedition.*

УДК 82-94:82.09
Татьяна Большакова (Оренбург)

ДНЕВНИК О «ДНЕВНИКЕ» (К ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ «КОММЕНТАРИЯ К ДНЕВНИКУ ТАРАСА ШЕВЧЕНКО» Л. Н. БОЛЬШАКОВА)

Статья основана на уникальном источнике – личном дневнике Л. Н. Большакова, который содержит множество записей, касающихся работы над комментарием. В научный оборот впервые вводятся записи, хроникально отражающие процесс комментирования «Дневника» Т. Шевченко. Дневниковые записи вводят в лабораторию ученого, рассказывают об исследовательской работе над каждой записью, знакомят с размышлениями исследователя и т. д.

Ключевые слова: *Л. Н. Большаков, «Дневник» Т. Г. Шевченко, шевченковедение.*

Работа над созданием Комментария к «Дневнику» Т. Шевченко для ученого-шевченковеда Л. Н. Большакова[1] была очень значима, о чем убедительно свидетельствует находящийся в нашем семейном архиве дневник исследователя.

На первых страницах только что начатого дневника читаем: «В Институте Литературы (имеется в виду Институт литературы НАН Украины в Киеве. – *Т. Б.*)… в принципе договорились о комментировании тома 5-го («Дневника»). Дело хлопотное, отвлечет от литер, работы, принесет «затраты без оплаты», но во имя науки, ради шевченковедения на что не пойдешь?...» (28 января 1984 г.).

Исследователь был изначально убежден, что «нужен такой комментарий, который в любой своей статье содержал бы достаточно полные историко-литературные, исторические, социологические, биографические и другие сведения по поводу каждой записи, каждого

[1] Леонид Наумович Большаков (1.01.1924–9.08.2004) – писатель и литературовед, академик Международной Академии гуманизации образования, Заслуженный деятель науки Российской Федерации, Заслуженный деятель культуры Украины, лауреат государственной премии Украины и премии Совета министров УССР им. Павла Тычины «Чувство семьи единой», почетный гражданин Оренбурга, автор более 20 книг о Т. Г. Шевченко, в том числе трилогии «Быль о Тарасе» и Оренбургской Шевченковской энциклопедии, создатель и организатор Оренбургского НИИ Тараса Шевченко.

события и лица, каждого шевченковского высказывания. Содержал всестороннюю характеристику глубинного смысла дневниковых строк и страниц – пусть даже потребовался бы для этого полный пересмотр иных укоренившихся толкований, понадобилось выдвижение спорных гипотез и дискуссионных проблем. Они могут быть, на первый взгляд, неожиданными, но главное – пусть побуждают к поискам и приводят к решениям» [5, 309-310].

Записи 1984–1985 гг. свидетельствуют о напряженности работы по комментированию; знакомят с размышлениями исследователя, рассказывают о возникающих трудностях:

– Сделав комментарий к первой записи, подсчитал, что в «Дневнике» их всего 310 (1857-й – 172, 1858-й – 138). Степень их сложности различна, немало крохотных, но делать и делать, дорожа каждым днем, каждым часом. Перепечатывать придется частями…. От комментирования не смог оторваться в течение дня и вечера. Почти «сделал» первый и второй дни… (3 декабря); До полудня …успел обработать записи четырех шевченковских дней, но сделал бы, наверное, больше, не будь многих отвлечений… (5 декабря); Прокомментировал всего две дневниковые записи и то не в один присест (6 декабря); За первые два с половиной часа выполнил свой «дневной урок» – прокомментировал назначенный на сегодня минимум записей. Июнь отработан (16 дней), впереди июль… (7 декабря); Вчера остановился на последних строках шевченковской записи за 4-е июля – о двух работах К. Брюллова. Вчера же прояснил для себя, что же это за работы… Сегодня «прожил» еще пять шевченковских дней – комментарий продвигается. Хорошо бы до Нового года дочитать-докомментировать всю новопетровскую часть «Дневника», а уж в январе пойти на Астрахань и дальше… Только не перескакивать через то, что в комментировании нуждается. И не ограничиваться просто «сведениями» (22 декабря); А сегодня проштудировал всего два дня из «Дневника». Но – насыщенных. Пояснительных ссылок потребовалось гораздо больше, чем было в комментариях Ивакина[2] и Айзенштока[3]. (23 декабря); …

[2] Ивакин Юрий Алексеевич (1917–1983) – писатель, литературовед. Доктор филологических наук (1962). Лауреат Государственной премии УССР имени Т. Г. Шевченко (1980).

[3] Айзеншток Иеремия Яковлевич (1900–1980) – ученый-литературовед. Автор комментария первого полного издания «Дневника» Т. Г. Шевченко (1925).

продвинулся на семь дней. До окончания новопетровского периода остается одиннадцать записей. Оставляю их до среды… (24 декабря); Еще три дня – три записи. Делаю небольшие, но полезные открытия. Скажем, есть у Шевченко слово «сицевой». Убежден, что все до меня его «сглатывали» и не задумывались над сутью. Я остановился, задумался, привлек Даля и оказалось: сицевой это… таковой. Как же знал украинец Шевченко русский язык!... (26 декабря); Прокомментировать удалось аж шесть дней. Очень и очень помогает моя предварительная работа (в т. ч. тот комментарий – именной и географический, который я составил когда-то по просьбе Е. С. Шаблиовского[4]). Для меня нет сегодня ничего особенно нового, даже во впервые увиденном комментарии 1929 года (присланном нынче из Киева – ждал его еще месяц назад и ожидать перестал). Да, лучше всех подготовлен к этому делу «на данном этапе развития шевченковедения» именно я, и правильно, что взялся за это хлопотное, но необходимое дело, которое – теперь могу сказать – продвигается вполне успешно (а еще месяц тому назад был в нем так не уверен). Открытия (и откровения) приходят по ходу работы каждый день, разгадка их особенно интересна (27 декабря); Из Новопетровского укрепления выбрался – и с честью, и досрочно. Работой своей увлечен… В Астрахань въехал довольно просто. Прокомментировал три астраханских дня… Жизнь Шевченко в это время была весьма динамичной, так что надо восстанавливать обстановку и путем собственной трудовой динамичности. Иногда заглядываю в присланный комментарий 1929 года. Ничего особенного. У меня и своего материала вполне достаточно (28 декабря); … Со вчерашнего дня думаю над одним шевченковским выражением «Настоящий гугнадер под фирмою лон-лакея». В изданиях пишут обычно «гренадер», но у Шевченко не так, а именно «гугнадер». Вот и докапываюсь… Ну, ничего, доберусь… А это и еще одна новелла для дневника «Дневника». Да, шевченковский «Дневник» богаче и глубже, чем я считал до начала комментирования… Постараюсь эту глубину раскрыть. И еще одно стало яснее ясного: надо добиваться точнейшего воспроизведения рукописи Шевченко в этом издании,

[4] Шаблиовский Евгений Степанович (1906–1983) – украинский литературовед, член-корреспондент АН УССР, лауреат Ленинской и Государственной премий, автор монографий о творчестве Т. Г. Шевченко.

чтобы не было произвола ни в 4.чем (29 декабря); Белому[5] написал вопросы для комментирования (о джурмице и гугнадере) – авось что-то добудет из уральских источников… (31 декабря).

Даже даты предыдущей и последующей записей говорят о том, как важна и значима была эта работа для Леонида Наумовича. 1 января. Новый год и к тому же собственный день рождения, но и на этой страничке – запись о комментировании:

– Под вечер «присел» к столу, да так за него и «уцепился». Сделал комментарий к трем астраханским дням. Разгон взят, это меня радует! Да, между прочим, получил урок комментаторской трезвости. Вернулся к «Гугнадеру» и понял, что у Шевченко «гернадер». Писал это слово так, как слышал. Огорчительно расставаться с любопытной версией-новеллой, но… истина всего дороже (1 января); Для «зарядки» сел на часок за комментарий. Просидел три часа, прокомментировал четыре записи и с сожалением отложил, т. к. есть другие дела, неотложные дела… Вернулся – и снова за комментарий. Общий итог дня – шесть дней шевченковских. Но работа не только увлекает, но и выматывает… (4 января); Смог немного поработать над комментарием, обдумав реалии еще двух дней и подойдя к середине всей работы (по объему шевченковской рукописи). Все чаще задумываюсь над тем, что моя нынешняя работа лишь приближение к действительно полному и действительно научному Комментарию к «Дневнику». Над ним надо думать и думать. Даже над тем, что кажется совершенно ясным. Например, в записи за 7 сентября 1857 года есть выражение «каюта-ажур». Вроде бы понятно: вполне благополучная каюта… Погрузился в словари. Что оказалось? … По-французски буквально «на свет»… Не оставляет мысль, что Шевченко в определенной мере знал французский, а это побуждает к «переисследованию» вопроса о степени его образованности. Когда-то я считал, что «грамотеем» он не был, меня поправляли, но просто из преклонения перед Шевченко, теперь сам вижу доказательства достаточно широкой осведомленности поэта в разном и многом… (5 января); Вместе с Шевченко «въехал» сегодня в Казань.

[5] Белый Александр Иосифович (1927–2006) – российский и казахстанский историк, исследователь прошлого Уральского и Оренбургского казачества, Уральска и Западного Казахстана, работал в педагогическом университете г. Уральск, автор краеведческих статей, библиофил.

«Ехал» несколько часов – комментарий требует большого напряжения (и даже «изможденія»). Но такое «изможденіе» приятно. … написал… Петровской, … попросил И. Ф.[6] , все о театре знающую, просветить меня по части «Тарсиса Посошкова», упоминаемого в «Дневнике» Шевченко (6 января); Работал урывками: немного утром, немного после обеда. Из Казани «не выехал» – не смог сосредоточиться (7 января); Прибыл в Нижний Новгород. Преодолел для этого несколько шевченковских дней и вот – достиг. Работа подвигается… (8 января); Въехал в Нижний и никак не мог выбраться из первого шевченковского дня в новом для него городе. Думал, что одним этим днем все и ограничится. Но все-таки пошел дальше и «обработал» целых семь. Правда, последние день или два уже через силу, из боязни, что завтра могут возникнуть какие-то непредвиденные помехи. …Пришло письмо от Белого: по поводу «джурмицы» и «гугнадера», который гугнадером и не является. …Не могу себе позволить отвлечься. Клятый характер! Впрочем, ему, такому характеру, обязан я обилием сделанного, упорством в осуществлении намеченного, желанием и умением добиваться максимума. (11 января); … Постоянно в напряжении: как бы кто или что не помешало, не прервало, не переворотило день и ты смог сделать свое ежедневное «больше». Вот сегодня с утра засел за комментарий и писал, писал, раздражаясь, если случалась хоть какая-то помеха… Не позволял себе встать из-за стола не для дела… – только работать. Доделал весь комментарий шевченковского сентября, в процессе работы собирался этим днем и заканчивать, но вывел на листе «1 октября» и рванул дальше, обеспечивая себе задел на завтра и дни последующие. (12 января); На комментирование выкроил часа два и сделал мало (страницы полторы). Но главное – не утратил непрерывности работы. Уже в 3 октября. (13 января); С утра пишу комментарий… Закончил его 11 октября, но явно перерабатываю (14 января); До часа дня – четыре шевченковские записи. 15-го достиг 15-го – только его октября… (15 января);… Над комментированием просидел практически весь день, но сумел обработать (точнее, раскрыть) только две шевченковские записи – за 16 и 17 октября.

[6] Петровская Ира Федоровна (1919–2014) – ведущий научный сотрудник Российского института истории искусств, доктор искусствоведения.

Оказались весьма и весьма насыщенными (16 января); Итог основных занятий дня: собираюсь выехать из нижегородского 26-го октября. Работа идет довольно успешно, но… все остальные – и литературные, и организационные – дела весьма страдают… Ничего не читаю, кроме необходимого по работе над комментарием… (17 января); Поработал и наработал. Вчера был в 26-м октября, а сейчас «живу» уже в ноябре – позади второе. Темпами доволен вполне, качество, пожалуй, весьма приличное… Да, октябрь прокомментирован за неделю – от субботы до пятницы… Думаю над его ноябрем. Но наиболее сложная для меня часть – петербургская. Впрочем, сложна вся эта работа: освоение нового для меня жанра (и нового жанра вообще), т. к. мне и комментарий хочется сделать максимально читабельным, литературно интересным… (18 января); Пребываю в 6 ноября, хотя записи потребовали основательной работы. Хорошо, что под рукою есть необходимые справочные издания… – основа основ всей исследовательской работы… (19 января); Завершил 6-е ноября. Прокомментировал 7, 8 и 9. Есть записи, которые уже не нуждаются в комментировании: имена прошли ранее, события совершенно ясны. Пока не позволяю себе пропуск и одной записи. Важна непрерывность (хотя Шевченко и позволял себе пропуски дней, а уж предыдущие комментаторы – Ю. А. Ивакин и И. Я. Айзеншток – и подавно)… Пришло письмо от Иры Федоровны Петровской. Ссылается на «Илиаду» и книгу И. П. Посошкова, но мне сдается, совсем не то. Еще подумаю, еще поищу. (20 января); Утром доделал комментарий к записи 10 ноября. Написано 100 моих страниц, а каждая их них – это полторы машинописных. В 1857 году не прокомментированы еще 34 записи, в 1858 – 138. Последующие записи, однако, менее емкие в этом плане. Но – посмотрим…. (21 января); …Планировал перерыв в комментировании, но… сел, чтобы доделать комментарий к одной записи, а встать из-за стола не смог и продвинулся изрядно – плотно влез в 26-е ноября. Так что до конца недели покончу и с ноябрем (22 января 1985 г.); Эта ночь для меня – новогодняя. Закончил комментирование шевченковских записей 1857 года! С декабрем разделался за два последних дня, не позволяя себе как будто никаких пропусков. Одновременно доделал все написанное и теперь (на машинке 109 моих страниц. (31 января);

…«Обработал» десять январских шевченковских дней. Стараюсь побольше сделать впрок, ориентируясь на окончание в феврале. Для этого мне нужно комментировать по пять записей ежедневно, без каких-либо перерывов и сбоев. (1 февраля); Сегодня опять весь день просидел над комментарием. Еще восемь записей января. Получается основательно, но, как показывает опыт…, рукопись – это еще не книга… (2 февраля); Сегодня продолжал комментирование и преодолел 24-е января. Нет, все-таки 25-е – еще на семь дней к концу ближе. Завтра намерен выбираться из января в февраль (3 февраля); На «шевченковском направлении» настиг время: 5 февраля 1985 года прокомментировал 5 февраля 1858-го. Мои комментаторские дни идут много быстрее его. Ни одну запись не пропускаю, не сбрасываю со счетов… (5 февраля); Прокомментировал первые семь записей марта… (16 февраля); Рванул к столу и… до одиннадцати часов «обработал» пять записей… До вечера, в суете вокруг, удалось прокомментировать еще две, довольно объемистые записи «Дневника». Подошел, таким образом, к 19 марта. Не хватает кое-каких книг – придется завтра-послезавтра идти за ними в библиотеку… (18 февраля); Основная работа по комментированию была сегодня в библиотеке: многое требовалось уточнить. В основном справился, открыв для себя такой источник, как энциклопедия «Москва»; о, сколь много нам неизвестно (имею в виду издания). В силу этого едва справился с одним числом (25 марта). Смущает то, что я стал делать слишком подробные комментарии. Но ориентируюсь, главным образом, на книгу. (20 февраля); Комментирую. Уже в Петербурге. Как-то замедленно – усталость что ли… В комментировании оставил позади март и вступил в апрель. Остается не так уж много, но с полсотни записей будет. Но они по периоду, который известен мне много меньше предыдущих – специально не занимался, это «епархия» П. В. Жура[7], он же многие имена и события обошел. (21 февраля); Опять застрял – уже над апрелем шевченковским. Эх, не сделал П. В. Жур того, что сделал я по периоду ссылки и возвраще-

[7] Жур Петр Владимирович (1914–2002) – лауреат Государственной премии Украины имени Т. Г. Шевченко, переводчик и популяризатор украинской литературы в России, автор семи книг, посвященных Т. Шевченко. Жил в Ленинграде, был заместителем главного редактора журнала «Звезда», создал в городе музей Т. Шевченко.

ния из ссылки, и сколько имен остались без расшифровки. По мере сил стараюсь восполнить у себя, но тут нужны архивы петербургские. Тем не менее, не снижая критериев, первые пять дней прокомментировал. Что ни день, то даются они мне труднее. …Ни минуты праздно проведенного времени. Работа и работа. Мой комментарий – труд серьезнейший, первое полное прочтение «Дневника» и истолкование его с позиций и содержания, и языка, и многого-многого другого… Делать – так на полном серьезе… (22 февраля); Среди шума-гама сел за работу и оставил ее на 10-м апреля 1858 г. Записи Шевченко петербургских первых месяцев «перечислительны», но имен в них много и поводов для толкований-примечаний сколько угодно. А если учесть, что этот период для меня «темный лес», то понятно все напряжение моей сегодняшней (как и вчерашней-завтрашней) работы (23 февраля); Думал с утра отправиться в библиотеку, дабы довести до ума то, что сделал и не до конца уточнил…. Не смог оторваться от стола! Еще одну строку, еще одну запись… Продолжил и потом, днем и вечером… Таким образом въехал в 25-е апреля (только сейчас, записывая, обратил внимание на то, что и сегодня 25-е – «обгон» времени уже на два месяца. Комментируя, снова и снова убеждаюсь в неисправности текстологии «Дневника», а равно в том, что комментировался он до меня не слишком тщательно и серьезно. Один прецедент – издание 1927 года, но у него свои недостатки, да оно и недоступно даже исследователю. Я, например, знаком с ним не был. Нужно такое же по охвату, по серьезности, но основанное на совершенно ином, современном подходе ко всему. (25 февраля); Предельно напряжен. Сегодня «расправился» с апрелем, завтра вступлю в последний месяц – май. Потерял ориентировку в своем собственном времени: какое число, какой день, какой месяц… Несколько часов провел в библиотеке, над московско-ленинградскими справочниками. …Нашел разгадку своего «старого Пимена»; долго за ним гонялся, а это Храм Пимена, что в «новых Воротниках». Вставлю добротную поясняющую строку. С ленинградским-петербургским похуже, но и тут определенные успехи имеются. Мешает, конечно, и то, что сейчас не имею возможности забраться в хранилище и поискать неспешно (в областной библиотеке шел ремонт. – *Т. Б.*). Комментарий… разрастается и

окорачивать его не намерен. Максимальная полнота и добротность! Пишу на долгие и долгие годы!... (26 февраля); Заканчивается месяц. Короткий, даже не високосный. Иначе успел бы дописать комментарий. А так, «зависает» восемь записей, по отдельным из которых и сказать-то нечего. Нечего, а надо: не пропустил пока ни одной-единой записи. Два часа провел в библиотеке… Не все удается отыскать, но кое-что «выловил». Это «кое-что» сразу же ввожу в свой текст. Нигде не нахожу слова «лунатика». Наверное, такое все-таки было! Или Шевченко произвел от «лунатик»? (28 февраля); Два часа двадцать минут «пополудни», как писали во времена Шевченко. Минуты «почти исторические»: поставил последнюю точку в конце своего комментария. Закончил его на своей двухсотой странице. Моя страница – это более чем полторы машинописных. Теперь прочту, допишу то, что отыскал вчера в библиотеке, и – на машинку. (1 марта).

Таким образом, в дневнике документально зафиксировано, что сам процесс комментирования укладывается в довольно короткие хронологические рамки с января 1984 – по март 1985 года.

В 1987 г., как явствует из дневника, шла напряженная работа над текстологией шевченковского «Дневника» для академического тома:

– …Целый день гнул спину и слепил глаза над «Дневником» Шевченко – фототипией, расклейкой и последним академическим изданием. Поправки на каждой странице, и не только синтаксические. Я стараюсь услышать интонации Шевченко, его живой голос. Нужно бы, наконец, издать «Дневник» как литературный памятник, с сохранением всех особенностей орфографии и синтаксиса оригинала. Пусть небольшим – «науководумковским» - тиражом, но выпустить. С еще более широким комментарием, чем у меня, с обширнейшей аналитической статьей и прочими атрибутами такого рода издания… Прочел полтора десятка страниц, чуть больше. Работы много, за неделю (предстоящую) не справиться. (8 февраля); До полудня читал, сличал, правил «Дневник». Выполнил, даже с превышением, дневную норму. Пока едва перешагнул за границы первой трети шевченковского произведения. Утомительная, изматывающая работа. (9 февраля); Работаю непрерывно. К трем часам перелез за 200 страниц и позволил себе передышку. Замечаю и исправляю ошибки текстологов, которые

никак не желали признать за Шевченко право писать дневник языком своего времени. Синтаксис, само собой разумеется, правлю на каждой странице. Неужто в академическом издании будет прежний произвол? (14 февраля); Только вечером закончил текстологическую обработку «Дневника». В процессе ее появились существенные поправки, потребовавшие дополнительных комментариев. Ближайшие дни будут посвящены этой же работе. (15 февраля).

Однако работа над академическим собранием сочинений Т. Шевченко прервалась на целое десятилетие и возобновилась только в середине 1990-х годов. В нашей книге «Леонид Большаков: на связи с миром и людьми» [1] публикуется несколько писем Л. Н. Большакова В. С. Бородину относительно этого издания и дневниковый комментарий к полученным письмам. В личном фонде Л. Н. Большакова хранится немало писем от украинских корреспондентов, информирующих о делах на «академическом фронте» [3]. Пятый том Академического издания Шевченко, для которого и делался Комментарий, увидел свет только в 2003 г. [6] и с автографами сотрудников отдела шевченковедения Института литературы Академии наук Украины был вручен Л. Н. Большакову в качестве подарка к его 80-летию.

Но за десять лет до выхода академического тома, в 1993 г. «Дневник» Тараса Шевченко и комментарий к нему Леонида Большакова впервые появились в местах шевченковской неволи и на языке оригинала [2], т. е. там, где и были сделаны первые записи. А в 2001 году в Оренбурге увидело свет, правда, без иллюстраций и тиражом всего в 100 экземпляров, издание, о котором исследователь мечтал изначально: сам «Дневник» Т. Шевченко и комментарии к нему были соединены воедино [5].

В настоящее время «Дневник» Т. Шевченко с комментариями Л. Н. Большакова есть в интернете [4], так что и ученые-шевченковеды, и любознательные читатели могут к нему обратиться.

Еще только задумывая работу над комментированием, 15 июля 1984 г. Л. Н. Большаков записал: «Мне дорога сама возможность делать то, что останется надолго». Думается, эта его работа останется в мировом шевченковедении на многие десятилетия, а возможно, и навсегда.

Источники и литература:

1. Большакова Т. Л. Леонид Большаков: на связи с миром и людьми / Т. Л. Большакова, С. В. Любичанковский. – М. : ФЛИНТА, 2016. – 493 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://e.lanbook.com/book/89871.

2. Большаков Л. Комментарий к дневнику Т. Шевченко / Л. Большаков / Оренб. ин-т Т. Шевченко. Науч. зап. II-я тетр. ; худ. Ф. М. Абленин. Оренбург : Ин-т Шевченко, 1993. – 108 с.

3. Государственный архив Оренбургской области. – Ф. 2919, оп. 2.

4. Шевченко Т. Г. Дневник / Т. Г. Шевченко [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://artlib.osu.ru/web/books/bolshakov/book0006.pdf

5. Шевченко Т. Г. Дневник Тараса Шевченко с 12 июня 1857 по 13 июля 1858 года / коммент. Л. Н. Большакова; НИИ «Ин-т Т. Шевченко». Оренбург : Оренбургская губерния, 2001. – 311 с.

6. Щоденник / Коментарии Л. Н. Большакова // Шевченко Т. Г. Зібрання творів : У 6 т. (вид., автентичне 1–6 томам «Повного зібрання творів у дванадцяти томах») / Редкол. : М. Г. Жулинський (голова) та ін. – К. : Наук. думка, 2001. – Т. 5 : Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – 2003. – 496 с.

Тетяна Большакова (Оренбург)

ЩОДЕННИК ПРО «ЩОДЕННИК» (ДО ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ «КОМЕНТАРІ ДО ЩОДЕННИКА ТАРАСА ШЕВЧЕНКА» Л. Н. БОЛЬШАКОВА)

Стаття заснована на унікальному джерелі – особистому щоденнику Л. Н. Большакова, який містить безліч записів, що стосуються роботи над коментарем. У науковий обіг вперше вводяться записи, що хронікально відображають процес коментування «Щоденника» Т. Шевченка. Щоденникові записи вводять в лабораторію вченого, розповідають про дослідницьку роботу над кожним записом, знайомлять з роздумами дослідника.

Ключові слова: *Л. Н. Большаков, «Щоденник» Т. Г. Шевченка, шевченкознавство.*

Tatyana Bolshakova (Orenbyrg)

DIARY OF THE «DIARY» (TO THE HISTORY OF THE CREATION OF «COMMENTARY ON THE DIARY OF TARAS SHEVCHENKO» OF LEONID BOLSHAKOV)

The article is based on a unique source – Leonid Bolshakov's personal diary, which contains many records relating to the work on the commentary. In the scientific circulation for the first time entries are introduced chronicling the process of commenting on the «Diary» by T. Shevchenko. Diary entries are entered into the scientist's laboratory, they talk about the research work on each record, introduce the researcher's reflections, etc.

Key words: *Leonid Bolshakov, «Diary» of Taras Shevchenko, Shevchenko studies.*

УДК 351.751.5 + 82.0

Татьяна Лебединская (Санкт-Петербург)

СУДЕБНЫЕ ПРОЦЕССЫ ПО ПОВОДУ ИЗДАНИЯ «КОБЗАРЯ» Т. Г. ШЕВЧЕНКО МЕЖДУ КОЖАНЧИКОВЫМ И ЛИСЕНКОВЫМ

В данной работе речь идет о судебном процессе между И. Т. Лисенковым и Д. Е. Кожанчиковым по поводу права собственности на литературное произведение Т. Г. Шевченко «Кобзарь». Тяжба между издателями длилась десять лет (1867–1877 гг.). Рассмотрев дело, суд пришел к заключению, что перепечатанные стихотворения прежнего времени составляют менше 1/3 части «Кобзаря» издания Д. Е. Кожанчикова и потому окружной суд на основании статьи 289 цензурного устава признал иск И. Т. Лисенкова «не заслуживающим уважения».

Ключевые слова: *цензура, цензурный комитет, цензурный устав, иск, окружной суд, присяжные.*

Четвертого сентября 1867 г., по указу Его Императорского Величества, Санкт-Петербургский окружной суд в составе господина председателя А. Д. Батурина, господ членов суда князя А. А. Юсупова и Ф. И. Маслова, при секретаре Н. П. Боголюбове слушал дело санкт-петербургского второй гильдии купца Ивана Тимофеевича Лисенкова, который предъявлял претензии к санкт-петербургскому купцу Дмитрию Ефимовичу Кожанчикову о взыскании убытков за перепечатание восьми стихотворений Т. Г. Шевченко. В исковой И. Т. Лисенков объяснил, что в 1848 г. 8 февраля он купил, на основании 282, 283 и 303 статей цензурного устава, у художника Академии художеств Тараса Григорьевича Шевченко оригинал его сочинений «Чигиринский Кобзарь», изданный первым изданием в 1840 г. и 800 экземпляров другого сочинения того же автора «Гайдамаки», впервые изданного в 1841 г. Ему, И. Т. Лисенкову, навсегда было передано право на издание восьми стихотворений: «Думы мои», «Перебендя», «Тополь», «Думка», «К Основьяненку», «Иван Подкова», «Тарасова ночь», «Катерина». Т. Г. Шевченко собственноручно сделал надпись на экземпляре этого сочинения издания 1840 г. После чего он, И. Т. Лисенков, издал «Коб-

зарь» как свою собственность двумя изданиями: в 1844 г. и 1867 г., а после смерти Т. Г. Шевченко, последовавшей в 1861 г., публиковал его сочинения во всех санкт-петербургских и московских газетах и журналах. Поэтому И. Т. Лисенков полагал, что право на издание «Кобзаря» принадлежит исключительно ему, так как было приобретено лично от Т. Г. Шевченко при его жизни.

Далее И. Т. Лисенков констатирует, что в 1867 г. книгопродавец Д. Е. Кожанчиков издал вновь «Кобзарь» Т. Г. Шевченко вместе с восемью стихотворениями, которые по праву принадлежат ему – И. Т. Лисенкову, объёмом более одного печатного листа. Ссылаясь на статьи 283, 289, 296, 237, 304, 316, 319, 320 цензурного устава, И. Т. Лисенков требует признать действия Д. Е. Кожанчикова контрафакцией и взыскать с него убытки в размере 3750 рублей. При этом в суд были представлены: 1) экземпляр «Кобзаря» издания 1840 г., на котором имелась следующая надпись – «а) в вечное и потомственное распоряжение передаю право сего сочинения И. Т. Лисенкову. Т. Шевченко, 1843 года февраля 8-го»; «б) надпись цензора Корсакова 27 февраля 1843 г., о дозволении печатать»; 2) экземпляр «Кобзаря», издания Лисенкова, 1844 г.; 3) издание «Кобзаря» Лисенкова, 1867 года; 4) экземпляр «Кобзаря», издания Кожанчикова, 1867 г.; 5) экземпляр «Северной Пчелы» 20 июля № 163, с объявлением И. Т. Лисенкова о том, что право на издание «Кобзаря» принадлежит исключительно ему, так как было приобретено лично от автора при его жизни; 6) экземпляр «Кобзаря» издания Семеренко 1860 г.

Доверенное лицо ответчика Д. Е. Кожанчикова присяжный поверенный Спасович на иск И. Т. Лисенкова в прочтении 12 августа 1867 г. объяснил, что И. Т. Лисенков не доказал, что надпись на представленном экземпляре «Кобзаря» была сделана самим Т. Г. Шевченко, что из содержания надписи не видно, имеет ли И. Т. Лисенков право собственности на сочинение «Кобзарь», что по форме надпись не удовлетворяет требованиям закона – статьи 288 цензурного устава, что И. Т. Лисенков по смерти Т. Г. Шевченко не объявил о праве своём на сочинение «Кобзарь» в годовой срок, установленный 290 статьей цензурного устава, и потому потерял право на иск, а о своих правах И. Т. Лисенков заявил спустя пять лет после смерти Т. Г. Шевченко. Объём же восьми стихотворений, на которые И. Т. Лисенков предъявляет свои права,

составляет в сравнении с книгой «Кобзарь» Д. Е. Кожанчикова гораздо меньше 1/3 всего сочинения (статья цензурного устава).

Против объяснений Спасовича И. Т. Лисенков (прошение от 22 августа 1867 г.) возражал и отметил, что подлинность надписи Т. Г. Шевченко может бать доказана при помощи свидетелей: Гинце, Штрауфа и книгопродавцев, а так же тем, что он, И. Т. Лисенков, на основании этой надписи, продавал изданные им сочинения Т. Г. Шевченко при жизни последнего в течении 23 лет, что приводимая Спасовичем статья 288 цензурного устава должна быть сопоставлена со статьей 303 того же устава, что восемь стихотворений, принадлежащих ему, И. Т. Лисенкову, перепечатаны Д. Е. Кожанчиковым без всякого изменения и дополнения, и потому статья 289 цензурного устава не может быть применена к настоящему делу. Кроме того, Спасович не представил акта, по которому Д. Е. Кожанчиков владеет сочинениями Т. Г. Шевченко.

На заседании суда присяжный поверенный Спасович повторил прежние свои объяснения, возразил против увеличения И. Т. Лисенковым своих требований, представил подлинное написанное на простой бумаге условие заключенного договора от 16 марта 1867 г. между коллежским советником М. М. Лазаревским и купцом Д. Е. Кожанчиковым. По этому соглашению М. М. Лазаревский являлся доверенным лицом наследников поэта Т. Г. Шевченко, которые предоставили ему право передать Д. Е. Кожанчикову все сочинения Тараса Григорьевича и в течение двух лет публиковать их в России.

Рассмотрев это дело, суд находит, что покойный Т. Г. Шевченко в 1843 г. передал книгопродавцу И. Т. Лисенкову право литературной собственности на сборник своих стихотворений «Кобзарь» с присоединением отдельно изданного «Гайдамаки», а в 1867 г. наследники Т. Г. Шевченко уступили право на издание всех его сочинений (более 3000 экземпляров) книгопродавцу Д. Е. Кожанчикову, который и издал в 1867 г. книгу «Кобзарь» Т. Г. Шевченко. И. Т. Лисенков предъявил иск о нарушении Д. Е. Кожанчиковым принадлежащих ему, И. Т. Лисенкову, прав литературной собственности на некоторые стихотворения Т. Г. Шевченко. Но так как, с одной стороны, И. Т. Лисенков не представил доказательств того, что по смерти Т. Г. Шевченко он, И. Т. Лисенков, не оградил своё право заявлением доказательств в годичный срок (290 статья цензурного устава), а с другой стороны,

новое полное издание «Кобзаря» Д. Е. Кожанчикова не может быть признано контрафакцией Лисенковского издания «Кобзаря», потому что в новом издании перепечатанные стихотворения прежнего времени составляют гораздо меньше третьей части этой книги (статья 289 цензурного устава), то окружной суд признал иск И. Т. Лисенкова «не заслуживающим уважения».

Источники и литература:

1. Неврлий М. Нез'ясовані сторінки «Чигиринського Кобзаря» / М. Неврлий // Літературна Україна. – 1987. – 11 червня.

2. О литературной собственности в «Петербургском вестнике» // Вестник Европы. – 1868. – Ч. 136.

3. Ямпольский И. Сатирическая журналистика 1860-х годов. Журнал революционной сатиры «Искра» (1859–1875) / И. Ямпольский. – М., 1964.

Тетяна Лебединська (Санк-Петербург)

СУДОВІ ПРОЦЕСИ З ПРИВОДУ ВИДАННЯ «КОБЗАРЯ» Т. Г. ШЕВЧЕНКА МІЖ КОЖАНЧИКОВИМ І ЛИСЕНКОВИМ

У даній статті йдеться про судовий процес між І. Т. Лисенковим та Д. Ю. Кожанчиковим з приводу права власності на літературний твір Т. Г. Шевченка «Кобзар». Тяганина між видавцями тривала десять років (1867–1877 рр.). Розглянувши справу суд прийшов до висновку, що передруковані вірші колишнього часу складають менше 1/3 частини «Кобзаря» видання Д. Є. Кожанчикова і тому окружний суд на підставі статті 289 цензурного статуту визнав позов І. Т. Лисенкова «не заслуживающим уважения».

Ключові слова: *цензура, цензурний комітет, цензурний статут, позов, окружний суд, присяжні.*

Tetyana Lebedinska (St. Petersburg)

JUDICIAL PRECISES ON THE EDITION OF «KOBZAR» T. SHEVCHENKO BETWEEN KOZHANCHIKOV AND LYSENKOV

In this paper we are talking about the judicial process between I. T. Lysenkov and D. U. Kozhanchikov about the ownership of the literary work «Kobzar» by Taras Shevchenko. The law suit between publishers lasted ten ears (1867–1877). While considered the case, the court concluded that here printed poems of the previous time were less than 1/3 of the part of the Kobzar edition of D. U. Kozhanchikov, and there for the district court, on the basis of Article №289 of the censorship statute, recognized I. T. Lysenkov as«undeservingrespect».

Keywords: *censorship, censorship committee, censorship statute, lawsuit, district court, jury.*

УДК 94 (477)
Петро Токар (Астана)

ШЕВЧЕНКО – СОВІСТЬ УКРАЇНЦІВ СВІТУ І ВІЧНИЙ ОБРАЗ НА КАРТИНІ «УКРАЇНА»

Стаття присвячена ролі Тараса Шевченка в консолідації українців та інших громадян Казахстану. Розглянуто основні проблеми шевченкіани та системних заходів, які сприяють консолідації української громади.

Ключові слова: *Шевченко, Республіка Казахстан, Україна, діаспора.*

Велика шана до образу Шевченка у тих частинах світу, де споруджено найбільше памятників Кобзарю, свідчить про те, що він є справжньою совістю для багатьох українців. Серед інших великою шаною імя Тараса Шевченка возвеличили і брати-казахи. Провівши на казахській землі найважчі 10 років свого життя, тут він зміг реалізувати себе як художник, одним з перших у світі відобразив у картинах і оспівав у поетичних творах життя казахів. Ще в 1881 р. було встановлено перший пам'ятник Кобзарю, а зараз функціонує єдиний в Центральній Азії музей Т. Шевченка в м. Форт-Шевченка Мангістауської області (раніше – Форт-Олександрівський), який був відкритий у 1925 р. постановою Ради Народних Комісарів КазРСР. Нині уже більша половина областей Казахстану присвятили 14 пам'ятників і пам'ятних знаків Тарасу Шевченку, а батьки дотепер називають своїх дітей іменем Тарас (Таразі). Серед громадськості Казахстану за півтори століття сформувався образ свого Тараса Шевченка, як взірець нескореності і мужності, неповторного таланту і честі, незламного характеру і любові до своєї Вічизни. Казахи добре усвідомлюють, що такі риси проявити в умовах Мангістау не зможе пересічна чужа людина.

Писати й говорити про Шевченка – значить говорити про Україну. Але в нашому випадку – і про Казахстан, адже постать Шевченка тут насправді сприймається як «перший народний посол України в Казахстані». Саме про це говорив 16 березня 2012 р. Олег Дьомін у своєму виступі на відкритті Перших Міжнародних Шевченківських читань в Астані. Читання відбувались 16-18 березня 2012 р. за ініціативи Посольства України в Республіці Казахстан. Проте, ідея їх проведення

з'явилась у серпні 2011 р. на П'ятому Всесвітньому Форумі українців у Києві в ході співбесіди Надзвичайного та Повноважного Посла України в Республіці Казахстан Олега Дьоміна та співголови Республіканського національно-культурного центру українців Башкортостану Василя Бабенка. Ідея насправді була слушною, бо ця надважлива тема вже давно назріла. Про це яскраво свідчать усі подальші Шевченківські форуми, які на високому науковому та організаційному рівні проведено в Астані (2012, 2014), Оренбурзі (2013), Каневі (2015, 2017).

Треба наголосити, що в рамках Перших читань вперше успішно пройшло й засідання Круглого столу на дуже важливу тему: «Східна українська діаспора в контексті сучасних культурно-історичних та суспільно-політичних процесів у пострадянських державах». Його учасники підтвердили нагальну необхідність посилення пріоритетної уваги України до цієї частини закордонної гілки українського етносу, активізації діяльності українських громад з метою повноцінного відродження національної ідентичності, розкриття далеко не вичерпаного потенціалу української присутності в колишніх радянських республіках. Попри те, що окремі промовці зібрання в Астані відзначали певну умовність, штучність терміну «*східна діаспора*», яка об'єднує і автохтонних українців в окремих регіонах Білорусі, Молдови та Російської Федерації, і численних нащадків добровільних і вимушених переселенців з України, в'язнів радянських концтаборів, які цілком слушно не вважають себе «діаспорою». Ця мільйонна українська громада, передусім, за своєю ментальністю, своєрідністю не схожа на жодну іншу діаспору у світі, в тому числі на Заході, зокрема, в сусідніх європейських державах. Вона не є органічно цілісним конгломератом, вона виявляє свою неоднозначність навіть у межах однієї території проживання, є неєдинокровною за національним походженням. Як і на Заході, етнічні українці на пострадянському просторі є неоднорідними за місцем народження (для більшості з них малою батьківщиною є міста та села поза кордонами України), політичним світоглядом, соціально-економічним становищем, культурно-освітнім розвитком, рівнем національної свідомості та асиміляції. За окремими винятками відсутня дружня співпраця між українськими організаціями на регіональному рівні, зокрема в Казахстані. Багато громадян українського походження, здебільшого

чиновників, представників творчої інтелігенції, науковців не входять до складу етнічних громадських об'єднань.

Зазначені думки мали і мають право на життя, однак життя змінюється і попри неоднозначні процеси, що насправді відбуваються в середовищі українців країн пострадянської території, вони сформувалися організаційно та етнічно і як можуть достойніше підтримують та поширюють її серед українців, а чимдалі, тим все помітніше підносять її на фоні інших націогруп і надійно підтримують марку українськості в країнах проживання, у своїй більшості щиро вболівають за Україну. Перш за все йдеться про Казахстан. Автор цих рядків 9 рік проживає серед українців Казахстану і переконується, що процеси ці йдуть важко, бо вони повязані з проблемами лідерства старшого та похилого віку, але в останні три роки частина керівників змінилася на краще.

Більше того, на тому ж круглому столі відзначалося, що українці в колишніх радянських республіках, у тому числі в Казахстані та Російській Федерації, практично не спроможні лобіювати національні інтереси України, здійснювати суттєвий вплив на уряди своїх країн щодо поглиблення взаємовигідного співробітництва з своєю історичною батьківщиною. Певна громадянська пасивність української спільноти спричинена, зокрема, побоюванням за свою подальшу професійну кар'єру, долю своїх родин і навіть своє життя. За деякими невеличкими винятками українці східної діаспори не мають власного мінімального інформаційного простору (в Казахстані друкується україномовна газета), елементарної підтримки місцевих владних структур щодо розвитку національної культури та освіти, створення засобів масової інформації українською мовою. Офіційна політика пострадянських держав не заважає тому, щоб етнічні українці займалися виключно художньою самодіяльністю (в ній беруть участь і представники титульних націй) і частково розвитком національної освіти в обмеженому обсязі, переважно на громадських засадах. Хоча в Казахстані, Киргизії, Російській Федерації та інших країнах діють відділення, кафедри україністики в низці університетів. За кількістю аматорських мистецьких колективів східна діаспора поступово наближається до західної. Етнічні українці в кількох колишніх радянських республіках, зокрема в Російській Федерації, як свідчать соціологічні опитування, за освітнім рівнем мають вищі від середніх показників

у цій сфері суспільного життя, більше дипломованих фахівців, ніж представники інших національних меншин. Така ж ситуація і в Казахстані, де ситуація навіть більш сприятлива на користь розвитку і збереження усіх етносів, в тому числі українців.

Наступні, ІІ-гі Міжнародні Шевченківські читання, що відбулися в м. Оренбурзі 27 березня 2013 р за участю представників Росії, України, Казахстану були присвячені темі 20-річчя від дня створення НДІ «Інститут Тараса Шевченка». Учасники читань обговорювали актуальні питання, пов'язані з досвідом діяльності ІТШ, вивченням наукової і художньої спадщини Т. Г. Шевченка, збереженням культурної пам'яті про Кобзаря в різних формах, регіональної історії. Сорок сім років прожив на світі Тарас Шевченко, десять із них, найбільш зрілих (1847-1857), він провів в батальйонах Окремого Оренбургського корпусу. Оренбург – Орська фортеця – Раїм і Кос-Арал на Аральському морі – знову Оренбург – знову Орська фортеця – потім Новопетрівські укріплення на березі Каспію – у багатьох місцях надвеличезнішого степового краю довелося йому жити і творити. Роки заслання були для нього не тільки роками туги і надлюдських випробувань, а й роками духовної величі, творчого зростання. Бо за роки заслання Т. Шевченко написав третину того, що він взагалі написав протягом всього свого життя. Глибокий і неповторний слід залишив Тарас Шевченко в історії Оренбургського краю. Організатори Читань в особі Дениса Чернієнка і його побратимів змогли органічно поєднати ідеї, що були закладені в процесі 1-х Шевченківських читань в Астані, а звідти перенести дух до Мангістау (Д. Чернієнко особисто пройшов і записав матеріал за місцями 2-х експедицій Тараса Шевченка), розвинути Шевченківську спадщину на просторі Оренбургщини і передати Шевченківський факел учасникам комплексних заходів, які у 2014 році відбулися на всьому Казахстанському просторі: від столиці Астани і до кожного його регіону.

Кульмінація їх прийшлася на 17-18 квітня 2014 р., коли на базі Євразійського національного університету імені Л. Гумільова (ЄНУ) пройшли Треті Міжнародні Шевченківські читання «Шевченко – символ духовного зв'язку українського та казахського народів». Організаторами тоді виступили Український центр науки і культури при ПУ в РК, ЄНУ, Інститут літератури і мистецтва імені М. Ауезова Міністерства освіти і науки РК, Інститут літератури імені Т. Г. Шевченка НАН

України, Конгрес істориків Казахстану, Республіканське об'єднання «Рада українців Казахстану», Наукове товариство україністів імені Т. Г. Шевченка. Загалом, у конференції взяли участь понад 60 учасників з Казахстану, України, Італії та Росії, представники обласних та регіональних українських культурних центрів, наукової та культурної громадськості Казахстану, місцеві ЗМІ.

Учасників конференції привітали: Тимчасовий повірений у справах України в РК Ю. Лазебник, ректор ЄНУ, Голова Правління Національного конгресу істориків Казахстану Є. Сидиков, депутат Мажилісу Парламенту РК, голова «Ради українців Казахстану» Ю. Тимощенко, Міністр освіти і науки РК А. Саринжіпов, директор Інституту літератури і мистецтва ім. М. О. Ауезова МОН РК, член-кореспондент НАН РК У. Каліжанов. З головною доповіддю на тему «За що я Вкраїну люблю?» виступив директор Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАНУ, академік-секретар Відділення літератури, мови та мистецтвознавства НАНУ проф. Микола Жулинський.

У рамках читань обговорювалися наступні науково-теоретичні питання: життя і творчість Т. Шевченка в наукових дослідженнях: проблеми та перспективи; шевченкознавство як інтердисциплінарна галузь знання: досвід і сучасний стан; образи Т. Шевченка в сучасній культурі та мистецтві; Т. Шевченко та національні літератури (твори, переклади, видання); пам'ять про Т. Шевченка в діяльності українських національно-культурних організацій світу; значення Т. Шевченка для популяризації української культури у світовому вимірі; Т. Шевченко в освітніх практиках і сучасній педагогіці; Т. Шевченко у світових інтернет-ресурсах і сучасному медійному просторі тощо. Було обговорено й актуальні проблеми історії формування та розвитку української діаспори, її культурної спадщини, а також сучасні казахстансько-українські відносини в контексті нової політичної ситуації. Велику увагу доповідачами було приділено внеску Т. Шевченка у світову та казахську культуру, в боротьбу українського та інших народів за свою свободу.

Зважаючи на ситуацію в Україні, читання відбили в собі й чітке змістовне політичне забарвлення. Тимчасовий повірений України у своєму виступі наголосив, зокрема, що в нинішній складний період історії, коли Росія окупувала частину суверенної території України, а російські офіційні особи регулярно піддають сумніву територіальну

цілісність РК, саме постать Т. Шевченка повинна стати ще однією об'єднуючою скріпою для українського та казахського народів – народів, чия культура і національна самобутність піддавалася нещадним гонінням як у царській Росії, так і при Радянському Союзі. При цьому таку сміливу позицію, з огляду на країну проживання, висловлювали або підтримували також інші казахстанські промовці. Зрештою, учасники Читань одностайно схвалили зазначені тези в підсумковій резолюції.

Оргкомітетом Читань були організовані книжкова та художня виставки, присвячені життю і діяльності Великого Кобзаря. Вченим секретарем Національного конгресу істориків, професором ЄНУ З. Кабульдіновим було презентовано друге видання підручника за 8-й клас з історії Казахстану для загальноосвітніх шкіл РК з окремим розділом, що містить матеріал про життя і творчу діяльність Т. Шевченка, а також параграф про українську діаспору РК. В підготовці зазначеного розділу брав участь і автор цих рядків. За підсумками Перших і Третіх Шевченківських читань видано збірники виступів і матеріалів з передачею примірників книг в найбільші бібліотеки світу та в українські громади.

Учасники Третіх Шевченківських читань звернулися з проханням до ректорів ЄНУ та КНУ ім. Тараса Шевченка, Посольства України в РК, Інституту літератури і мистецтва МОН РК, Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Республіканського об'єднання «Рада українців Казахстану» з пропозицією об'єднати зусилля і увінчати Рік Шевченка створенням Кабінету імені Тараса Шевченка на базі Філологічного факультету ЄНУ. У відповідь Микола Жулинський, підтримавши цю пропозицію, подарував Петру Токарю для майбутнього Кабінету імені Тараса Шевченка великий набір книг з шевченківської тематики, а також пообіцяв зі свого боку надавати всіляке науково-методичне сприяння. Чіткої позиції дотримався ректор ЄНУ Єрлан Сидиков, виділивши під зазначену пропозицію необхідне приміщення. Проте з українського боку ця ідея, на великий жаль, не знайшла належної підтримки. Але це не вся біда, а лише її частина. Бо головна в тому, що східна діаспора на загал не відчуває адекватного гуманітарного впливу нашої країни, спроможного сприяння розбудові українського громадського руху, а насамперед тому й позбавлена системних зв'язків з Україною. Більшість українців

поза своєю історичною Батьківщиною вважає, що це є моральним обов'язком України. Лише незначна частина наших співвітчизників і особливо їхніх нащадків переконана в тому, що сприяти їм у забезпеченні культурно-освітніх, інформаційних та інших потреб мусить влада країн проживання.

Казахстанська влада якраз підтримує українців повсюдно. Візначення 200-ліття з дня народження Тараса Шевченка в усіх регіонах Казахстану за активної участі органів влади та місцевого самоврядування у проведенні заходів Шевченкіани є тому яскравим доказом. Розпочата в березні Шевченкіана завершилася в Казахстані аж 24 листопада 2014 р., коли в урочистій обстановці, у дворі середньої школи №13 імені Т. Г. Шевченка м. Аральск Кизилординської області, за участю громадськості міста та школярів, відбулось відкриття бюсту Т. Г. Шевченка, спорудженого на кошти органів місцевої влади. І в цьому контексті треба ще раз нагадати, що у 2014 р. на честь 200-ї річниці з дня народження Великого Кобзаря Уряд України згідно двосторонніх домовленостей мав спорудити памятник Шевченку в столиці РК м. Астана, але усі кошти (майже мільйон дол. США) були десь стрчені або вкрадені. На місті виділеної Акіматом Астани земельної ділянки під спорудження памятника, зусиллями тодішнього Посла Україна Олега Дьоміна та за підтримки голови Ради українців Казахстану Юрія Тимощенка, співголови Ради керівників укрцентрів при ПУ в РК Володимира Скрипника, ми змогли встановити лише символічний камінь про те, що на цьому місті буде встановлено пам'ятник Великому Кобзареві. З огляду на таке, можемо поставити риторичне питання про те, хто українським громадам має надавати найбільшу допомогу у відродженні національної ідентичності?

При цьому, офіційна чисельність етнічних українців східної діаспори має стабільну тенденцію до зменшення. Це пояснюється комплексом причин: асиміляційними процесами, фактором збільшення змішаних подружжів, виїздом українців і небажанням частини з них вказувати з різних причин на свою національність. За останні сім років лише за офіційними даними чисельність українців у Казахстані скоротилася на понад 130 тисяч осіб і на сьогодні складає 333 тис. мешканців, що не є цілком обєктивно, бо насправді, за нашими оцінками та з огляду на вищеназвані причини, число українців Казахстану мало

би сягнути за 450 тисяч. Відновити навіть близько цю цифру можливо лише теоретично, за умови миру і процвітання України, належної уваги і політичної волі органів влади України до проблем українців Центральної Азії, маючи у своїх серцях вічний образ честі і совісті українців – образ свого пророка – Тараса Шевченка.

Загалом, консолідація українців в Казахстані – є однією із сторінок книги історії української діаспори. Звичайно, не все вдається навіть за умов сприяння казахстанського уряду. Відчувається брак лідерів серед українців, підготовлених кадрів, готових розвивати багатовікові традиції казахстанських українців і забезпечити міцний зв'язок з Україною – стародавньою нацією зі своїми звичаями і традиціями, пісенною і прозовою культурою, словесністю, героями і державними клейнодами. Ключовою фігурою цієї книги мав би стати образ і велич Шевченка. Однако, крім нестачі уваги з боку Української влади, другий рік від цієї теми за певних обставин практично самоусунувся головний фігурант в реалізації шевченкіани серед української громади РК – Посольство України в РК.

Таким чином, для збереження національної ідентичності та посилення ролі української діаспори в Казахстані потрібна цілеспрямована робота на декількох напрямках. По-перше, реалізація пріоритетних завдань державної підтримки української діаспори, спрямованої на задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами України. По-друге, введення надійних механізмів для забезпечення зв'язків закордонного українства з Українською державою і суспільством, об'єднання їх зусиль для розвитку України та її партнерських відносин з Казахстаном. Відчувається тут і брак виваженої стратегічної програми розвитку відносин з країнами Центральної Азії і мусульманського світу.

Джерела та література:

1. Аналитический отчет «Итоги Национальной переписи населения Республики Казахстан 2009 года» / Под ред. Смаилова А.А. – Астана, 2011. – 65 с.

2. Закордонне українство: сутність, структура, самоорганізація / Євтух В., Попок А., Трощинський В., Лазебник С., Андрієнко М., Федорів Т., Гошовський В., Штепа С. – К.: Альтпрес, 2011. – 304 с.

3. Nechayeva E., Tokar P., Onuchko M. Ruban S. Ukrainian diaspora in Kazakhstan // International Issues & Slovak Foreign Policy. Affairs. – 2016. – № 2. – S. 5–15.

4. Межэтнический диалог: казахстанская модель как пример мирного сосуществования и сохранения межнациональной стабильности. – К.: Логос, 2007. – 22 с.

5. Украинская восточная диаспора в контексте современных культурно-исторических и общественно-политических процессов на постсоветском пространстве / под ред. О. Дёмин; сост. П. Токарь (г. Астана, 16-18 марта 2012 г.). – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, 2012. – 434 с.

6. Україна – це ми // Українська діаспора в Казахстані [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://we.org.ua/demografiya/ukrayinska-diaspora-v-ukrayini/

7. Шевченко – духовный сын украинского и казахского народов / под ред. П. Токарь; сост. С. Рубан, Ж. Тулеубаев. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилёва, 2014. – 375 с.

Петр Токарь (Астана)

ШЕВЧЕНКО – СОВЕСТЬ УКРАИНЦЕВ МИРА
И ВЕЧНЫЙ ОБРАЗ НА КАРТИНЕ «УКРАИНА»

Статья посвящена роли Тараса Шевченко в консолидации украинцев и других граждан Казахстана. Рассмотрены основные проблемы шевченкианы и системных мер, содействующих консолидации украинской диаспоры.

Ключевые слова: *Шевченко, Республика Казахстан, Украина, диаспора.*

Petro Tokar (Astana)

SHEVCHENKO – THE CONDITION OF THE UKRAINIANS
OF THE WORLD AND THE ETERNAL IMAGE ON
THE «UKRAINE» PICTURE

The article is devoted to the role of Taras Shevchenko in kosolidatsii Ukrainians and other citizens of Kazakhstan. The main problems of Shevchenkian and of systemic measures promoting consolidation of the Ukrainian diaspora are considered.

Key words: *Shevchenko, the Republic of Kazakhstan, Ukraine, diaspora.*

УХВАЛА

П'ятих міжнародних Шевченківських читань «ТАРАС ШЕВЧЕНКО: НЕЗЛАМНА ПОСТАТЬ НА ШЛЯХУ ДО ВОЛІ», присвячених 160-річчю від часу повернення Тараса Шевченка із заслання (1847–1857 роки)

Поняття волі й постаті Тараса Шевченка є нерозривними. Історичне шевченкознавство приділило достатньо уваги вивченню мотиву Волі у писемній спадщині Кобзаря. Але в нинішніх реаліях політичного і суспільного життя в світі, зокрема в Україні, ця тема заслуговує на нове осмислення і прочитання.

Тарас Шевченко, до часу свого арешту 5 квітня 1847 року та подальшого заслання в солдатчину в казахстанські степи, часто вживав концепт «Воля» у поетичних творах у значенні соціальної свободи.

Сучасні дослідники акцентують увагу на розмаїтості змістової семантики мотиву Волі як універсальної категорії мислення, сприйняття, розуміння оточуючого світу у творчості Шевченка. Переконують, що його Воля — тотожна Долі, Славі, Правді, Добру – найпоширенішим світоглядним категоріям. Звертають увагу на еволюцію світогляду Шевченка через мотив Волі до заслання і після нього.

З огляду на вищезазначене, 12 вересня 2017 р. у Каневі на Тарасовій горі Шевченківський національний заповідник спільно з Черкаським національним університетом імені Богдана Хмельницького, Черкаською обласною організацією Національної спілки краєзнавців України, Черкаським обласним краєзнавчим музеєм, Українським центром науки і культури при Євразійському національному університеті імені Льва Гумільова (м. Астана, Республіка Казахстан), Громадським науково-просвітницьким Інститутом Тараса Шевченка (м. Уфа, Республіка Башкортостан, РФ) організували і провели П'яті Міжнародні Шевченківські читання «Тарас Шевченко: незламна постать на шляху до Волі», присвячені 160-річчю від часу повернення Тараса Шевченка із заслання (1847–1857 роки) та круглий стіл «Шевченкознавство за межами України: досвід минулого та сучасний стан».

У роботі Шевченківських читань взяли участь науковці, музейні працівники з України, Казахстану, Росії, тобто тих країн, з якими пов'язане життя Тараса Шевченка, і де шевченкознавство є вагомим предметом дослідження. Усього було заслухано п'ять доповідей на пленарному засіданні та 14 на секційних засіданнях.

Учасники шевченківських читань звернули увагу на художню та літературну творчість Тараса Шевченка періоду солдатчини; на музейні і бібліотечні зібрання, що розкривають тему поетового заслання; на вивчення сучасним шевченкознавством періоду заслання митця в казахстанських степах.

У роботі круглого столу взяли участь вчені, музейні працівники, педагоги, краєзнавці Львова (Україна), Форт-Шевченка, Астани (Республіка Казахстан), Уфи (Республіка Башкортостан, РФ), Казані (Республіка Татарстан, РФ), Санкт-Петербурга, Оренбурга (Російська Федерація). У їхніх доповідях йшлося про розвиток сучасного шевченкознавства за межами України.

Учасники читань і круглого столу ухвалили:

1. Звернутися до провідних шевченкознавчих центрів/осередків України та зарубіжжя з пропозицією спільними зусиллями, на належному науковому рівні, відзначити 2018 року історичну дату – 180-річчя від часу звільнення Тараса Шевченка з кріпацтва.

2. Провести 2018 року на базі Шевченківського національного заповідника Шості Міжнародні Шевченківські читання «Історичний досвід та сучасний стан вивчення Журналу (Щоденника) Тараса Шевченка».

3. Запропонувати організаторам Шевченківських читань розмістити на своїх сайтах відкритий лист про загрозу руйнування історико-культурного та природно-ландшафтного довкілля меморіалу Тараса Шевченка у Каневі.

4. Оргкомітету Шевченківських читань і круглого столу видрукувати 2018 року збірник матеріалів.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Беценко Тетяна Петрівна – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови Сумського державного педагогічного університету ім. А. С. Макаренка (м. Суми, Україна)

Бойко Світлана Василівна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Тарас Шевченко в житті та творчості» Шевченківського національного заповідника (м. Канів, Україна)

Большакова Татьяна Леонидовна – педагог, член Союза журналистов России (г. Оренбург, РФ)

Брижицька Світлана Анатоліївна – кандидат історичних наук, заступник генерального директора Шевченківського національного заповідника з наукової роботи (м. Канів, Україна)

Веретільник Олена Василівна – старший науковий співробітник музею «Кобзаря» Т. Г. Шевченка відділу Черкаського обласного краєзнавчого музею (м. Черкаси, Україна)

Голиш Григорій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент, директор наукової бібліотеки ім. М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького, почесний краєзнавець України (м. Черкаси, Україна)

Долгіч Надія Василівна – завідувач науково-дослідного відділу «Тарас Шевченко в житті та творчості» Шевченківського національного заповідника (м. Канів, Україна)

Дробязко Наталія Миколаївна – старший науковий співробітник відділу «Будинок-музей Генерального судді В. Кочубея» Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» (м. Батурин, Україна)

Клімкіна Ольга Михайлівна – молодший науковий працівник науково-дослідного відділу археології Черкаського обласного краєзнавчого музею (м. Черкаси, Україна)

Косенко Ольга Сергіївна – старший науковий співробітник музею «Кобзаря» Т. Г. Шевченка відділу Черкаського обласного краєзнавчого музею (м. Черкаси, Україна)

Лебединская Татьяна Николаевна – кандидат философских наук, профессор, член Национального союза писателей Украины, лауреат Всеукраинского культурно-научного фонда Тараса Шевченко (г. Санкт-Петербург, РФ)

Лебідь-Гребенюк Євгенія Михайлівна – кандидат філологічних наук, молодший науковий співробітник відділу шевченкознавства Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (м. Київ, Україна)

Лисиця Лариса Григорівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького (м. Черкаси, Україна)

Мельниченко Василь Миколайович – кандидат історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, голова Черкаської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (м. Черкаси, Україна)

Нестеренко Валентина Іванівна – завідувач науково-методичним відділом Черкаського обласного краєзнавчого музею, член Національної спілки краєзнавців України (м. Черкаси, Україна)

Поліщук Володимир Трохимович – доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української літератури і компаративістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (м. Черкаси, Україна)

Савенко Євген Вікторович – голова Нижнєкамської національно-культурної автономії «Українське товариство «Вербиченька» (м. Казань, Республіка Татарстан, РФ)

Сиволап Лариса Григорівна – завідувач науково-дослідного відділу археології Черкаського обласного краєзнавчого музею (м. Черкаси, Україна)

Соколюк Юлія Іванівна – молодший науковий співробітник відділу історії української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (м. Київ, Україна)

Суйин Нурсулу – краевед, общественный деятель (г. Форт-Шевченко, Мангистауская область, Республика Казахстан)

Токар Петро Васильович – кандидат соціологічних наук, доцент, зарубіжний викладач кафедри соціології та міжнародних відносин, почесний професор Євразійського національного університету імені Л. М. Гумільова (м. Астана, Республіка Казахстан)

Чабан Анатолій Юзефович – доктор історичних наук, професор Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького, професор кафедри археології та спеціальних галузей історичної науки, перший секретар Посольства України у Казахстані (2003–2006 рр.) (м. Черкаси, Україна)

Чернієнко Денис Аркадійович – кандидат історичних наук, координатор Громадського науково-просвітницького Інституту Тараса Шевченка (м. Уфа, Республіка Башкортостан, РФ)

Наукове видання

МАТЕРІАЛИ
П'ятих Міжнародних Шевченківських читань
«ТАРАС ШЕВЧЕНКО:
НЕЗЛАМНА ПОСТАТЬ НА ШЛЯХУ ДО ВОЛІ»

Друкується в авторській редакції.

Думка авторів може не співпадати з думкою редакторів.

Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен, посилань на літературні джерела та інші відомості несуть автори публікацій.

Упорядник:
Світлана Брижицька,
Денис Чернієнко, Юлія Сіренко
Коректура українською мовою:
Юлія Сіренко
Коректура англійською мовою:
Олександр Близнюк
Технічна обробка матеріалів:
Світлана Брижицька

На обкладинці використано ілюстрацію:
Георгій Малаков.
Повернення. (На Волзі). 1961
(З колекції Шевченківського
національного заповідника)

Технічний редактор:
Олександр Третяков
Художник обкладинки:

Підп. до друку 9.01.2018.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Гарнітура Minion.
Умовн. друк. арк. 9,56. Вид. № 2-18.
Тираж 300 прим.
Видавець Третяков О.М.
Свідоцтво про внесення
до Державного реєстру видавців.
Серія ДК № 4862 від 11.03.2015 р.
Україна, 18001,
м. Черкаси, вул. Слави, 1, к. 24.
Тел.: 067 4701314.
E-mail: book_brama@ukr.net